

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXVI** številka **63** april **2010**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXVI** številka **63** april **2010**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.

Urednica / Editor

Valentina Hlebec

Uredniški odbor / Editorial board

Karmen Erjavec

Maša Filipovič Hrast

Danica Fink Hafner

Matej Kovačič

Sonja Kump

Miran Lavrič

Majda Pahor

Gregor Petrič

Mateja Sedmak

Miroslav Stanojević

Zdenka Šadl

Andreja Vezovnik (recenzija knjig)

Jezikovno svetovanje / Language editors

Nataša Hribar

Nataša Logar

Tina Verovnik

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles

Janez Jug

Pridruženi svetovalni uredniki / Advisory editors

Nina Bandelj, University of California, Irvine

Ladislav Cabada, University of West Bohemia, Pilsen

Sonja Drobnič, University of Hamburg

Thomas Luckmann, Prof. Emeritus, University of Konstanz

Katarina Prpič, Institute for Social Research in Zagreb

Zlatko Skrbiš, University of Queensland

Zala Volčič, University of Queensland

Oblikovanje naslovnice / Cover design:

Amir Muratović

Prelom / Text design and Typeset:

Polona Mesec Kurdija

Tisk / Print:

Birografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address

Revija Družboslovne razprave, Valentina Hlebec,

Fakulteta za družbene vede,

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. / Phone: (+386) 1 5805 284

Elektronska pošta / E-mail: valentina.hlebec@fdv.uni-lj.si

Spletna stran / Internet: <http://www.druzboslovnerazprave.org/>

Revija sofinancira / The Journal is sponsored by

Javna agencija za knjigo Republike Slovenije / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

COBIB.SI, CSA Sociological Abstracts, CSA Social Services Abstracts, CSA Worldwide Political Science Abstracts, Current Abstracts, SocINDEX, TOC Premier.

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

Kazalo

ČLANKI

Redistributivna pravičnost v slovenskem sistemu socialne varnosti: od zaslužnosti k preverjeni potrebi? Anja Kopač Mrak, Tatjana Rakar	7
Religija kot vir socialnega kapitala: prostovoljstvo, združenja, zaupanje Igor Bahovec	29
Tvoje telo – moja bolečina: Marginalne avtorefleksivne telesne tehnike in konstruiranje občutij »body art performansa« Tomaž Krpič	49
Elementi menjave daru v tržni ekonomiji Andrej Rus	63
Enaka obravnava žensk in moških pri zasedbi prostega delovnega mesta Sara Slana	81

RECENZIJE KNJIG

Michel Foucault: Neustrašni govor. Ljubljana: Sophia, 2009. <i>Robert Bobnič</i>	103
Janko Prunk: Racionalistična civilizacija 1776–2000. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008. <i>Blaž Ilc</i>	105
Terry Eagleton: Smisel življenja: zelo kratek uvod. Ljubljana: Krtina, 2009. <i>Aleksander Sašo Slaček Brlek</i>	107
Franjo Štiblar: Svetovna kriza in Slovenci: kako jo preživeti? Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008. <i>Mitja Durnik</i>	109
Slavko Gaber (ur.), Mitja Sardoč, Janko Strel, Andrej Lukšič (sour.): Za manj negotovosti: aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog, varovanje okolja. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2009. <i>Ana M. Sobočan</i>	111
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	117

ČLANKI

Anja Kopač Mrak, Tatjana Rakar

Redistributivna pravičnost v slovenskem sistemu socialne varnosti: od zaslužnosti k preverjeni potrebi?

POVZETEK: Spremenjen družbenoekonomski kontekst, predvsem spremenjena struktura trga delovne sile, procesi globalizacije, demografske spremembe in spremembe v neformalni sferi, vodijo k zaostrovanju odnosa med trgom delovne sile in sistemi socialne varnosti ter k iskanju novega ravnovesja, ki bi zagotavljalo ekonomsko učinkovitost in socialno varnost. V članku avtorici analizirata spremembe slovenske socialne politike na področju zagotavljanja socialne varnosti brezposelnim osebam v zadnjih dveh desetletjih in njene učinke v praksi. Pri tem se osredotočata na vprašanje implementirane redistributivne pravičnosti. Vpeljana načela redistributivne pravičnosti namreč določajo temeljne cilje redistribucije, njene mehanizme in institucionalne spremenljivke ter tako opredeljujejo naravo socialne politike in posledično tudi njene blaginjske izide (npr. stopnjo revščine, socialne izključenosti, socialne neenakosti).

KLJUČNE BESEDE: socialna varnost, brezposelne osebe, načela redistributivne pravičnosti

1 Uvod

Spremenjen družbenoekonomski kontekst, predvsem spremenjena struktura trga delovne sile, procesi globalizacije, demografske spremembe in spremembe v neformalni sferi, vodijo k zaostrovanju odnosa med trgom delovne sile in sistemi socialne varnosti ter k iskanju novega ravnovesja, ki bi zagotavljalo ekonomsko učinkovitost in socialno varnost. Danes se tako poudarja predvsem strategija aktivacije (tj. doseganje višje stopnje aktivnosti in zaposlenosti) hkrati z varno prožnostjo (angl. flexicurity). Slednja pomeni prožnejšo regulacijo ob hkratnem zagotavljanju socialne varnosti. Vpeljevanje načela aktivacije in varne prožnosti zahteva preoblikovanje obstoječih sistemov socialne varnosti, trga delovne sile in njune medsebojne povezanosti.

Članek analizira spremembe slovenske socialne politike na področju zagotavljanja socialne varnosti brezposelnim osebam v zadnjih dveh desetletjih in njene učinke v praksi. Osredotoča se na vprašanje zagotavljanja dohodkovne varnosti s strani sistema socialnega zavarovanja za primer brezposelnosti in sistema socialnih pomoči, ne analizira pa tudi učinkov aktivne politike zaposlovanja. Izhaja namreč iz predpostavke, da

je za učinkovito in uspešno aktivno politiko zaposlovanja nujni predpogoj zagotavljanje osnovne socialne varnosti.

V ospredju analize sta vprašanji, na osnovi katerih redistributivnih načel pravičnosti (tj. preverjena potreba, reciprociteta, enakopravnost) se v slovenskem sistemu socialne varnosti zagotavlja dohodkovna varnost brezposelnim osebam in katero načelo prevladuje. Nadalje nas zanima, ali so se ta načela spremenila in če so se, kakšne so posledice. Prav redistributivna načela pravičnosti namreč določajo temeljne cilje redistribucije, njene mehanizme in institucionalne spremenljivke ter tako opredeljujejo naravo socialne politike in posledično tudi njene blaginjske izide (npr. stopnjo revščine, socialne izključenosti, socialne neenakosti). Zato so bistvenega pomena za razumevanje socialne politike in njenih posledic v globalnem okolju.

2 Država proti trgu: v kolikšni meri je dopuščena državna intervencija, na kakšni osnovi se izvaja in katere so njene značilnosti?

Temeljno vprašanje razvoja socialne politike od njenih začetkov pa vse do danes je, kako daleč se lahko država vmeša v delovanje trga in kako naj to stori, da bo dosegla ravnotežje med (ekonomsko) učinkovitostjo in (socialno) varnostjo. V kapitalističnih družbah velja trg delovne sile za temeljni (in tudi najučinkovitejši) mehanizem distribucije in alokacije delovne sile, a mu tudi bolj liberalno usmerjeni ekonomisti priznavajo nekatere slabosti, ki zahtevajo določeno mero regulacije in se odražajo v ekonomskih (npr. slaba prožnost ponudbe, slab pretok informacij) in socialnih posledicah.¹ Med slednjimi bi veljalo izpostaviti predvsem neenak položaj in neenake možnosti različnih družbenih skupin ter brezposelnost.

Eno najpomembnejših orodij države (blaginje) pri odpravljanju posledic delovanja trga je socialna politika. Z njo država posega v delovanje tržnih mehanizmov z alokacijo in redistribucijo materialnih dobrin in storitev, ki jih razporeja med socialnimi skupinami glede na cilje in kriterije, ki so družbeno določeni. Pri tem se naslanja na prevladujoče vrednostne usmeritve (načela), ki določajo cilje in strategije politik (Kopač 2004). Med temeljna načela socialne politike lahko štejemo: enakost, svobodo, pravičnost, potrebo in pravico, ki pa so različno operacionalizirane na levem in desnem polu političnega kontinuuma (Kopač 2004; Blakemore 1998).

Ena temeljnih socialnih pravic je pravica do socialne varnosti, ki se v sodobnih državah zagotavlja prek sistemov socialne varnosti. Ti predstavljajo pomemben redistributivni mehanizem, s katerim država (blaginje) posega v distribucijsko in alokacijsko vlogo trga delovne sile. Trg in sistem socialne varnosti skupaj določata razporeditev virov znotraj družbe, tipe spodbud, ki so na voljo posameznikom pri njihovih ekonomskih odločitvah, in vplivata na splošni družbeni razvoj (npr. ekonomsko emancipacijo žensk, gibanja v stopnjah rodnosti, pričakovano življenjsko starost). Njuna povezanost

1. Več o tem v Rus (1990), Barr (1998), Svetlik in Trbanc (2002).

je tako izjemnega pomena za uspešno delovanje in splošno blaginjo sodobnih družb (Sarfati 2002; Laroque 2001).

Socialna politika skuša socialne disfunkcije delovanja trga delovne sile omiliti predvsem z zagotavljanjem temeljnih pogojev, ki omogočajo posameznikom participacijo na trgu delovne sile, in zagotavljanjem socialne varnosti v primeru njihove začasne (starševstvo, bolezen) ali trajne (starost, invalidnost) izključenosti s trga. Poleg sistemov socialne varnosti imajo pomembno varovalno funkcijo tudi drugi sistemi, na primer sistem minimalnih plač, ki zagotavlja mejo najnižje plačanega dela, in pravice iz delovnega razmerja, ki postavljajo temelje odnosov med delodajalci in delojemalci.²

Države (blaginje) posegajo v delovanje trgov delovne sile in s socialno politiko izvajajo redistribucijo dobrin in storitev na podlagi različnih redistributivnih načel pravičnosti. V grobem ločimo tri različna načela, in sicer: načelo preverjene potrebe (angl. need), načelo enakopravnosti (angl. equality) in načelo proporcionalne enakosti/reciprocitete (angl. equity) oziroma meritokratsko načelo (Deutsch 1975; Schwinger 1980 v Clasen in Van Oorschot 2002). Sprejeta temeljna načela določajo cilje redistribucije, njene mehanizme in institucionalne spremenljivke sistemov socialne varnosti (Palier 2000, 2001)³ ter tako opredeljujejo naravo socialne politike in blaginjske izide držav blaginje. Znotraj različnih tipov držav blaginje ali, kot jih poimenuje Esping-Andersen (1990, 1996, 1999), režimov držav blaginje najdemo vpeljana različna načela redistributivne pravičnosti, ki so podrobneje predstavljena v Tabeli 1.⁴

-
2. Razlikujemo lahko dva pojma: pojem socialna varnost, ki se nanaša na sisteme socialne varnosti v različnih primerih začasne ali trajne izključenosti s trga delovne sile, in pojem varnosti oziroma socialne zaščite, ki je širši, saj poleg sistemov socialne varnosti vključuje tudi sistem minimalnih plač, pravice iz delovnega razmerja in davčni sistem. Slednji poleg področja ožje socialne politike vključuje tudi industrijske odnose in davčno politiko.
 3. Institucionalne spremenljivke sistemov socialne varnosti so način dostopa do prejemkov, struktura prejemkov ter način financiranja, upravljanja in nadzora (Palier 2001: 119).
 4. Predstavljene povezave med načeli redistributivne pravičnosti in sistemi socialne varnosti so idealnotipske; v realnosti najdemo številne variacije in kombinacije.

Tabela 1: Idealnotipska povezanost med temeljnimi parametri sistemov socialne varnosti in različnimi tipi države blaginje

Tip države blaginje	Liberalni	Konservativno-korporativistični	Socialdemokratski
Splošno načelo redistributivne pravičnosti	(Preverjena) potreba	Proporcionalna enakost	Enakopravnost
Alternativni izrazi na področju načel socialne politike	Selektivnost	Reciprociteta Kontribucija Proporcionalnost Ekvivalenca Zasluznost Načelo zavarovanja	Univerzalizem Brezpogojnost
Izhodišče intervence	Nedoseganje minimalnih standardov	Izguba zasluženega standarda	Nedoseganje splošnega standarda kakovosti življenja
Tip socialnih pravic	Temeljijo na revščini	Temeljijo na reciprociteti	Temeljijo na državljanstvu
Tradicija sistemov socialne varnosti	Sistem socialne pomoči	Sistem socialnega zavarovanja	Prejemki, namenjeni posameznim kategorijam, in univerzalni prejemki
Osnovni cilj sistemov socialne varnosti	Zmanjšanje revščine	Ohranitev družbenega statusa	Promoviranje splošne kakovosti življenja (oziroma blaginje)
Idealnotipske značilnosti oziroma institucionalne spremenljivke socialne varnosti (mehanizem financiranja, upravljanja in nadzora ter struktura prejemkov in dostop do njih)	Financirano iz davkov Odgovornost države Minimalni prejemki Preverjena potreba	Financirano s (socialnimi) prispevki Sodelovanje socialnih partnerjev Prejemki so ali pavšalni po logiki Beveridgea ali povezani z višino vplačil po logiki Bismarcka ⁵ Status (delo)	Financirano iz davkov Odgovornost države in lokalnih skupnosti Prejemki blizu pavšalnih (flat-rate) Državljanstvo (stalno prebivališče)

Vir: Prirjeno po Clasen in Van Ooeschot (2002: 94) ter Palier (2001:119) v Kopač (2004: 40).

V liberalnem tipu države blaginje (Esping-Andersen 1990, 1996, 1999) se redistribucija izvaja na osnovi načela preverjene potrebe, pri čemer je osnovni cilj odprava revščine, mehanizem pa ugotavljanje potrebe po dejanski pomoči za preživetje (angl. means-testing), s katerim želi država doseči, da so do ugodnosti iz naslova socialnih

5. Gre za razliko med univerzalnim Beveridgeovim načelom, kjer gre za univerzalne pavšalne prejemke (angl. flate-rate), in Bismarckovim načelom, kjer gre za od višine vplačanih prispevkov odvisne kontributivne prejemke (angl. earnings-related).

pravic upravičeni zgolj tisti, ki pomoč tudi dejansko potrebujejo. Socialni prejemki imajo v primerjavi s participacijo na trgu delovne sile izrazito subsidiarno naravo. Gre za rezidualno socialno politiko (Titmuss 1958), kjer prevladuje vertikalna redistribucija na osnovi »državne solidarnosti«, ki se izvaja s progresivno lestvico splošnega sistema obdavčenja (Laroque 2001; Kopač 2002). Prevladujejo sistemi socialnih pomoči. Ta tip države blaginje se je v evropskem prostoru vzpostavil v Veliki Britaniji.

Konservativno-korporativistični tip države blaginje (Esping-Andersen 1990, 1996, 1999) oziroma industrijski/meritokratski model (Titmuss 1958) varuje posameznike pred izgubo njihovega pridobljenega družbenega položaja, in sicer predvsem z vzpostavljenimi sistemi obveznega socialnega zavarovanja, v katerih so socialne pravice (njihova višina in trajanje) določene po načelu zaslužnosti/reciprocitete in kjer je očitna povezanost med višino plače, prispevki in prejemki (angl. earnings/employment-related benefits). Socialni primeri se nanašajo na bolj ali manj tipične problemske situacije, ki izhajajo iz dogajanj na trgu delovne sile. Sem sodijo primeri nesposobnosti za delo (invalidnost, bolezen, nesreče), primeri brezposelnosti in tipično »nedelovni« življenjski cikli (materinstvo, starost, otroštvo, šolanje itd.). Sistemi socialnega zavarovanja zagotavljajo visoko stopnjo socialne varnosti zaposlenim, predvsem na varovanem, tj. primarnem segmentu trga delovne sile. Gre za horizontalno solidarnost oziroma po mnenju Laroque (2001) »profesionalno solidarnost« in redistribucijo med predhodno zaposlenimi delavci. Tipične predstavnice tega tipa države blaginje so kontinentalne evropske države (Nemčija, Avstrija, Francija, Belgija), medtem ko naj bi južne sredozemske države (Italija, Španija, Portugalska) tvorile podskupino oziroma svoj tip – t. i. južni evropski model (Ferrera 1996).

V socialdemokratskem tipu države blaginje (Esping-Andersen 1990, 1996, 1999) država proaktivno spodbuja splošno blaginjo z vzpostavljenim načelom enakopravnosti prek zagotavljanja univerzalnih (državljskih) socialnih pravic. Do socialnih prejemkov, ki so (ponavadi) določeni v pavšalnih zneskih – podobno kot v liberalnem tipu države blaginje, vendar s pomembno razliko, to je višino prejemkov, ki je znatno višja kot v liberalnem tipu – so upravičeni vsi državljani ali posamezne kategorije državljanov, neodvisno od dosežkov na trgu delovne sile. V socialdemokratskem tipu države blaginje, ki ga je Titmuss (1958) poimenoval institucionalni model, so prejemki določeni na način, ki zagotavlja splošno (in ne minimalno) raven socialne varnosti vsem državljanom. Ta tip države blaginje se je vzpostavil v skandinavskih oziroma širše nordijskih državah.

V splošnem velja, da imajo v večini evropskih držav vzpostavljena oba tipična sistema socialne varnosti, to je sistem socialnega zavarovanja in sistem socialnih pomoči. Njuno medsebojno prepletanje pa je različno v posameznih tipih držav blaginje. Socialno varnost države zagotavljajo prek t. i. dvostopenjskega sistema socialne varnosti (angl. dual welfare concept) (Kopač 2002, 2004). Velja poudariti, da so sistemi socialne varnosti močno povezani s trgom delovne sile oziroma predstavljajo pomemben mehanizem njegove regulacije, saj z opredeljenimi ugodnostmi (oziroma pravicami) varujejo posameznike in spodbujajo njihovo participacijo na trgu delovne sile.⁶ Sistem

6. Vplivi sistemov socialne varnosti na delovanje trga delovne sile so številni, pri čemer raz-

socialnega zavarovanja spodbuja participacijo na trgu delovne sile predvsem z vpeljanim načelom zaslužnosti, ki nagraduje posameznikove dosežke na trgu delovne sile in tako igra (posredno) vlogo motivatorja za sodelovanje na trgu. Podobno tudi sistemi socialnih pomoči, ki ponavadi prejemnike stigmatizirajo in jih postavljajo na družbeno obrobje (jih marginalizirajo), vplivajo na vključevanje vseh za delo sposobnih na trg delovne sile. Kateri sistem prevladuje v posamezni državi blaginje, je odvisno od ciljev socialne politike in prevladujočih vrednostnih usmeritev oziroma od splošno sprejetih načel redistributivne pravičnosti. Ti pa posledično določajo položaj posameznikov in različnih družbenih kategorij ter tako določajo blaginjske izide.

Eden najbolj očitnih izidov je prav stopnja tveganja za revščino. Ta se v državah EU giblje med 10 in 21 % (EC 2006).⁷ Najvišja je na Slovaškem, kjer naj bi v tveganju za revščino živelo kar 21 % vseh ljudi; sledi ji Velika Britanija, predstavnica liberalnega tipa države blaginje, kjer je ta delež tri odstotne točke nižji (18 %). Najnižja stopnja tveganja za revščino je v državah socialdemokratskega tipa države blaginje (Švedska, Danska, Finska) kjer je 11-odstotna, srednje vrednosti pa dosegajo kontinentalne države, predstavnice konservativno-korporativističnega tipa države blaginje. Tako v Nemčiji v tveganju za revščino živi 16 % prebivalcev, v Franciji pa 14 %. Presenetljivo je bila leta 2003 najnižja stopnja tveganja za revščino prav v Sloveniji, in sicer 10 % (EC 2006). K temu bistveno prispevajo sistemi socialne varnosti. Stopnja tveganja za revščino je namreč – če ne upoštevamo vpliva socialnih transferjev – izrazito višja; giblje se med 17 in 33 % (EC 2006). Največji vpliv na zniževanje stopnje tveganja za revščino imajo sistemi socialne varnosti v državah predstavnicah socialdemokratskih in konservativno-korporativističnih režimov. Tako je na Švedskem in v Nemčiji ta razkorak 17 odstotnih točk, v Veliki Britaniji, predstavnici liberalnega režima, pa le 11 odstotnih točk (EC 2006).⁸ Zanimivo pa je, da je ta razkorak v Sloveniji le šest odstotnih točk. Podobno sliko najdemo v primeru dohodkovne neenakosti. Gini koeficient⁹ je tako najvišji v Litvi (36), sledi ji Velika Britanija z vrednostjo 34, medtem ko države blaginje, ki jih ponavadi umeščamo v osrednji bazen oziroma meritokratski model (npr. Nemčija in Francija), dosegajo srednje vrednosti, to je okoli 28; najnižje vrednosti so v skandinavskih državah: na Švedskem je vrednost gini koeficienta 23 in na Danskem 24. Podobno se pri neenakosti odreže tudi Slovenija, ki ima izmerjen gini koeficient v vrednosti 22 (EC 2006).

lični teoretiki tem vplivom pripisujejo različne vrednostne predznake. Več o tem v Schmid in dr. (1992), Kopač (2002) in Hall in Soskic 2001.

7. Podatki se nanašajo na leto 2003 in so bili objavljeni v Dodatku I k poročilu »Social Inclusion in Europe 2006«.
8. Omenjene odstotne točke so izračunane na podlagi podatkov o stopnji tveganja za revščino pred socialnimi transferji z izjemo pokojnin in stopnjo tveganja za revščino po izplačilu vseh socialnih transferjev. Vir podatkov je Dodatek I k poročilu »Social Inclusion in Europe 2006«.
9. Neenakost porazdelitve dohodka prikazujemo z gini koeficientom. Ta pokaže, kako je dohodek porazdeljen med prebivalce, pri čemer velja: nižji kot je koeficient, bolj enakomerna je porazdelitev, in višji kot je koeficient, bolj neenakomerna je porazdelitev.

3 Ključni izzivi sistemov socialne varnosti

Med najpomembnejše izzive oziroma vzroke za krizo države blaginje različni teoretiki uvrščajo sklope medsebojno povezanih dejavnikov, ki se nanašajo predvsem na strukturne spremembe v ekonomski sferi (tj. deindustrializacija, tehnološke revolucije), procese globalizacije, demografske spremembe ter spremembe v sferi družine in gospodinjstev (Sarfati 2002; Kopač 2004: 48–63).

Prvi dejavniki se nanašajo na spremenjeno strukturo trgov delovne sile, ki ruši osnovne pogoje delovanja sistemov socialnega zavarovanja (tj. polna zaposlenost in normalne zaposlitvene razmere) ter oblikuje nova tveganja in negotovosti predvsem v obliki netrajnih oziroma začasnih oblik zaposlitve. Drugi sklop, torej procesi globalizacije, zaostrejuje predvsem konkurenčnost v svetovnem merilu (angl. global wage competition) in postavlja pod vprašaj način financiranja socialne varnosti (predvsem) prek sistema socialnih prispevkov, ki so vezani na zaslužke iz dela. Zahtevajo pogostejše in hitrejše odzivanje na spremembe v okolju (tj. fleksibilnost) ter vodijo k povečani stopnji odvisnosti med prej bolj ali manj neodvisnimi nacionalnimi sistemi in k njihovemu medsebojnemu povezovanju (npr. Evropska monetarna unija). To posledično zmanjšuje (tudi) njihovo suverenost in možnost nadzora (na različnih področjih politike). Tretji, demografski sklop dejavnikov se nanaša predvsem na proces staranja v razvitih (predvsem zahodnih) družbah, ki je povezan z nizko stopnjo rodnosti in povečano pričakovano življenjsko dobo, ki ob povečani stopnji brezposelnosti (in tudi drugih oblikah neaktivnosti, zlasti povečani stopnji različnih oblik in stopenj invalidnosti ter velikem deležu neformalnega dela) zaostrejuje razmerje med aktivno in neaktivno populacijo, kar povzroča vedno večjo ekonomsko (fiskalno) krizo obstoječe države blaginje. Poleg omenjenih sprememb so pomemben izziv za državo blaginje tudi spremembe v neformalni sferi, zlasti sferi družine in gospodinjstev, kjer se povečuje delež enostarševskih družin, število gospodinjstev z zgolj enim članom ter vse večja potreba po usklajevanju družinskega dela in kariere, ki izhaja iz povečane stopnje zaposlenosti žensk (Sarfati 2002; Kopač 2004).

Razlogi za krizo države blaginje so medsebojno povezani in vplivajo na delovanje trga delovne sile, kar je pomemben izziv za reformo sistemov socialne varnosti. Obstoječe razmere namreč povzročajo finančno krizo, oblikujejo nove družbene kategorije uporabnikov (predvsem ženske) oziroma nove ranljive skupine (predvsem mlade) in ustvarjajo nova tveganja (netipične oblike zaposlitev, potreba po usklajevanju delovnih in družinskih obveznosti, po vedno novem znanju in kompetencah), s katerimi se srečujejo posamezniki in družbene skupine.

Koncept socialne varnosti, ki temelji na standardni obliki zaposlitve (to je zaposlitev za nedoločen in polni delovni čas) in na predpostavki, da si je večina ljudi sposobna zagotoviti socialno varnost s plačevanjem prispevkov v svojem aktivnem obdobju (tj. socialna politika, temelječa na načelu socialnega zavarovanja), danes ni več primeren. Primeren ni tako z vidika ekonomskih (finančnih) zmožnosti države blaginje kot tudi ne z vidika potreb posameznikov. V pogojih postindustrijske družbe (Bagguley 1994) poleg potrebe po zagotavljanju osnovne dohodkovne varnosti v ospredje stopa tudi potreba po znanju in kompetencah, ki posameznikom omogoča zaposljivost v prožnem okolju.

Denarni prejemki, ki so opredeljeni v sistemu socialnega zavarovanja in temeljijo na predhodni kontinuirani zaposlitvi ter so namenjeni nadomeščanju izgubljenega dohodka med (kratkotrajno) izključenostjo s trga delovne sile, danes posameznikom ne omogočajo več osnovne dohodkovne varnosti in ne zadoščajo za njegovo aktivno vključevanje v družbo. Spremembe sistemov socialne varnosti, predvsem sistemov obveznega socialnega zavarovanja, so tako nujne, predvsem v smeri prilagajanja spremenjeni strukturi trga delovne sile. Poleg zagotavljanja osnovne dohodkovne varnosti mora država ustvarjati tudi in predvsem možnosti/priložnosti za vključevanje posameznikov v negotovo, visoko turbulentno okolje, pri čemer je človeški kapital najpomembnejši mehanizem posameznikov za soočanje z novodobnimi tveganji. V socialno politiko se vpeljuje načelo aktivacije oziroma aktiviranja, ki poudarja pomen dela/zaposlitve kot temeljnega mehanizma za preprečevanje izključenosti in promoviranje družbene vključenosti. Načelo spreminja temeljno paradigmo socialne politike (Kopač 2004, 2005), saj pomeni premik od zagotavljanja varnosti (tj. redistribucije dohodka) k zagotavljanju participacije oziroma priložnosti (Van Berkel in Møller 2002; Van Berkel in dr. 1999). Govorimo o premiku od »pasivne« k »aktivni« oziroma aktivacijski socialni politiki, kar povzroča spremembe v sistemih socialne varnosti in v njihovi povezanosti s trgom delovne sile. Na ravni odnosa med posameznikom in državo se ta premik odraža v vzpostavljenem recipročnem odnosu med pravicami in obveznostmi (Kopač 2004, 2005).

Po mnenju Pascuala (2002) se oblikuje »nov model družbene intervencije«, ki temelji na spremenjenih družbenih konceptih. Koncept brezposelnosti se spreminja od razumevanja brezposelnosti kot strukturnega problema pomanjkanja delovnih mest k razumevanju brezposelnosti kot individualnega problema pomanjkanja zaposljivosti. Koncept varnosti se spreminja od zagotavljanja »varstva pred tveganji« k razumevanju varnosti kot »sposobnosti za spremembo«. Kolektivna odgovornost države blaginje kot osnove za intervencijo na trg delovne sile se odmika poudarjeni odgovornosti posameznika za lastni blagor. Tako lahko govorimo o »novi politiki blaginje« (Jordan 1998), o premiku od »keynesianske države blaginje« k »schumpeterjanski državi dela« (Jessop 1994) ter o premiku od »države blaginje« k »državi dela« oziroma od »kompenzacijske države blaginje« k »aktivacijski državi blaginje« (Geldof 1999).

4 Aktivacijska socialna politika v praksi – sprememba slovenskega sistema socialne varnosti za primer brezposelnosti

V Sloveniji je od leta 1974 po vzoru evropskih držav, predvsem Nemčije, urejen sistem dvostopenjskega sistema socialne varnosti za primer brezposelnosti. Znotraj sistema je prevladoval sistem obveznega socialnega zavarovanja za primer brezposelnosti,¹⁰ dopolnjeval pa ga je sistem socialnih pomoči.¹¹ V socializmu sistem ni

10. Sistem obveznega socialnega zavarovanja za primer brezposelnosti ureja Zakon o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti.

11. Sistem socialnih pomoči je opredeljen z Zakonom o socialnem varstvu, kjer je določena pravica do denarne socialne pomoči.

igral pomembne vloge, predstavljal pa je pomembno institucionalno izhodišče, ki je omogočalo razmeroma miren prehod v tržno gospodarstvo v začetku devetdesetih let oziroma je nudil sorazmerno visoko stopnjo socialne varnosti naraščajočemu deležu brezposelnih oseb. Temeljlil je na meritokratskem oziroma zavarovalnem načelu, ki je brezposelnim osebam omogočal ohranitev njihovega pridobljenega družbenega položaja za čas, ko so brez svoje krivde ali proti svoji volji ostali brez zaposlitve.

Znotraj sistema obveznega socialnega zavarovanja sta bila opredeljena dva prejemka, denarno nadomestilo in denarna pomoč. Slednjo so zakonske spremembe, sprejete leta 2006, ukinile. Denarno nadomestilo vse od začetka leta 1974 izraža zavarovalno oziroma kontributivno načelo, saj sta njegova višina in trajanje vezana na višino preteklih osebnih dohodkov ter trajanje predhodne zaposlitve, medtem ko je bila denarna pomoč mešanica meritokratskega načela in načela preverjene potrebe. Podobno kot pri denarnem nadomestilu je bil ključni pogoj za pridobitev pravice do denarne pomoči predhodna zaposlitev oziroma prenehanje pravice do prejemanja denarnega nadomestila, pri čemer pa je brezposelna oseba morala izkazati tudi potrebo po pomoči. Višina denarnih sredstev oziroma sredstev družine tako ni smela presežati administrativno določenega denarnega in premoženjskega cenzusa. Podobno tudi višina denarne pomoči ni bila vezana na višino preteklega osebnega dohodka, temveč je bila standardizirana in enaka za vse upravičence. Tako opredeljeni denarni prejemek, ki ima značilnosti sistema socialnega zavarovanja in sistema socialnih pomoči, sta poznali le Nemčija in Slovenija, vendar sta ga obe državi v začetku novega tisočletja ukinili; tako sta v sistemu socialnega zavarovanja vzpostavili čisto kontributivno oziroma zavarovalno načelo in denarno nadomestilo ločili od drugih socialnih prejemkov, opredeljenih v sistemu socialnih pomoči.

Sistem zavarovanja za primer brezposelnosti, vzpostavljen leta 1991,¹² je omogočal razmeroma visoko dohodkovno varnost, mnogo manj pa je bil učinkovit pri nudenju pomoči pri iskanju zaposlitve in pri nadzoru nad izpolnjevanjem obveznosti s strani brezposelnih oseb. Sistem je namreč v socialističnem obdobju deloval predvsem v smeri dodeljevanja pravic, obveznosti bolj ali manj zaposljivih posameznikov pa niso bile pomembne (Kopač 2004). Naraščanje stopnje brezposelnosti in zviševanje finančnih posredovanj države je sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja sprožilo razprave o potrebnih spremembah sistema socialnega zavarovanja. Vse glasnejši so postali zagovorniki negativnega vpliva sistema socialnega zavarovanja na zaposlovanje. Omenjene razprave, pa tudi sprejeta evropska strategija zaposlovanja in drugi pomembni mednarodni dokumenti, še zlasti s strani OECD-ja sprejeta strategija zaposlovanja (Job Study 1994), so pripeljali do številnih zakonskih dopolnil in leta 1998 tudi do sprejema novega Zakona o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti. Slednji je bil leta 2006 tudi že prenovljen.¹³ Z uvedenimi spremembami je država zmanjševala pred-

12. Leta 1991 je bil sprejet nov Zakon o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti (Ur. list RS, št. 5/91).

13. Zakon o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti (1991, 1992, 1993, 1994, 1997, 1998, 2001, 2002, 2004, 2006, 2007).

vsem finančna bremena, medtem ko strukture sistema socialne varnosti ni prilagodila spremembam na trgu delovne sile.

Sprejete spremembe tako lahko razdelimo v tri časovna obdobja, zaznamovana z najpomembnejšimi zakonskimi spremembami: prvo obdobje med letoma 1991 in 1997, drugo med letoma 1998 in 2005 ter tretje po letu 2006.

V prvem obdobju (1991–1997) so se spremembe nanašale predvsem na dohodkovni položaj brezposelnih oseb, medtem ko se njihov socialnopravni položaj ni bistveno spreminjal. Tako so bili na primer leta 1993 ukinjeni denarni dodatki za odvisne družinske člane, leta 1994 se je trajanje denarne pomoči omejilo na šest mesecev, medtem ko so pogoji za pridobitev denarnih prejemkov v vsem obdobju ostajali bolj ali manj nespremenjeni ter so odražali izrazito nesorazmerje med pravicami in obveznostmi brezposelnih oseb. Znotraj sistema socialnega zavarovanja je bila pravica do denarnega nadomestila opredeljena in tudi implementirana kot pravica, temelječa predvsem na načelu zaslužnosti. Zaposlene osebe so bile torej do denarnega nadomestila upravičene predvsem na podlagi vplačanih prispevkov (tj. trajanja predhodne zaposlitve), in ne na podlagi svojega vedenja med brezposelnostjo. Pogoji, kot so zmožnost za delo in pripravljenost za ponovno zaposlitev, niso bili jasno izraženi. Sistem socialnega zavarovanja je bil zasnovan tako, da je ščitil predvsem interese posameznika in njegovo pravico do svobodne izbire zaposlitve, medtem ko so bili interesi širše družbe, da se posameznik čim hitreje vključi v sfero dela, zanemarjeni.

Spremembe, sprejete leta 1998, so poleg sprememb na področju dohodkovne varnosti vpeljale tudi pomembne novosti na področju socialnopravnega položaja brezposelnih oseb. Njihov cilj je bil vzpostavitev »pravičnejšega« razmerja med pravicami in obveznostmi brezposelnih oseb. Spremenjeni so bili predvsem pogoji za pridobitev in ohranitev pravice do denarnih prejemkov (tj. denarnega nadomestila in denarne pomoči) med brezposelnostjo ter zaostrene sankcije. V splošnem bi lahko rekli, da so zakonske spremembe vzpostavile primarno odgovornost brezposelnih oseb za nastali položaj in njegovo razrešitev ter povezale upravičenost do denarnih prejemkov s posameznikovo pripravljenostjo do ponovne zaposlitve, katero so vezale na pogoj razpoložljivosti za delo, aktivnega iskanja zaposlitve, sodelovanja v ukrepih aktivne politike zaposlovanja in pripravljenosti sprejeti ustrezno oziroma primerno zaposlitev. Posameznikova pravica do svobodne izbire zaposlitve se je tako omejila z določitvijo ustrezne ali primerne zaposlitve, ki ni bila več vezana na izobrazbo brezposelne osebe, temveč na zahtevnost delovnega mesta, ki ga je brezposelna oseba opravljala pred nastopom brezposelnosti. Zakon je leta 1998 kot ustrezno določil zaposlitev (za določen ali nedoločen delovni čas), katere zahtevnost je enaka zahtevnosti na delovnem mestu, ki ga je brezposelna oseba opravljala pred nastopom brezposelnosti, medtem ko je za primerno veljalo delovno mesto z eno stopnjo nižjo zahtevnostjo. Poleg pogoja zahtevnosti delovnega mesta je ustreznost oziroma primernost zaposlitve odvisna tudi od oddaljenosti delovnega mesta od stalnega bivališča brezposelne osebe. V primeru ustrezne zaposlitve ta ne sme biti oddaljena več kot eno uro vožnje v eno smer z javnim prevoznim sredstvom, v primeru primerne pa ne več kot eno uro in pol.

Zakon iz leta 1998 je potrebno predhodno dobo zavarovanja s predhodnih devetih mesecev v obdobju zadnjih 12 mesecev podaljšal na 12 mesecev v zadnjih 18 mesecih in znižal dohodkovno varnost brezposelnih oseb. Maksimalno trajanje denarnega nadomestila je z dveh let (za osebe z 20 ali več leti delovne dobe) omejil na eno leto. Izjema so ostali le starejši od 55 let, ki imajo dopoljenih več kot 25 let delovne dobe (glej Tabela 2). Ukinjena je bila tudi možnost izplačila denarnega nadomestila v enkratnem znesku in možnost podaljšane izplačevanja denarnega nadomestila za brezposelne, katerim do izpolnitve pogojev za upokojitev manjkajo največ tri leta (tj. možnost 2 + 3). Ta možnost je bila vpeljana pri prejemnikih denarne pomoči, kjer je bilo ob splošni zaostritvi dohodkovnega cenzusa (tj. vpeljava koncepta premoženjskega cenzusa) trajanje denarne pomoči podaljšano na maksimalno 15 mesecev. Osnova za odmero višine denarnega nadomestila je ostala nespremenjena, to je povprečni mesečni dohodek, pri čemer se je upoštevano obdobje s treh povečalo na 12 mesecev. Degresivna odmera, to je 70 % odmerjene osnove za prve tri mesece trajanja brezposelnosti in 60 % v nadaljevanju, je ostala nespremenjena. Zvišala se je najnižja višina denarnega nadomestila – z 80 na 100 % zjamčene plače, maksimalna višina pa se je s štirikratnika znižala na trikratnik tako določenega najnižjega nadomestila.

Tabela 2: Trajanje denarnega nadomestila

Trajanje zaposlitve oziroma zavarovanja za primer brezposelnosti	Trajanje denarnega nadomestila
Od 1 do 5 let	3 mesece
Od 5 do 15 let	6 mesecev
Od 15 do 25 let	9 mesecev
Več kot 25 let	12 mesecev
Več kot 25 let in starost čez 50 let	18 mesecev
Več kot 25 let in starost čez 55 let	24 mesecev

Vir: Zakon o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti¹⁴

Z željo po jasnejši opredelitvi obveznosti brezposelnih oseb in večjem nadzoru nad njihovimi aktivnostmi je zakon vpeljal instrument zaposlitvenega načrta, ki predstavlja pogodbo, kjer so natančneje določene obveznosti brezposelnih oseb. V skladu s temeljnim ciljem zakona, to je vzpostavitev recipročnega odnosa med pravicami in obveznostmi brezposelnih oseb, so se zaostriale tudi sankcije za neizpolnjevanje temeljnih pogojev, povezanih predvsem z vedenjem brezposelne osebe med brezposelnostjo. Brezposelna oseba tako izgubi pravico do prejemanja denarnega nadomestila in denarne pomoči, če ni na voljo za zaposlitev, če ne išče aktivno zaposlitve in če ne sprejme ustrezne zaposlitve ali če s svojim ravnanjem povzroči odklonitev zaposlitve s strani delodajalca. Pravico izgubi tudi, če odkloni vključitev v program aktivne politike zaposlovanja ali če krši druge obveznosti, sprejete z zaposlitvenim načrtom.

14. Zakon o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti (ZZZPB). Uradno prečiščeno besedilo – Ur. list RS, št. 107/2006.

Poleg popolnega odvzema pravice do denarnega nadomestila brezposelna oseba, ki ne sprejme primerne zaposlitve ali začasnega dela v primeru višje sile, za dva meseca izgubi 50 odstotkov denarnega nadomestila.

Opisane sprejete spremembe so tako vzpostavile novo razmerje med pravicami in obveznostmi brezposelnih oseb, pri čemer so pravico do socialne varnosti med brezposelnostjo vezale na pravico oziroma dolžnost posameznika do dela. Pravica do dohodkovne varnosti je postala pogojevana s posameznikovo pripravljenostjo do zaposlitve oziroma aktivnega reševanja svoje situacije – torej omejena predvsem na tiste, ki si jo z vidika širšega družbenega interesa tudi zaslužijo (angl. *deserving unemployed/poor*). Pravica tako ni več »brezpogojna« oziroma ni vezana zgolj na plačilo zadostne količine socialnih prispevkov, temveč postaja vse bolj povezana z izpolnjevanjem obveznosti, ki se nanašajo na zaposlitev in možnost njene pridobitve. Dolžnost do dela oziroma sodelovanja na trgu delovne sile postaja ključni pogoj za posameznikovo upravičenost do socialnih prejemkov in drugih ugodnosti, opredeljenih v sistemih socialne varnosti. Osrednjost dela v svojem bistvu prinaša določeno stopnjo deregulacije trga delovne sile, ki je očitna pri opredelitvi koncepta ustrezne in primerne zaposlitve. Koncept dekomodifikacije tako postopno nadomešča koncept rekomodifikacije,¹⁵ prispeva pa tudi k redefiniranju in redistribuciji dela (Kopač 2004). Trend poudarjanja pomena plačanega dela in posameznikove odgovornosti za lastni blagor je značilnost aktivacijskega načela, ki se vpeljuje v socialne politike postmodernih družb.

Zakonske spremembe, sprejete leta 2006,¹⁶ predstavljajo nadaljevanje aktivacijskega trenda, predvsem v smeri večjega poudarjanja pomena dela, ki se odraža v omejevanju pravice do svobodne izbire zaposlitve in povečevanju deregulacije trga delovne sile. Brezposelne osebe, prijavljene na Zavodu RS za zaposlovanje več kot tri mesece, so tako dolžne sprejeti zaposlitev, ki je po zahtevnosti eno stopnjo nižja od tiste, ki so jo opravljale pred nastopom brezposelnosti, po preteku šestih mesecev pa tudi zaposlitev, ki je od njihove pretekle zaposlitve nižja za dve stopnji, če ni brezposelnih oseb, za katere bi bila taka zaposlitev ustrezna. Zakon uvaja tudi določbo »primerne del«, za katerega se šteje vsako delo, ki po mnenju rehabilitacijske komisije ustreza telesnim in duševnim zmožnostim brezposelne osebe. Brezposelnim, ki odklonijo primerno delo po podjemni ali avtorski pogodbi ali primerno začasno ali občasno humanitarno delo, se denarno nadomestilo za dva meseca zniža za 50 %. Brezposelnim osebam se znižuje tudi dohodkovna varnost, saj sprememba zakona ukinja denarno pomoč, do katere so bile upravičene brezposelne osebe, ki so potrebovale pomoč za preživetje tudi po koncu prejemanja denarnega nadomestila. Ukinitve denarne pomoči bodo občutili predvsem tisti, ki jim do upokojitve manjkajo največ tri leta, saj so bili do nje upravičeni vse do izpolnitve upokojitvenih pogojev. Namesto prejemanja denarne

15. Koncept dekomodifikacije pomeni neodvisnost posameznikovega družbenega položaja od trga in je po Esping-Andersenu (1990) eno osnovnih meril za razvrščanje držav v režime države blaginje. Pojem rekomodifikacija pa nasprotno pomeni ponovno poudarjanje primarne vloge trga delovne sile pri zagotavljanju blaginje posameznikov in gospodinjstev.

16. Zakon o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti, Ur. list, RS, št. 107/2006.

pomoči zakon za omenjeno kategorijo brezposelnih predvideva možnost plačevanja prispevka za pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Višina denarnega nadomestila je po novem vezana na minimalno plačo, ki se usklajuje enkrat letno (januarja) za indeks cen življenjskih potrebščin za zadnjih 12 mesecev. Za brezposelne osebe, ki se jim je izteklo prejemanje denarnega nadomestila ali do njega sploh niso upravičene in potrebujejo pomoč za preživetje, je tako po novem na voljo le denarna socialna pomoč, opredeljena v Zakonu o socialnem varstvu.¹⁷

Zakon o socialnem varstvu je podobno kot Zakon o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti doživel številne spremembe,¹⁸ katerih cilj je bilo predvsem poudariti subsidiarno naravo denarne socialne pomoči ter vzpostavitev jasnega odnosa med pravicami in obveznostmi. Tako so že spremembe leta 2001 pri za delo sposobnih posameznikih vpeljale pogojevanje upravičenosti do denarne socialne pomoči z njihovo razpoložljivostjo za zaposlitev, in sicer na podlagi vzpostavitve povezanosti med evidencami brezposelnih oseb, ki jih vodi Zavod RS za zaposlovanje, in upravičenostjo do denarne socialne pomoči, ki jo izplačujejo centri za socialno delo.

Novjše spremembe Zakona o socialnem varstvu, ki so nastale v povezavi s spremembami Zakona o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti in so stopile v veljavo januarja 2007,¹⁹ bistveno spreminjajo položaj prejemnikov denarne socialne pomoči na trgu delovne sile. V skladu z liberalno logiko, kjer je vloga socialne pomoči izrazito subsidiarna in kjer je trg delovne sile ključni mehanizem alokacije in distribucije delovne sile, država nima več nikakršne vloge varovanja posameznikovega družbenega položaja, ampak zgolj zagotavljanja minimalnih eksistenčnih pogojev, so prejemniki denarne socialne pomoči primorani sprejeti kakršno koli zaposlitev ali primerno delo po podjemni ali avtorski pogodbi, po treh mesecih prejemanja pa tudi začasno ali občasno humanitarno ali drugo podobno delo. Omenjena zakonska določba predstavlja popolno deregulacijo trga delovne sile za prejemnike denarne socialne pomoči in jim hkrati omejuje možnost svobodne izbire zaposlitve. Po mnenju zakonodajalca naj bi bila kakršna koli zaposlitev boljša od nikakršne, saj naj bi brezposelnim omogočala pridobivanje potrebnih delovnih veščin in jim tako odpirala vrata v svet dela. Zakon vsebuje številne nove člene, ki se nanašajo na pogoje za pridobitev in ohranitev denarne socialne pomoči ter katerih osnovni cilj je preprečevanje možnih zlorab. Pogoji za pridobitev in ohranitev pravic, ki se ne vežejo na premoženjski in dohodkovni status prosilca, so izenačeni s tistimi v Zakonu o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti, jasneje pa je opredeljeno tudi institucionalno sodelovanje med Zavodom RS za zaposlovanje in centri za socialno delo.

17. Zakon o socialnem varstvu (uradno prečiščeno besedilo) (ZSV-UPB2), Ur. list RS, št. 3/2007.

18. Zakon o socialnem varstvu (1992, 1993, 1994, 1999, 2000, 2001, 2002, 2004, 2006, 2007).

19. Zakon o socialnem varstvu, Ur. list RS, št. 3/2007.

5 Dejanski učinki sprememb v praksi – znižanje socialne varnosti brezposelnih oseb

Spremembe, sprejete v zadnjih dveh desetletjih, katerih ključni cilj je bila vzpostavitve recipročnega odnosa med pravicami in obveznostmi brezposelnih oseb oziroma omejitev t. i. »prostovoljnega« vztrajanja v brezposelnosti, so pomembno zmanjšale število upravičencev do denarnih prejemkov, skrajšale povprečno trajanje upravičenosti do denarnih prejemkov in tudi čas njihovega dejanskega prejemanja. Pomembno se je spremenila tudi starostna struktura prejemnikov, predvsem v smeri povečanja deleža starejših na račun mlajših.

Podatki, prikazani v Tabeli 3, jasno kažejo, da se je delež registrirano brezposelnih oseb, upravičenih do denarnega nadomestila in denarne pomoči, zmanjševal vse od leta 1992, ko je znašal 45 %. V obdobju največje rasti stopnje registrirane brezposelnosti med letoma 1991 in 1994 se je število upravičencev sicer povečalo, a se to ni odrazilo v višjem deležu upravičencev do denarnih prejemkov v vsej populaciji registrirano brezposelnih oseb. Povečano število prejemnikov je sicer bolj izjema kot pravilo. Največji upad števila prejemnikov denarnih nadomestil se je zgodil leta 2000, ko so se pričeli kazati učinki spremenjene zakonodaje iz leta 1998. Na število prejemnikov denarnih prejemkov poleg zakonskih določb seveda vplivata tudi sam priliv in odliv iz brezposelnosti.²⁰ V zadnjem obravnavanem obdobju glede na strukturo brezposelnih oseb med novo prijavljenimi brezposelnimi osebami, ki so upravičene do denarnega nadomestila, prevladujejo osebe, katerih zaposlitev je bila prekinjena zaradi izteka zaposlitve za določen čas, sledijo jim osebe, katerih zaposlitev je bila prekinjena zaradi stečaja ali katerih delo je postalo trajno nepotrebno (Spruk in dr. 2006).

Tabela 3: Prejemniki denarnega nadomestila in denarne pomoči

Leto	Denarno nadomestilo (povprečne vrednosti)	Denarna pomoč (povprečne vrednosti)	Deleži prejemnikov denarnega nadomestila in denarne pomoči med vsemi prijavljenimi brezposelnimi
1992*	32.533	18.229	45,0
1993*	42.582	20.052	43,1
1994	37.458	15.996	42,1
1996	31.424	4.919	30,3
1998	37.734	2.818	32,6
2000	27.264	3.737	29,1
2002	18.743	5.473	23,6
2004	16.142	6.083	23,9
2006	17.203	5.477	26,4
Junij 2007	15.600	2.321	24,4

Vir: ZRSZ (2000), Sprunk in dr. (2006), MDDSZ (2008) * Vrednosti se nanašajo na december.

20. Več o tem v Analizi prejemnikov denarnega nadomestila in denarne pomoči v obdobju I–VI 2006 (Spruk in dr. 2006).

Kot je razvidno iz Tabele 3, je bilo junija 2007 med vsemi registriranimi brezposelnimi osebami le 24,4 % takih, ki so prejeli denarno nadomestilo ali denarno pomoč. Raven dohodkovne varnosti brezposelnih oseb se je tako bistveno zmanjšala, kar je še posebej zaskrbljujoče, če upoštevamo zmanjševanje števila brezposelnih oseb, upravičenih do denarnih socialnih pomoči, opredeljenih v sistemu socialnih pomoči. Podatke, prikazane v zgornji tabeli, lahko še podkrepimo s podatki MDDSZ (2008), ki kažejo, da se je na podlagi spremenjenega Zakona o socialnem varstvu²¹ število brezposelnih oseb, ki so prejemniki denarnih socialnih pomoči, s 44.898 v juliju 2006 zmanjšalo na 31.654 istega meseca leta 2007. Delež brezposelnih oseb med prejemniki denarnih socialnih pomoči se je vse do leta 2006 gibal okoli 80 % (julija 2004 je bilo med upravičenci denarnih socialnih pomoči 82,66 % brezposelnih, julija 2005 jih je bilo 81 % in julija 2006 le 79,19 %), leta 2007 pa je ta delež glede na podatke za julij padel pod 70 % (69,99%) (MDDSZ 2008).

Poleg zmanjšanja števila upravičencev do denarnih prejemkov v sistemu socialnega zavarovanja in sistemu socialnih pomoči se je skrajšalo tudi povprečno trajanje upravičenosti do denarnih prejemkov in čas dejanskega prejemanja. Povprečno trajanje upravičenosti do denarnega nadomestila je odvisno od zakonskih določb in strukture priliva. Povprečno trajanje odmerjene upravičenosti do denarnega nadomestila se je skrajševalo vse od leta 2000 in je leta 2003 znašalo v povprečju 7,2 meseca. V zadnjem obravnavanem obdobju pa se zaradi povečanega priliva trajno presežnih delavcev in delavcev, katerih zaposlitev je bila prekinjena zaradi stečaja, ki so praviloma starejši in upravičeni do daljšega trajanja denarnih nadomestil, povprečno trajanje povečuje; v prvi polovici leta 2006 je znašalo 9,5 meseca (Spruk in dr. 2006). Učinke zakonskih sprememb bolje od kazalca povprečnega trajanja upravičenosti do denarnih prejemkov kaže podatek o povprečnem trajanju dejanskega prejemanja denarnih prejemkov. Ta poleg dinamike trga delovne sile prikazuje tudi in predvsem učinkovitost implementacije zakonskih sprememb. Podatki o dejanskem povprečnem trajanju denarnih prejemkov, ki so prikazani v Tabeli 4, kažejo, da se povprečno trajanje obeh denarnih prejemkov znatno zmanjšuje, kar pomeni, da je zakonska novela iz leta 1998 uspela v večji meri vezati pravico do socialne varnosti na posameznikovo pripravljenost do (ponovne) zaposlitve. To nikakor ni slabo, odpira pa se vprašanje o stopnji rekomodifikacije delovne sile ter primarni vlogi države in njene socialne politike v odnosu do trga delovne sile.

21. Zakon o socialnem varstvu, Ur. list RS, št. 3/2007.

Tabela 4: Povprečno trajanje dejanskega prejemanja denarnih nadomestil in denarnih pomoči (v %)

Leto	Povprečno dejansko trajanje upravičenosti do denarnega nadomestila (v mesecih)	Povprečno dejansko trajanje upravičenosti do denarne pomoči (v mesecih)
2000	22,3	*
Junij 2004	14,1	11
Junij 2005	10,0	8,5
Junij 2006	9,4	7,5

Vir: Spruk in dr. (2006)

Poleg sprememb v trajanju denarnih prejemkov se spreminja tudi starostna struktura prejemnikov. V zadnjem obdobju se med prejemniki denarnih nadomestil občutno povečuje delež starejših od 50 let. Ta je leta 2004 znašal 42,8 %, v prvi polovici leta 2006 pa se je povzpel že na 53 %. Kot kažejo podatki, ki so prikazani v Tabeli 5, se je v obdobju 2004–2006 povečal izključno delež najstarejših med prejemniki denarnih nadomestil, medtem ko se je delež vseh drugih kategorij zmanjšal, najbolj delež najmlajših, starih med 18 in 25 let. Ta je leta 2004 znašal 5,2 %, julija 2006 pa le še 2,6 % (Spruk in dr. 2006).

Tabela 5: Starostna struktura upravičencev do denarnega nadomestila in denarne pomoči (v %)

Leto / Starost	2004		2005		30. 6. 2006	
	DN	DP	DN	DP	DN	DP
nad 18 do 25 let	5,2	13,5	3,9	13,4	2,6	9,2
nad 25 do 30 let	8,5	19,5	7,6	20,2	7,3	20,6
nad 30 do 40 let	18,5	27,8	16,3	26,9	15,5	27,3
nad 40 do 50 let	25,0	24,3	24,0	22,7	21,6	23,2
nad 50 let	42,8	14,9	48,2	16,8	53,0	19,8

Vir: Spruk in dr. (2006: 12, 17)

Znižanje deleža vseh starostnih kategorij razen deleža najstarejših med prejemniki denarnih nadomestil je izjemno problematično, predvsem ob upoštevanju dejstva, da največji priliv v brezposelnost predstavljajo ljudje, katerim se je iztekla zaposlitev za določen čas – približno 37 % v letu 2006 (ZRSZ 2007); med njimi prevladujejo stari med 25 in 40 let – teh je kar 48,8 % (Spruk in dr. 2006). To kaže, da postaja pravica do denarnega nadomestila vse bolj privilegij starejših in da sistem socialne varnosti ni prilagojen spremenjenim razmeram na trgu delovne sile, saj vedno manjšemu deležu brezposelnih uspe izpolnjevati pogoje za pridobitev denarnega nadomestila, vezane na predhodno trajanje zaposlitve. To je razumljivo, saj med novimi zaposlitvami prevladujejo zaposlitve za določen čas (okoli 80 %),²² pri čemer je njihovo povprečno trajanje zgolj šest mesecev.

22. Avgusta 2006 je bilo 78,5 % vseh novih zaposlitev za določen čas (Ignjatović 2006).

Kot je prikazano v Tabeli 5, med prejemniki denarnih pomoči večji delež predstavljajo kategorije mlajše populacije, znaten upad pa je zaznati v deležu starih med 18 in 25 let. Leta 2004 je delež v tej najmlajši starostni kategoriji znašal 13,5 %, junija 2006 pa le še 9,2 %. Med prejemniki denarnih pomoči v splošnem prevladuje delež starih med 30 in 40 let (okoli 27 %), sledijo pa jim stari med 40 in 50 let. Ti podatki z vidika zagotavljanja socialne varnosti žal nimajo velike teže, saj so spremembe, sprejete leta 2006, pravico do denarne pomoči ukinile. Zanimivo pa je, da podobno sliko starostne strukture najdemo tudi pri prejemnikih denarne socialne pomoči, kjer se zmanjšujejo deleži vseh starostnih kategorij mlajše populacije, najbolj pa starih med 18 in 21 let, nekoliko pa se povečujejo deleži v starostnih kategorijah starejše populacije, predvsem delež srednje generacije (stari med 27 in 45 let). Podatki so prikazani v Tabeli 6.

Tabela 6: Starostna struktura upravičencev do denarne socialne pomoči

	Julij 2002	Julij 2004	Julij 2005	Julij 2006	Julij 2007
do 18 let	0,20	0,12	0,12	0,10	0,09
18–21 let	24,20	20,61	18,25	16,60	11,75
22–26 let	23,66	25,15	25,10	24,41	22,15
27–45 let	31,80	33,08	34,46	35,63	39,07
46–59 let	15,96	16,78	17,69	18,82	21,86
60–64 let	1,96	1,91	1,99	1,95	2,26
65–79 let	1,80	1,90	1,90	1,99	2,24
Nad 80 let	0,42	0,46	0,50	0,50	0,58

Vir: MDDSZ (2008a)

Glede na podatke o prilivu brezposelnih oseb, kjer prevladuje delež tistih, ki jim je prenehala zaposlitev za določen čas, in smeri spreminjanja starostne strukture prejemnikov denarnih nadomestil, kjer prevladuje delež starejših od 50 let, lahko sklepamo, da si bo vedno večji delež brezposelnih oseb moral zagotavljati osnovno dohodkovno varnost v sistemu socialnih pomoči.

6 Zaključek – od načela zaslužnosti k preverjeni potrebi?

Na osnovi prikazanega lahko zaključimo, da so spremembe, vpeljene v slovenski sistem socialne varnosti za primer brezposelnosti v zadnjih dveh desetletjih, pomembno spremenile socialnopravni in dohodkovni položaj brezposelnih oseb. Splošna pravica do socialne varnosti med brezposelnostjo je postala odvisna od posameznikove pripravljenosti do (ponovne) zaposlitve, znižala se je raven dohodkovne varnosti, močno pa se je omejila tudi pravica posameznika do svobodne izbire zaposlitve. Pogojevanje blaginje z delom ob hkratnem zmanjševanju pravice do svobodne izbire zaposlitve je vodilo k deregulaciji trga delovne sile, vloga države blaginje se je preusmerila od zagotavljanja socialne varnosti med brezposelnostjo k oblikovanju pravega odnosa do dela in preprečevanju pasivnosti brezposelnih, s čimer se je stopnja socialnega nadzora znotraj blaginjskega sistema močno povečala. Do pogojevanje socialne varnosti med

brezposelnostjo so tako postali upravičeni le tisti brezposelni, ki se vedejo v skladu s pričakovanju države (t. i. *deserving poor/unemployed*). Omenjene spremembe so tako najočitnejše izražene pri najbolj ranljivih posameznikih, to je prejemnikih denarnih socialnih pomoči, opredeljenih v sistemu socialnih pomoči.

Trend zaostrovanja pravice do socialne varnosti in blaginje, tj. premik od brezposojne k pogojevani blaginji, je očiten povsod, znotraj vseh blaginjskih režimov, razlika je le v stopnji in načinu zaščite položaja ranljivih skupin. V skladu s prevladujočim konceptom razvojne pogojenosti (angl. *path-dependency*, Pierson 1994) je pričakovati, da vpeljane spremembe ne spreminjajo v preteklosti vzpostavljenega razmerja med državo in trgom, ampak se spreminja le narava te intervence. V primeru sprememb, vpeljanih v slovenski sistem socialne varnosti za primer brezposelnosti, pa je ta teza do določene mere vprašljiva. Za slovenski sistem socialne varnosti je bila v devetdesetih letih prejšnjega stoletja značilna postopnost uvajanja sprememb v smeri pogojevanja pravice do socialne varnosti z delom oziroma pripravljenostjo do ponovne zaposlitve, pri čemer se je ohranjalo varstvo posameznikovega pridobljenega poklicnega položaja. Pravica do svobodne izbire zaposlitve brezposelne osebe je bila varovana z zakonsko določeno ustrezno in primerno zaposlitvijo, ki je varovala posameznikov pridobljeni poklicni položaj. Zadnje spremembe, sprejete leta 2006, pa so razmerje med posameznikom in trgom pomembno prevesile v prid slednjega. Stopnja zaščite posameznikovega pridobljenega poklicnega položaja se je namreč z zaostritvijo ustrezne oziroma primerne zaposlitve in z vpeljavo instituta primerne delo pomembno zmanjšala. Stopnja zahtevane komodifikacije delovne sile brezposelnih oseb se je povečala, predvsem pri tistih brezposelnih, ki živijo v pomanjkanju in so upravičeni do prejemanja denarne socialne pomoči. V primeru slednjih se poraja vprašanje, ali ostaja ključna naloga socialne politike zaščita ranljivih skupin ali pa se ta preusmerja k zadovoljevanju potreb trga delovne sile.

Zakonske spremembe pa same po sebi niso posegle v meritokratsko načelo redistribucije. To še vedno ostaja temeljno načelo sistema socialnega zavarovanja za primer brezposelnosti, saj ostaja zavarovanje za primer brezposelnosti obvezno za vse zaposlene, denarno nadomestilo kot ključni denarni prejemek pa vezano na višino pretekle plače in trajanje zaposlitve. Kljub temu lahko na podlagi vztrajnega zmanjševanja deleža registrirano brezposelnih oseb, ki so upravičene do denarnega nadomestila, sklepamo, da postaja omenjeno načelo znotraj sistema socialne varnosti za primer brezposelnosti vedno bolj postransko. K temu je pomembno prispevala spremenjena struktura trga delovne sile, kjer se povečuje delež nestandardnih zaposlitev, predvsem zaposlitev, katerih trajanje je krajše od enega leta, ki posameznikom ne omogočajo izpolnitve osnovnih pogojev za pridobitev pravice do denarnega nadomestila. To velja še zlasti za mlade, ki se najpogosteje znajdejo v takih oblikah zaposlitve. Na podlagi podatkov o starostni strukturi upravičencev do denarnega nadomestila lahko trdimo, da postaja pravica do denarnega nadomestila vse bolj privilegij starejših, medtem ko si morajo preostale starostne kategorije to zagotoviti same, po pomoč, opredeljeno v sistemu socialnih pomoči, pa se lahko obrnejo le v skrajnem primeru. Znotraj celotnega sistema socialne varnosti za primer brezposelnosti se tako povečuje pomen sistema

socialne pomoči, kar pomeni, da država izvaja redistribucijo dohodka predvsem na podlagi načela preverjene potrebe. Vloga socialne politike pri zagotavljanju socialne varnosti brezposelnih oseb je tako vse bolj rezidualna in v tem pogledu podobna politiki, značilni za liberalne države blaginje.

Slovenije na podlagi teh podatkov nikakor ne moremo umestiti v liberalni tip države blaginje, saj se naše ugotovitve nanašajo le na zagotavljanje socialne varnosti brezposelnih, ne upoštevajo pa širših značilnosti trga delovne sile kot tudi ne aktivne politike zaposlovanja in širše celotnega sistema blaginje.²³ Analize celotnega slovenskega sistema blaginje so namreč pokazale, da se je ta v zadnjih dvajsetih letih vzpostavil kot dualni model z elementi socialdemokratskega in konservativno-korporativističnega sistema blaginje (Kolarič in dr. 2008). Ne glede na to pa imajo naše ugotovitve pomembno indikativno vlogo, zato bo zanimivo spremljati nadaljnji razvoj in blaginjske izide. Vsekakor pa je pomemben zaključek, da odsotnost reforme, ki bi sisteme socialne varnosti prilagodila spremenjeni strukturi trga delovne sile, vodi k rezidualizaciji socialne politike. Država tako s svojo politiko socialne varnosti v primeru brezposelnosti ne prispeva k večji solidarnosti v družbi, iskanje ravnovesja med (ekonomsko) učinkovitostjo in (socialno) varnostjo pa se preveša v prid svobodnejšega delovanja tržnih mehanizmov. To občutijo predvsem mladi in tisti, ki glede na svoj položaj na trgu delovne sile potrebujejo največ pomoči in zaščite s strani države. To se bo v prihodnje zaradi sedanje gospodarske in finančne krize še zaostrilo.

Literatura

- Bagguley, Paul (1994): *Prisoners of the Beveridge dream? The political mobilisation of the poor against contemporary welfare regimes*. V M. Langen (ur.): *The State of Welfare*. London, New York: Routledge.
- Baldwin, Peter (1990): *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875–1975*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barr, Nicholas (1998): *The Economics of the Welfare State*. 3rd Edition. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Blakemore, Ken (1998): *Social Policy. An Introduction*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Clasen, Jochan (ur.) (2001): *What Future for Social Security? Debates and Reforms in National and Cross-national Perspective*. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International.
- Clasen, Jochan, in Van Oorschot, Wim (2002): *Changing Principles in European Social Security*. *European Journal of Social Security*, 4 (2): 89–115.
- Deacon, Bob (2000): *Globalization and Social Policy: The Threat to Equitable Welfare*. Geneva 2000 – The Next Step in Social Development, Occasional Paper no. 5.
- EC (European Commission) (2006): *Social Inclusion in Europe 2006*. Dostopno prek: http://www.ec.europa.eu/employment_social (13. 1. 2008).

23. Koncept sistema blaginje je širši koncept od koncepta države blaginje. Sfera države predstavlja zgolj del sistema blaginje, katerega sestavni del sta še sfera trga ter sfera civilne družbe in skupnosti (Kolarič in dr. 2002).

- Esping-Andersen, Goul (1990): *The Tree Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, Goul (1999): *Social Foundation of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, Goul (ur.) (1996): *Welfare States in Transition. National Adaptation in Global Economies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Ferrera, Maurizio (1996): *The Southern Model of Welfare in Social Europe*. *Journal of European Social Policy*, 6 (1): 17–37.
- Geldof, Dirk (1999): *New Activation Policies: Promissis and Risks*. V *Linking Welfare and Work. European Foundation of the improvement of Living and Working conditions*. Dublin.
- Goul Andersen, Jørgen, in Halvorsen, Knut (2002): *Changing Labour Markets, unemployment and unemployment policies in a citizenship perspective*. V J. Goul Andersen in dr. (ur.): *Europe's New State of Welfare. Unemployment, employment policies and citizenship*. Bristol: The Policy Press.
- Goul Andersen, Jørgen, in Jensen, Per. H. (2002): *Employment and unemployment in Europe: overview and new trends*. V J. Goul Andersen in dr. (ur.): *Europe's New State of Welfare. Unemployment, employment policies and citizenship*. Bristol: The Policy Press.
- Hall, Peter, in Soskice, David (ur.) (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. New York: Oxford University Press.
- Ignjatović, Miroljub (2006): *Contribution to the EEO Autumn Review 2006 »Flexicurity«*. Dostopno prek: <http://www.eu-employment-observatory.net/resources/reports/Slovenia-FlexicurityAR06.pdf> (2. 6. 2008).
- Jessop, Bob (1994): *The transition to post-Fordism and the Schumpeterian workfare state*. V M. Langen (ur.): *The State of Welfare*. London, New York: Routledge.
- Jordan, Bill (1998): *The New Politics of Welfare: Social Justice in a Global Context*. London: Sage.
- Kolarič, Zinka, Črnak - Meglič, Andreja, in Vojnovič, Maja (2002): *Zasebne neprofitno-volonterske organizacije v mednarodni perspektivi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kolarič, Zinka, Kopač, Anja, in Rakar, Tatjana (2008). *Schrittweise Reformierung Statt 'Schochtherapie': das Slowenische Wohlfahrtssystem*. V K. Schubert in dr. (ur.): *Europäische Wohlfahrtssysteme: ein Handbuch*: 569–593. Aufl. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Kopač, Anja (2002): *Pasivna politika zaposlovanja – sistemi socialne varnosti za primer brezposelnosti*. V I. Svetlik in dr. (ur.): *Politika zaposlovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kopač, Anja (2004): *Aktivacija – obrat v socialni politiki*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica Fakultete za družbene vede.
- Kopač, Anja (2005): *Aktivacija kot konvergentni in divergentni proces reforme države blaginje*. *Teorija in praksa*, 4 (6): 771–786.
- Laroque, Marie-France (2001): *The Changing world of work. ISSA – European regional meeting, Social Security and the Changing world of work*. Dresden, 23.–24. november 2001.
- MDDSZ (Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve) (2008): *Število izplačanih denarnih socialnih pomoči za mesec glede na status vlagatelja*. Dostopno prek: http://www.mddsz.gov.si/si/statistika/denarna_socialna_pomoc/stevilo_izplacanih_dsp_za_mesec_glede_na_status_vlagatelja/ (2. 6. 2008).

- MDDSZ (Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve) (2008a): Število izplačanih denarnih socialnih pomoči za mesec glede na starost vlagatelja. Dostopno prek: http://www.mdds.gov.si/si/statistika/denarna_socialna_pomoc/stevilo_izplacanih_dsp_za_mesec_glede_na_spol_in_starost_vlagatelja/ (2. 6. 2008).
- Palier, Bruno (2000): Beyond Retrenchment: Differences in sequences and in patterns of welfare state changes. ISSA – The Year 2000 International Research Conference on Social Security, Helsinki, 25.–27. september 2000.
- Palier, Bruno (2001): Beyond Retrenchment: four problems in current welfare state research and one suggestion how to overcome them. V J. Clasen (ur.): What Future for Social Security? The Hague, London, Boston: Kluwen Law International.
- Pascual, Amparo Serrano (2002): Are European activation policies converging? Contribution prepared for the IREC Conference, Aalborg, 28. avgust 2002. Dostopno prek: http://www.socsci.auc.dk/irec/papers/Amparo_Serrano.pdf (2. 6. 2008).
- Pierson, Paul (1994): Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rus, Veljko (1990): Socialna država in družba blaginje. Ljubljana: Inštitut za sociologijo.
- Sarfati, Hedva (2002): Labour Market and Social Protection Policies: Linkages and Interactions. V H. Sartafi in G. Bonoli (ur): Labour Market and Social Protection Reforms in International Perspective. Parallel or converging tracks? Hampshire, Burlington: Ashgate.
- Schmid, Günter, in dr. (1992): Unemployment Insurance and Active Labour Market Policy: An International Comparison of Financing Systems. Cheltenham, Brookfield: Edward Elgar.
- Spruk Viljem, in dr. (2006): Analiza prejemnikov denarnega nadomestila in denarne pomoči v obdobju I–VI 2006. Dostopno prek: <http://www.ess.gov.si/slo/Dejavnost/Analize/2006/AnalizaDNNDP1poll2006.pdf> (2. 6. 2008).
- Svetlik, Ivan, in Trbanc, Martina (2002): Oblikovanje, izvajanje in evalvacija politike zaposlovanja. V I. Svetlik in dr. (ur.): Politika zaposlovanja. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Titmuss, Richard M. (1958): Essays on the Welfare States. London: George Allen & Unwin.
- Van Berkel, Rik, in dr. (1999): Regulating the Unemployed: From protection to participation. V J. Lind in I. Hornemann Møller (ur.): Inclusion and Exclusion: Unemployment and Non-standard Employment in Europe. Aldershot, Burlington ZDA, Singapur, Sydney: Ashgate.
- Van Berkel, Rik, in Møller, Iver Hornemann (2002): The concept of activation. V Rik Van Berkel in I. H. Møller (ur): Active social policies in the EU. Inclusion through participation? Bristol: The Policy Press.
- ZRSZ (Zavod RS za zaposlovanje) (2000): Letno poročilo za leto 1999. Dostopno prek: <http://www.ess.gov.si/slo/Predstavitev/LetnaPorocila/LetnaPorocila.htm> (2. 6. 2008).
- ZRSZ (Zavod RS za zaposlovanje) (2007): Letno poročilo za leto 2006. Dostopno prek: <http://www.ess.gov.si/slo/Predstavitev/LetnaPorocila/lp06/Slovenija/index.htm> (2. 6. 2008).
- Zakon o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti (ZZZPB). Uradno prečiščeno besedilo – Ur. list RS, št. 107/2006. Dostopno prek: <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=2006107&stevilka=4584> (3. 6. 2008).
- Zakon o socialnem varstvu (ZSV). Uradno prečiščeno besedilo – Ur. list RS, št. 3/2007. Dostopno prek: <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=20073&stevilka=100> (3. 6. 2008).

Naslov avtoric:

Doc. dr. Anja Kopač Mrak

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana

Tel: 5805 204

e-mail: *anja.kopac@fdv.uni-lj.si*

Doc. dr. Tatjana Rakar

Inštitut RS za socialno varstvo

Otroška opazovalnica

Rimska 8, 1000 Ljubljana

Tel: 2000 255

e-mail: *tatjana.rakar@guest.arnes.si*

Igor Bahovec

Religija kot vir socialnega kapitala: prostovoljstvo, združenja, zaupanje

POVZETEK: Članek se osredotoča na organizirane oblike religije kot posebne vire družbene povezanosti, civilne kulture in socialnega kapitala. V analizi je upoštevana kritična obravnava relevantne literature ter obdelava podatkov iz Evropske raziskave vrednot 1999/2000 in Evropske družboslovne raziskave 2002. Analiza kaže, da je na individualni ravni vpliv religije na socialni kapital večji pri rednih obiskovalcih nedeljskih obredov in največji pri članih z religijo povezanih prostovoljnih združenj. Po drugi strani smo pokazali, da nekatere razlike v ravni socialnega kapitala v evropskih regijah lahko povežemo z razlikami v religiozno-kulturnih tradicijah. Čeprav je v splošnem opaziti pozitiven ali nevtralen vpliv religije na socialni kapital, pa obravnavamo tudi omejitve in senčne vidike religioznega združevanja.

KLJUČNE BESEDE: socialni kapital, religija, evropske regije, civilna kultura, prostovoljne organizacije

1 Uvod

Razširjenost uporabe socialnega kapitala v zadnjih dveh desetletjih je v veliki meri povezana z dejstvom, da družbenega razvoja in uspešnega delovanje različnih vidikov družbenega življenja ni bilo mogoče v zadostni meri pojasniti s koncepti, kot so materialni kapital, individualno znanje, kulturni kapital, primerna družbena ureditev, tržno gospodarstvo ipd. V analizo je treba vključiti omrežja medčloveških odnosov, zaupanje, norme recipročnosti in druge vidike družbenega sodelovanja – torej socialni kapital.

V prispevku bomo analizirali odnos med religijo in socialnim kapitalom. Najprej bomo pokazali, kako religija nastopa v pristopih Jamesa Colemana in Roberta Putnama, ki ju pogosto imenujejo utemeljitelja sodobnega razumevanja socialnega kapitala. V nadaljevanju bomo obravnavali različne vidike odnosa med religijo in socialnim kapitalom v evropskem ter deloma svetovnem prostoru. Osredotočili se bomo na tri indikatorje socialnega kapitala: pripadnost prostovoljnim organizacijam, prostovoljno delo zanje in generalizirano zaupanje. Omenili bomo tudi vpliv religije na dobrodelnost, druge vidike pa izpustili.

Glede različnih ravni socialnega kapitala se bomo osredotočili predvsem na Evropo. Dosedanje raziskave so pokazale velike razlike v ravni socialnega kapitala med

protestantskimi in katoliškimi ter drugimi deli Evrope. Naša teza je, da je taka delitev pregroba; primernejša se nam zdi delitev na regije, ki imajo podobno religijsko-kulturno identiteto: protestantski Sever, pravoslavni Vzhod, dve zahodni regiji (romanska in germanska, večinoma katoliški) in postkomunistična Srednja Evropa. Poleg kritične analize literature se bomo predvsem v tem delu prispevka oprli na lastne analize podatkov za evropske države iz Evropske raziskave vrednot (European Values Study, EVS 1999/2000) in Evropske družboslovne raziskave (European Social Survey, ESS 2002), glede longitudinalnih sprememb pa se omejujemo na slovenske podatke EVS (od 1992 do 2008). S takim pristopom bomo skušali do neke mere zajeti in povezati vse tri ravni, za katere Nancy T. Ammerman (1997) trdi, da brez njih ni celovitejše analize vpliva religije na socialni kapital: raven individualne religioznosti, asociacijsko raven religioznih združenj in organizacij ter raven religije kot sestavine širšega družbeno-kulturnega okolja.

Del prispevka se ukvarja z razumevanjem narave z religijo povezanega socialnega kapitala. Cilj tega dela je kolikor mogoče koherentno povezati več doslej razdrobljenih znanj o z religijo povezanem socialnem kapitalu v Evropi in po svetu. Pomembno se nam je zdelo odpreti tudi vprašanje, kdaj so religije nosilec pozitivnega in kdaj negativnega socialnega kapitala. Menimo, da slednjega vidika ne gre izpuščati, saj bi bilo naivno sprejeti tezo o zgolj pozitivnih učinkih socialnega kapitala.

2 Vezi med religijo in socialnim kapitalom

Sodobne razprave o socialnem kapitalu se nanašajo na mnoga področja, denimo uspešnost šolanja, razvoj demokracije in gospodarstva, varnost, zdravje. Ker je v konceptu socialnega kapitala združeno več za dobro delovanje družbe potrebnih pogojev, ga nekateri uporabljajo kot enega ključnih indikatorjev razvojne uspešnosti, kot katalizator in/ali manjkajoči člen razvoja (Makarovič 2003). Pri tem pa je zanimivo, da čeprav sta dva ključna avtorja socialnega kapitala, J. Coleman in R. Putnam, v svojih temeljnih delih o socialnem kapitalu vključevala religijo, mnogi kasnejši avtorji tega vidika ne vključujejo več.

2.1 James Coleman: socialni kapital prvobitnih skupin, religija in uspešnost šolanja

Na vpliv religije na socialni kapital je v sodobnosti prvi pokazal James Coleman v raziskavah vzgoje in izobraževanja v ZDA. Med ugotovitvami njegovih prvih dveh raziskav šolanja v ZDA omenimo, da sta pokazali, da je uspešnost učnega procesa v večji meri odvisna od kulturnega habitusa študentov kot od strukturnih pogojev, na katere lahko vpliva država oz. ustanovitelj.¹ Tretja raziskava iz osemdesetih let 20. stoletja pa je prinesla presenetljivo spoznanje: katoliške zasebne šole so bile uspešnejše

1. Plače učiteljev, število ur pouka, opremljenost, materialne razmere ipd. so se pokazali za manj pomemben dejavnik uspešnega šolanja kot značilnosti družinskega in skupnostnega okolja – skupnosti v smislu razmeroma usklajenega delovanja lokalnega, socialnega, etničnega in religioznega okolja.

od drugih zasebnih in javnih državnih šol, in to pri obvladanju obsega snovi, doseženih rezultatih pri testih, končnih uspehih in manjšem osipu študentov (prim. Kahlenberg 2001). Posebno velika razlika se je pokazala pri študentih z deprivilegiranimi izhodiščnimi položaji – npr. črni Američani, otroci marginaliziranih etničnih manjšin, otroci staršev z nizko izobrazbo in nižjimi dohodki. Kot piše Kahlenberg, sta Coleman in Hoffer pokazala, da so katoliške šole uspešneje izničile vliv nizkih dohodkov in družinske kulture, ki ne podpira šolanja. Razloge uspeha sta pripisala več medsebojno povezanim dejavnikom, med katerimi močno izstopa to, da so te šole močneje razvile sodelovanje s starši ter religioznimi in lokalnimi skupnostmi, kar je skupaj z drugimi pogoji – npr. visokimi zahtevami po znanju in boljši disciplini – prispevalo k uspešnejšemu šolanju. Študentje so višje zahteve sprejemali prostovoljno. Zelo pomemben dejavnik je bil tudi ta, da so se vrstniki povezovali ne glede na statusno izhodišče.

Colemanove ugotovitve o vplivu socialnega kapitala na šolanje je potrdilo več kasnejših raziskav v drugih okoljih (Field 2003; Nemeth in Luidens 2003; Schuller in dr. 2004). Woolcock (2001: 12) denimo ugotavlja, da »šole, ki so sestavni del življenja skupnosti, gojijo večjo stopnjo vključenosti staršev in dejavno širijo obzorja študentov, usposablajo študente za boljši uspeh«.

Če povzamemo, ugotovimo, da k uspešnemu šolanju prispevajo trije različni viri socialnega kapitala:

- socialni kapital izvora (družinski, statusni, etnični, religijski in kulturni izvor študentov);
- socialni kapital skupnostnega in civilnega okolja: vezi med šolo in okoljem, vključno z religijskim (sodelovanje učiteljev, staršev, lokalnih in religioznih skupnosti);
- socialni kapital iz omrežij vrstnikov.

2.2 Robert Putnam: religija in sekundarna združenja

V ospredju Putnamovih obravnav socialnega kapitala so vprašanja, povezana z demokracijo in gospodarskim razvojem. Avtor je poudaril pomembnost civilne kulture in civilnega združevanja, pri katerih ima v ZDA pomembno vlogo religija. Procesi sekularizacije so zmanjšali religiozni civilni aktivizem, a aktualni podatki so vseeno pokazali, da so »verske skupnosti, v katerih ljudje skupaj molijo in slavijo Boga, nedvomno najpomembnejši posamezni vir socialnega kapitala« (Putnam 2000: 66). Podobno kažejo raziskave v *BetterTogether* (2000), po katerih je v ZDA okoli polovica socialnega kapitala ali religioznega ali z religijo povezanega, in to ne glede na to, ali gledamo na pripadnost prostovoljnemu združenju, filantropijo ali prostovoljstvo nasploh.

Po drugi strani je Putnam glede povezanosti religije in socialnega kapitala precej kritičen. Medtem ko je za ZDA povezanost religije in civilnosti označil kot pozitivno, je v raziskavi o razvoju lokalne demokracije v Italiji pokazal, da je ta povezanost lahko tudi nasprotna. Po Putnamu in dr. (1993: 107–109) je v južni Italiji organizirana katoliška skupnost »alternativa civilni skupnosti«, sekularna civilna skupnost in religiozna skupnost se v južni Italiji pogosto medsebojno izključujeta. Druga dva dela Italije po njegovi raziskavi ne kažeta tako jasne slike. Ker nekatere druge analize – npr.

Halmanova in Pettersonova (2003: 181–182) analiza podatkov EVS iz let 1981 in 1990 – kažejo, da med religijo in socialnim kapitalom v Italiji obstaja pozitivna povezanost, menimo, da je pravi razlog za »necivilno« vlogo religije v južni Italiji treba iskati tudi zunaj religije. Putnam je šibko razvito civilno kulturo in civilno delovanje juga Italije povezal z zgodovinskim, političnim in kulturnim razvojem, ki sega vse do srednjega veka. Prevladujoča mentaliteta na jugu Italije še vedno bolj spodbuja sorodstveno kot civilno povezanost. Ker lokalna rimskokatoliška cerkev sorodstveno povezanost sorazmerno bolj ceni kot civilno združevanje, nehote ali hote prispeva k ohranjanju obstoječega stanja.

Prispevka dveh »utemeljiteljev« socialnega kapitala kažeta, da je religija sestavni del socialnega kapitala, da pa je ne gre obravnavati kot izoliranega dejavnika, pač pa kot sestavni del več povezanih dejavnikov. Tudi zato sta kakovost in količina vplivanja iste religije v različnih družbeno-kulturnih okoljih lahko različna.

2.3 O konceptu socialnega kapitala

Jedro socialnega kapitala je sorazmerno jasno določeno. Socialni kapital je po Colemanu (1994: 302) »opredeljen s svojo funkcijo. Ni ena entiteta, temveč raznolikost virov, ki imajo dve skupni značilnosti: vsi so sestavljeni iz nekaterih vidikov družbene strukture in olajšajo delovanje posameznikov v tej strukturi.« Osnovne sestavine socialnega kapitala so omrežja, participacija, organizacije, norme (recipročnosti) in zaupanje.

V literaturi se je uveljavilo razlikovanje treh tipov socialnega kapitala: vezivni, premostitveni in povezovalni socialni kapital (Putnam 2000; Woolcock 2001; Field 2003).² V tem smislu Putnam 2001: 41–42) ugotavlja, da je kapital »vse prej kot homogen«, in meni, da so »nekateri oblike socialnega kapitala dobre za nekatere stvari, druge za druge«. Kot smo pokazali zgoraj, so za uspešnost šolanja pomembne predvsem močne vezi vezivnega socialnega kapitala, za uspešen razvoj lokalne demokracije in podjetniških iniciativ pa šibke vezi premostitvenega socialnega kapitala.

Nekateri drugi avtorji (Nahapiet in Ghoshal 1998; Norris in Inglehart 2004) predlagajo, da pri socialnem kapitalu ločujemo več razsežnosti: bodisi dve – strukturno (vezi, omrežja, organizacije) in kulturno (norme recipročnosti, zaupanje), bodisi tri – strukturno, odnosno (tudi relacijsko) in spoznavno.³

-
2. Vezivni (*bonding*) ali izključujoči (*exclusive*, ne izključevalni) socialni kapital označujejo močne vezi tesneje povezanih skupnosti, npr. mnoge prvobitne in nekatere sekundarne skupine. Premostitveni (*bridging*) ali vključujoči (*inclusive*) socialni kapital izhaja iz povezav med različnimi skupnostmi ter iz šibkih formalnih in neformalnih omrežij, npr. med sodelavci v službi ali nekdanjimi sošolci. Povezovalni ali spojitveni (*linking*) socialni kapital označujejo vezi z obsežnejšimi institucionalnimi okviri družbe, zlasti državo.
 3. Strukturno razsežnost socialnega kapitala določajo omrežne vezi (gostota stikov, oblikovanost omrežij, hierarhičnost in način delovanja). Odnosna razsežnost obsega zaupanje in zanesljivost, norme, obveznosti in pričakovanja, identiteto in identifikacijo. Spoznavna razsežnost obsega sisteme pomenov in interpretacij ter idejnih predstav.

2.4 Razsežnosti religij in socialni kapital

Religija je integralna interpretacija življenja, zato vključuje veliko razsežnosti življenja, kot kaže že izvorni latinski izraz *re-ligare*, ki pomeni 'ponovno povezati': povezati se z Bogom, ljudmi, družbo, naravo in seboj. Zanimivo poudarjanje religije za ohranjanje družbenih vezi in etično odgovornost najdemo v nekaterih liberalnih krogih. Liberalni *Acton institute* denimo religiji pripisuje posebno vlogo pri zagotavljanju družbene soodgovornosti in povezanosti, to je za razvoj tistega socialnega kapitala, ki ne služi le ožjim krogom. Osnova je etično učenje religij. Vse pomembne religije zahtevajo izpolnjevanje »zlatega pravila«, to je, da vse, kar hočeš, da drugi ljudje storijo tebi, tudi ti storiš njim. S to zahtevo religije razširijo območje človeške obveznosti na sosede, goste, tujce in širši svet ter tako širijo odgovornost prek meja družine, soseske ali etnične skupine. Glede na zlato pravilo bi bilo pričakovati, da je z religijo povezani socialni kapital v splošnem pozitiven, vendar šele empirične analize lahko pokažejo, ali je res tako.

2.5 Negativni vidiki socialnega kapitala

Dober socialni kapital olajša in podpira koordinacijo ter sodelovanje med člani omrežij, ostaja pa odprto vprašanje, ali imajo koristi od tega le člani omrežij ali tudi širša družba. Na to je opozoril že Bourdieu v analizi kulturnega in socialnega kapitala, ki je (francoskim) višjim slojem omogočal ohranjati privilegije elit. Negativne posledice družbenih omrežij, ki izhajajo iz klientelističnih odnosov, klik, nesolidarnih elitističnih krogov ipd., so precej znani: posamezniki ali skupine izkoriščajo socialne mreže za privilegiran dostop do pomembnih virov in/ali za doseganje vpliva. Posledično imajo nekateri od socialnega kapitala koristi, drugi (izločeni posamezniki, skupina ali širša družba) pa škodo.

Negativne oblike prostovoljnega združevanja imajo svoj izraz tudi v religijah. Tako analiza Johna Colemana (2003) kaže, da so nekatere religiozne in z religijo povezane skupine v ZDA premočno osredotočene na notranje življenje v skupini, zato ne razvijajo dejavne pozornosti do potreb okolja. John Coleman to imenuje »implozija«. Take skupine razvijajo močan vezivni socialni kapital, premostitvena razsežnost pa ni razvita. Stopnja implozije naj bi se najbolj razlikovala med liberalno religioznimi in fundamentalistično religioznimi verniki. Vendar je Uslaner (2001: 106–109) pokazal,⁴ da se bistvene razlike ne pokažejo, dokler gledamo vse pripadnike obeh tipov religioznosti skupaj. Razlike v zaupanju in dejavnem prostovoljstvu se pokažejo, ko se analiza omeji le na dejavne pripadnike obeh tipov. Močno dejavni protestantski verniki liberalne usmeritve se »0,97-krat bolj vključujejo v skupine kot močno dejavni fundamentalistični verniki«. Pri prostovoljstvu, ki ni povezano z religijo, se te razlike še povečajo. Dejavni fundamentalisti so usmerjeni predvsem v notranje povezovanje in prostovoljstvo za potrebe lastnih skupnosti, dejavni liberalni verniki pa imajo večji čut za širše družbene probleme in skupno dobro. Zato Uslaner (2001) sklepa, da je kul-

4. Gre za podatke Splošne družboslovne raziskave (General Social Survey) iz leta 1987.

turna usmerjenost skupin pomembnejši dejavnik določitve pozitivnega oz. negativnega socialnega kapitala kot članstvo v prostovoljnih združenjih.

Na drugačen način je problematičen socialni kapital tistih fundamentalističnih skupin, ki so do okolja agresivne in izražajo težnjo prisilne uveljavitve svojih pogledov v družbi (Berger in Luckmann 1999: 56–58).

Omenjeni dve obliki negativnega socialnega kapitala nista omejeni na religijo. V različnih oblikah ju najdemo tudi drugod. Po Gellnerju (1992) sta denimo kar dve izmed treh prevladujočih drž sodobne evropske družbe fundamentalistični: Gellner omenja islamski fundamentalizem in racionalistični (tudi razsvetljenski) fundamentalizem. Tretja prevladujoča drža je postmoderni relativizem. V zadnjem času je vse bolj očitno, da te drža ne dajo odgovora na mnoga vprašanja sodobne Evrope (Berger in Luckmann 1999; Ballin 2003), zato obstaja velika potreba razviti drugačno držo, to je držo medkulturnega in medcivilizacijskega dialoga. O družbenem dialogu pa je po mnenju Bergerja (1997) malo družboslovnega znanja z izjemo področja medreligijskega dialoga.

Glede implozije kot vzorca mentalitete in ravnanja spomnimo na pojav »enklav življenjskega stila«. Raziskava Bellaha in sodelavcev (1985) za ZDA je pokazala, da je zanje značilno druženje zaradi »enakosti«: ljudje delijo, »uživajo« in celo »slavijo« svoj način življenja. Opazili so, da so člani enklav le izjemoma med seboj komunicirali o poklicnem življenju, politični dejavnosti ali družbeni solidarnosti. Po Bellahu so zelo izrazite oblike enklav v sodobnem času mladinske subkulturne skupine in nekatera urbana predmestja.

3 Socialni kapital religije: dobrodelnost, civilno združevanje, prostovoljstvo in zaupanje

Podatke o prostovoljstvu in generaliziranem zaupanju pogosto razumejo kot osrednje indikatorje socialnega kapitala. Vendar menimo, da jih je treba jemati s primerno mero previdnosti. Najprej zato, ker na podlagi števila organizacij in članstva ni mogoče razlikovati med različno usmerjenimi združenji: med tistimi, ki so omejena na doseganje lastnih partikularnih interesov, in tistimi, katerih delovanje prispeva k skupnemu dobremu širše družbe. Strinjamo se tudi z mnenjem, da je pri marsikateri mednarodni raziskavi (tudi EVS in ESS) oblika vprašanj precej kulturno pogojena (Gašior-Niemiec in Gliński 2007). Vseeno menimo, da podatki EVS dajejo nekaj pomembnih vpogledov v stanje socialnega kapitala. Poleg prostovoljstva in zaupanja se nem zdi smiselno vsaj na kratko omeniti dobrodelnost.

3.1 Dobrodelnost in socialni kapital

Dobrodelnost kot izraz pomoči tistim, ki so v pomanjkanju ali jih je prizadela nesreča, imamo lahko za indikator neformalnega socialnega kapitala, zlasti norm odgovornosti in medčloveške recipročnosti. Nas zanima, ali religija vpliva na količino in namen dobrodelnosti (karitativnega daru) ter katere sestavine religioznosti se pri tem kažejo pomembnejše.

Najprej je zanimivo vedeti, ali se mnenje ljudi ujema z učenjem velikih religij, ki spodbuja dobrotelost. Po raziskavi o religiji v srednji in delu vzhodne Evrope⁵ (Aufbruch 2007, navajam po Tomka in Zulehner 2008: 102) lahko rečemo, da ja. Na vprašanje »Ali primerjate verne in neverne ljudi, kakšno je vaše mnenje o vernih in nevernih ljudeh v vaši deželi?« jih je 57,1 % odgovorilo, da so bolj solidarni z ljudmi, potrebnimi pomoči (da enako 35,6 %). Največji delež odgovorov »da« je bil v Romuniji in Bolgariji (okoli 75 %), najnižji pa na Češkem (32,8 %). Slovenija je nekje v sredini (okoli 50 %).

Podobna so pričakovanja ljudi o verskih skupnostih. Z odgovorom, da verske skupnosti »spodbudijo ljudi, da pomagajo ljudem v stiski«, se jih popolnoma strinja 48,1 % (strinja 37 %; *ibid.*: 115). Najvišji delež takih odgovorov je v Romuniji (popolnoma se jih strinja 67,4 %), najnižji v Sloveniji (popolnoma se jih strinja 23,4 %, strinja se jih 36,9 %).

Ali je stvarnost enaka pričakovanjem, se pri tej raziskavi ne da preveriti, saj vsebuje le vprašanje o darovanju verskim skupnostim, ne pa drugih vidikov dobrotelosti. Vsaj do neke mere pa to lahko sklepamo iz literature. Primerjava analiz za različne države – Nizozemsko (Dekker in dr. 1999; de Hart 2001), Finsko (Yeung 2004), Združene države Amerike (Nemeth in Luidens 2003; Smidt in dr. 2003) in Kanado (Greeley 1997) – kaže, da je v bolj religioznih območjih več dobrotelnega daru (npr. v ZDA več kot v Kanadi). Vendar te razlike ne vplivajo na naravo karitativnosti. Vse omenjene raziskave kažejo, da religiozni ljudje darujejo v večjem številu in prispevajo večje zneske denarja kot nereligiozni – in to tudi za nereligiozne dobrotelne organizacije. Ko primerjamo vpliv zasebnih in skupnostnih izrazov religije, se pokaže, da na količino karitativnega daru najmanj vpliva zasebna religioznost (npr. molitev, pomembnost boga v osebem življenju), več članstvo v cerkvah oz. verskih skupnostih, največ pa pogosto obiskovanje obredov. Drugače rečeno, na karitativno dejavnost pozitivno vplivata tako nominalna pripadnost kot vključenost v obredno skupnost, vendar druga bolj kot prva.

3.2 Religije in prostovoljno združevanje: evropske religiozno-kulturne regije

Znano je, da se socialni kapital v Evropi močno razlikuje med državami in religijami. Države zahodne Evrope imajo v splošnem večji socialni kapital kot bivše komunistične države, najvišji pa je v skandinavskih državah. Vendar so razlike znotraj teh območij velike, zato kot delovno hipotezo za pojasnjevanje razlik predlagamo delitev Evrope na regije s podobno religiozno-kulturno tradicijo. Z njo skušamo upoštevati glavne zgodovinske, politične, kulturne in jezikovne razlike: sever Evrope je večinoma protestantski, jug in srednja Evropa sta večinoma katoliška, vzhod pravoslaven; tri glavne jezikovne skupine so germanska, romanska in slovanska. Tako pridemo do petih evropskih regij: protestantski Sever, dve zahodnoevropski regiji (večinoma germanska

5. Vključene so bile postkomunistične države: Litva, Poljska, Češka, Slovaška, Madžarska, Slovenija, Hrvaška, Srbija, Belorusija, Ukrajina, Moldavija, Romunija, Bolgarija in nekdanja Vzhodna Nemčija.

religiozno mešana in romanska katoliška regija), bivši komunistični del Srednje Evrope, večinoma katoliški, in pravoslavni Vzhod.⁶

Podatki Evropske raziskave vrednot (EVS 1999/2000; Tabela 1) potrjujejo znane ugotovitve o razliki v asociacijskem socialnem kapitalu med zahodom in vzhodom Evrope. Podatki za predlagane evropske kulturno-religiozne regije pa kažejo, da razlike niso enake pri vseh vrstah prostovoljnega združevanja. Največje razlike najdemo v pripadanju sindikatom in prostovoljnim religioznim organizacijam.

Analiza socialnega kapitala v evropskih regijah s podobno religiozno-kulturno tradicijo kaže, da je med tremi regijami z demokratično tradicijo najmočnejše razvita (pasivna in aktivna) asociacijska kultura na protestantskem Severu, najmanj pa v romanskem katoliškem delu Evrope. Razlike se v enaki smeri pojavljajo v večini organizacij. Na območju držav bivšega komunističnega dela Evrope so razlike manjše in so precej odvisne od vrst združenj. Največja razlika je pri religioznih in športnih združenjih, kjer je na pravoslavnem Vzhodu delež pasivnega in aktivnega članstva manjši.

Po prikazanih podatkih je z religijo povezano prostovoljstvo tudi v Evropi pomemben vir asociacijskega socialnega kapitala. V vseh regijah je aktivna in pasivna pripadnost religijskim združenjem med najpomembnejšimi posameznimi vrstami prostovoljstva. Podobne rezultate dobimo tudi iz Evropske družboslovne raziskave iz leta 2002 (Tabela 2). V tej raziskavi je v vseh regijah večina vrednosti indikatorjev prostovoljnega združevanja sicer nekoliko nižja,⁷ kar je verjetno povezano z nekoliko drugače oblikovanimi vprašanji.

6. EVS 1999/2000 vključuje države: (1) protestantski sever: Danska, Švedska, Finska in Islandija; (2) pretežno germanski del zahodne Evrope, protestantski in katoliški: Velika Britanija, Nemčija, Avstrija, države Beneluxa, Irska in Severna Irska; (3) pretežno romanski katoliški del zahodne Evrope: Francija, Italija, Španija, Portugalska in Malta; (4) bivši komunistični del Srednje Evrope, večinoma katoliški: Litva, Latvija, Estonija, Poljska, Češka, Slovaška, Madžarska, Hrvaška in Slovenija; (5) evropski vzhod, pravoslavni: Bolgarija, Romunija, Rusija, Ukrajina, Belorusija in Grčija. Demokratični Zahod sestavljajo prve tri regije in Grčija. Zavedati se je treba, da so nekatere države na »robu« svoje regije, saj so po več kategorijah bližje kateri izmed držav iz druge regije (denimo Estonija Finski). Zaradi tega se včasih predlaga primerjava tipičnih držav iz predlagane regije (Halman in Petterson 2003).

Taka razvrstitev v skupine je nova; še najbolj so ji blizu Halman in Pettersson (2003), ki v zahodni Evropi ločita tri dele (tipične predstavnice so Nemčija, Španija in Švedska) ter Norris in Inglehart (2004: 46), ki Evropo delita na štiri regije: dve postindustrijski in dve industrijski.

7. ESS 2002 ne vključuje istih držav kot EVS 1999/2000; ne vključuje Islandije, Malte, Hrvaške, baltskih držav in – z izjemo Grčije – držav pravoslavnega vzhoda. Zadnje skupine zato ni mogoče oblikovati.

Tabela 1: Članstvo v prostovoljnih organizacijah in prostovoljno delo zanje (v oklepaju) po Evropski raziskavi vrednot, EVS 1999/2000 (v %)

	Evropa			Evropske religiozno-kulturne regije				
	vsa Evropa	demokratski Zahod	nekdanji komunistični Vzhod	protestantski Sever (Skandinavija in Islandija)	germanski (neromanski) Zahod, religiozno mešan	romanski Zahod, katoliški	nekdanja komunistična Srednja Evropa, večinoma katoliška	evropski pravoslavni Vzhod, večinoma slovanski
sindikati	16,6 (3,1)	17,5 (2,7)	15,3 (3,7)	55,6 (6,7)	12,7 (1,9)	5,1 (1,5)	10,3 (2,8)	21,6 (5,2)
šport in rekreacija	16,1 (7,6)	21,2 (9,5)	8,9 (5,1)	34,0 (18,3)	23,4 (9,0)	11,5 (6,2)	12,1 (6,9)	5,3 (3,1)
verske ali cerkvene organizacije	14,5 (6,3)	19,9 (7,8)	6,9 (4,3)	52,7 (13,5)	16,9 (7,7)	8,3 (5,9)	8,8 (5,2)	4,1 (3,2)
izobraževanje in kultura	10,4 (5,7)	14,0 (7,2)	5,3 (3,7)	19,5 (9,8)	15,6 (7,4)	7,4 (4,5)	6,6 (4,7)	5,8 (3,9)
službe socialnega skrbstva ipd.	6,3 (4,5)	8,5 (6,0)	3,2 (2,5)	14,4 (10,4)	9,1 (6,0)	4,7 (3,9)	3,9 (3,1)	2,7 (2,4)
poklicna združenja	5,8 (2,3)	7,6 (2,9)	3,3 (1,6)	13,3 (4,7)	7,0 (2,7)	4,0 (1,8)	4,1 (1,9)	3,9 (1,8)
ohranjanje okolja ali pravice živali	5,3 (2,3)	7,5 (2,8)	2,2 (1,6)	9,1 (3,5)	9,6 (3,0)	2,5 (1,3)	2,8 (1,8)	2,7 (2,5)
politične stranke in skupine	4,7 (2,3)	6,0 (2,7)	2,8 (1,9)	11,0 (4,7)	5,9 (2,4)	3,1 (1,9)	3,2 (2,0)	3,1 (2,2)
delo z mladimi	4,0 (3,3)	4,9 (4,2)	2,7 (2,2)	7,4 (6,8)	5,3 (4,9)	2,8 (2,2)	3,7 (2,9)	1,7 (1,5)
prost. org. skrbi za zdravje	3,7 (2,6)	4,7 (3,4)	2,3 (1,5)	5,9 (3,5)	5,4 (4,2)	3,0 (1,9)	3,0 (1,9)	1,7 (1,7)

Vir: Lastni izračuni na temelju podatkov Evropske raziskave vrednot (European Values Study 1999/2000). Zaradi omejitve prostora tabela vključuje le deset organizacij z največ člani. Podatki o drugih so dostopni pri avtorju. Vprašanje raziskave se je glasilo: »Ali ste član (sledječih) prostovoljnih organizacij? Ali zanje opravljate prostovoljno delo?«

Tabela 2: Članstvo v prostovoljnih organizacijah in prostovoljno delo zanje (v oklepaju) po Evropski družboslovni raziskavi, ESS 2002 (v %)

	Evropa	Evropske religiozno-kulturne regije			
	vsa Evropa	protestantski Sever	germanski Zahod	romanski Zahod	nekdanja komunistična Srednja Evropa
šport	22,3 (6,3)	31,8 (13,0)	30,6 (7,5)	9,7 (1,1)	8,1 (3,2)
sindikati	21,8 (1,0)	52,6 (2,2)	19,5 (0,8)	6,2 (0,3)	9,9 (2,8)
kulturne organizacije, organizirane oblike hobijev	14,4 (4,4)	21,2 (7,6)	18,3 (5,2)	7,4 (1,4)	5,1 (2,8)
religiozne in cerkvene organizacije	13,2 (3,0)	19,5 (3,7)	18,5 (4,3)	5,3 (1,3)	5,4 (1,8)
družabni klubi ipd.	11,7 (3,2)	16,9 (4,9)	15,6 (4,3)	5,5 (0,7)	2,5 (1,5)

Vir: Lastni izračuni na temelju podatkov raziskave European Social Survey 2002 (glej ESS Round 1). Vprašanje se je glasilo: »Za vsako izmed prostovoljnih organizacij [...] povejte, na kakšen način ste bili z njeno dejavnostjo povezani v zadnjih 12 mesecih.« Prikazane so organizacije z največ člani (z izjemo potrošniških in avtomobilskih organizacij, saj te praktično nimajo dejavnih članov).

Med izstopajočimi rezultati naj na prvem mestu omenimo visoke vrednosti z religijo povezane asociacijske kulture na protestantskem Severu. Ti podatki presenečajo, saj sodi ta del Evrope po osebni religioznosti in pogostosti obiskovanja verskih obredov med najbolj sekularizirane. Na to vprašanje sta skušala odgovoriti Oorschot in Arts (2005: 11): menita, da je razlog treba iskati v dejstvu, da vključenost v religijske organizacije na Danskem in Švedskem ni bila merjena primerljivo z drugimi državami. Visok delež članstva v »cerkvenih organizacijah« naj bi bil po njenem mnenju posledica tega, da naj bi na Švedskem mednje avtomatično šteli pripadnike luteranske cerkve in svobodnih cerkva. Vendar podatki ESS (Tabela 2) njuno interpretacijo postavljajo pod vprašaj. Oblika vprašanj ne dopušča take vrste dvoumnosti. Čeprav podatki za protestantski Sever kažejo nižje deleže vključenosti v z religijo povezane prostovoljne organizacije kot pa podatki EVS, pa je z religijo povezano prostovoljstvo v Skandinaviji in drugih regijah še vedno na tretjem mestu po posameznih vrstah združevanja.⁸ Ocenjujemo, da bi bilo treba vzroke za visoke vrednosti religijskega socialnega kapitala na protestantskem severu Evrope iskati v zgodovini z religijo povezanega prostovoljnega združevanja zunaj ožjih župnijskih okvirov⁹ in v stopnji liberalnosti tamkajšnjega protestantizma.

8. Tako visoke vrednosti prostovoljnega združevanja kot v Skandinaviji najdemo le še na Nizozemskem, za katero pa je treba poudariti, da ni večjih razlik med katoliško in protestantskima (luteransko in reformirano) cerkvama (de Hart 2001; Beugelsdijk in van Schaik 2003).

9. Z religijo povezanih prostovoljnih združenj (zadrug ter prosvetnih, kulturnih in športnih društev) je bilo v prvih desetletjih 20. stoletja tudi v Sloveniji zelo veliko. Njihovo število in moč so močno zmanjšali fašizem, okupacija in komunizem, ki so mnoga združenja ukinitili, druga pa podredili svoji oblasti in kolikor mogoče preprečevali razvoj avtonomnega združenja državljanov.

Zanimivo je tudi to, da so v katoliškem delu Srednje Evrope vrednosti indikatorjev asociacijskega socialnega kapitala višje kot v romanski zahodni katoliški regiji, in to kljub komunistični preteklosti. Nižje vrednosti indikatorjev asociacijskega socialnega kapitala v nekdanjem komunističnem delu Evrope glede na vrednosti istih indikatorjev na demokratičnem Zahodu so nedvomno tudi posledica prepovedi mnogih oblik prostega združevanja v komunističnih režimih. Če ta teza drži, je pričakovati, da se bo v teh državah sčasoma dvignila raven asociacijskega socialnega kapitala. To smo že lahko preverili za Slovenijo (Tabela 3), za druge države pa bo mogoče, ko bodo dostopni podatki novega vala Evropske raziskave vrednot. V splošnem sicer lahko rečemo, da se je precej povečal delež ljudi, ki so člani prostovoljnih organizacij in združenj, ter tistih, ki opravljajo prostovoljno delo zanje, natančneje pa je govoriti o treh vrstah spreminjanja. Manj članov imajo sindikati in delovanje v lokalni skupnosti. Poklicna združenja in politične stranke ali skupine imajo le nekaj več članov. Pri drugih je dvig večji, najvišji pri organizacijah z dejavnostjo socialnega skrbstva in zdravja ter pri izobraževalno-kulturnih in versko-religioznih organizacijah. Delež aktivnega članstva se je skoraj povsod povečal.

Po drugi strani pa ni nujno, da so te vrednosti tudi dejansko tako nizke, kot kažejo podatki EVS. Nekatere raziskave kažejo, da zlasti na tem območju mednarodne raziskave ne zajemajo vseh oblik združevanja. Med razlogi za to na tem mestu opozorimo le na dva. Kot poudarjajo nekateri avtorji (Adam 2007), se isto raziskovalno vprašanje ne razume v vseh državah enako, saj je razumevanje kulturno pogojeno, včasih pa tudi prevod ni povsem ustrezen. Drugi vidik odpirajo izsledki primerjalne analize prostovoljnega organiziranja na Poljskem. Po analizi v Gašior-Niemiec in Gliński (2007) mednarodne raziskave (EVS, ESS idr.) ne zajemajo vseh vzorcev prostovoljne kolektivne dejavnosti enako. Mnogi pripadniki tradicionalnih oblik združevanja na lokalni in religiozni ravni, vključno s skupinami vzajemne pomoči, to sprejemajo kot »integralni del vsakdanjega življenja in tradicije«, in ne kot »članstvo v prostovoljnih organizacijah, združenjih in institucijah«. Delež organizacij, ki tako niso zajete v mednarodnih raziskavah, po analizi avtorjev na Poljskem sega do tretjine vseh oblik prostovoljne organiziranosti.

Tabela 3: Članstvo v prostovoljnih organizacijah in prostovoljno delo zanje v Sloveniji po podatkih Evropske raziskave vrednot EVS 1992, 1999, 2008 (v %) in faktor spremembe

	Pripadanje/članstvo			Opravljanje neplačanega dela zanje			Faktor spremembe	
							članstvo	neplačano delo
	1992	1999	2008	1992	1999	2008	2008/1992	2008/1992
šport in rekreacija	8,3	16,9	20,2	3,2	8,4	10	2,4	3,1**
sindikati	19,2	16,9	13,4	1,7	3,3	3,3	0,7	1,9
izobraževanje, umetnost, glasba, kultura ...	3,3	9,2	12,5	3,2	6,7	7,5	3,8**	2,3
verske in cerkvene organizacije	2,7	6,7	9,4	2	4,5	5,3	3,5**	2,7**
skrb za starejše, ljudi v stiski, invalide in drugače prizadete ljudi	1,4	5,4	7,7	1,4	4,9	5,8	5,5**	4,1**
poklicna združenja	5,9	6,7	7,2	2,1	2,7	3,9	1,2	1,9
delo z mladino	1,9	4,5	5,6	1,4	3,5	4,1	2,9**	2,9**
ohranjanje in zaščita okolja ali pravice živali	1,7	3,3	5,3	1,4	2,9	4,2	3,1**	3,0**
skrb za zdravje	1,2	2,9	5	0,6	2,1	3	4,2**	5,0**
ženske skupine	0,3	1,9	4	0,2	1,3	2,3	**	**
politične stranke ali skupine	3,3	3	3,9	1,3	1,3	1,8	1,2	1,4
revščina, zaposlovanje, stanovanja, begunci v lokalni skupnosti	5,8	9,2	2	2,7	5,8	1,7	0,3	0,6

*Vir podatkov: Raziskave EVS so v Sloveniji potekale kot del raziskav Slovensko javno mnenje (SJM), ki so jih izvajali Niko Toš in sodelavci. Uporabljeni so podatki iz SJM 92/1 (Toš 1999: 127–128), SJM 99/3 (Toš 2004: 121), SJM 08/1 (Toš 2009: 364–365). Navajamo organizacije, ki so imele leta 2008 več kot 2 % članov. Faktor spremembe je kvocient med vrednostma v letih 2008 in 1992. Z ** je označeno povečanje za več kot 250 % (faktor večji od 2,5). Pri ženskih skupinah je vrednost v letu 1992 tako nizka, da menimo, da faktorja ne gre računati.*

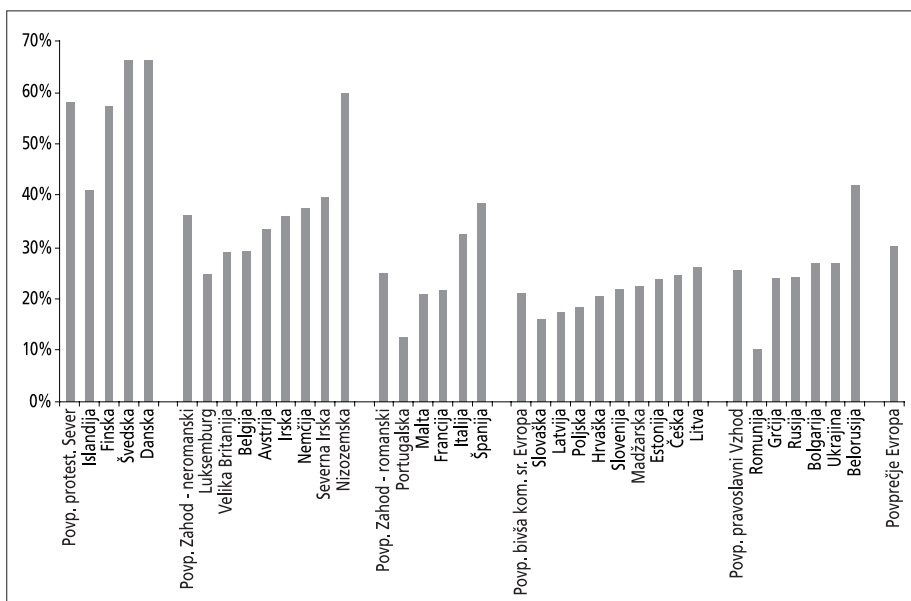
3.3 Religije in zaupanje

Razlike v zaupanju (merjeno kot generalizirano zaupanje v drugega) v Evropi se pogosto razlagajo v smislu, da je zaupanje večje v tradicionalno protestantskih okoljih kot drugod. Vendar podrobnejša analiza kaže, da je tako gledanje preveč poenostavljeno.

Podatki Evropske raziskave vrednot (EVS 1999/2000; Graf 1) sicer potrjujejo, da – če se omejimo na prevladujočo konfesionalnost v posameznih državah – je raven zaupanja v večini tradicionalno protestantskih okolij višja kot v drugih okoljih, vendar sta dve izjemi: Velika Britanija in Estonija imata vrednosti, ki so nižje od mnogih pretežno neprotestantskih držav, na primer v katoliški Španiji, Avstriji, Italiji in na

Irskem. Zanimiva je ugotovitev, da so nekatere regije močno homogene – to velja zlasti za protestantski Sever, v precejšnji meri pa tudi za pretežno katoliško Srednjo Evropo. Najmanj homogena je skupina držav romanskega katoliškega dela zahodne Evrope. Za preostali dve regiji je značilna precej homogena sredina in dve izstopajoči državi. Zanimivo je tudi, da je povprečna raven zaupanja v postkomunističnih regijah skoraj enaka kot v romanski katoliški regiji zahodne Evrope.

Graf 1: Delež odgovorov »Večini ljudi lahko zaupamo« v evropskih religijsko-kulturnih regijah in državah, ki jih umeščamo v posamezne regije

Vir: European Values Study 1999/2000. Vprašanje raziskave se je glasilo: »Če ocenjujete na splošno, ali bi rekli, da večini ljudi lahko zaupamo, ali menite, da je treba biti z ljudmi zelo previden?«

Znotraj iste konfesije so razlike v generaliziranem zaupanju največje v katoliških državah. Ker se te države najbolj razlikujejo po zgodovini in kulturi, razlike niso presenetljive. V splošnem nižje vrednosti zaupanja v bivših komunističnih državah je treba povezati tudi z njihovo polpreteklo zgodovino (prim. Fidrmuc in Gërkhani 2005). Velike razlike obstajajo tudi znotraj območij iste države ali regije, ki ima podobno zgodovino in kulturo. Kot sta pokazala Beugelsdijk in van Schaik (2003), je raven zaupanja v različnih statističnih regijah Evropske unije naslednja: »V tradicionalnih katoliških regijah južne Nizozemske, Flandrije, Madrida in severne Italije« je v najvišjem rangu, višja kot v marsikateri protestantski regiji. Ker gre za analizo podatkov Evropske raziskave vrednot iz leta 1990, je zajet le del zahodne Evrope.

Križanje med vprašanji o individualni religioznosti in generaliziranim zaupanjem (lastni izračun iz podatkov EVS 1999/2000) kaže, da močno religiozni povsod izražajo manjše zaupanje kot ateisti, vendar so med regijami precejšnje razlike: v Skandinaviji so manj kot 3 %, na pravoslavnem Vzhodu kar 11 % (močno verni zaupajo 22 %, ateisti

33 %). Manjše so razlike v drugih regijah: v romanski zahodnoevropski regiji 7 % (28 %, 35 %), v germanski zahodnoevropski 5 % (35 %, 40 %), v postkomunistični srednjeevropski pa 4 % (20 %, 24 %).

Po naših izračunih nominalno članstvo v cerkvah na ravni kulturno-religioznih regij ne kaže kakšne značilne povezave z generaliziranim zaupanjem, so pa velike razlike med nekaterimi državami iste regije. Tako imajo v Avstriji člani cerkva več zaupanja kot nečlani (člani 34 %, nečlani 26 %); podobno na Malti (21 %, 8 %), Severnem Irskem (42 %, 28 %), v Belorusiji (44 %, 39 %) in na Irskem (36 %, 30 %). Nasprotno pa člani cerkva zaupajo manj kot nečlani v Nemčiji (36 %, 41 %), na Islandiji (40 %, 59 %), Madžarskem (20 %, 25 %) in v Italiji (32 %, 37 %).

Če držijo trditve Fidrmuca in Gërkhanijeve (2005), da je nižje vrednosti zaupanja v nekdanjih komunističnih državah treba povezati s komunističnim sistemom, je po dveh desetletjih pričakovati dvig zaupanja. Novejši podatki za Slovenijo to deloma potrjujejo. Po podatkih EVS je leta 2008 23,7 % ljudi odgovorilo z »večini ljudi lahko zaupa«, medtem ko je bilo leta 1992 takih 16,3 % Slovencev. Vendar je k povečanju več prispevalo manj odgovorov »ne vem« (zmanjšanje s 6 na 1,8 %) kot manj odgovorov »z ljudmi moramo biti zelo previdni«.¹⁰

3.4 Vzroki za razlike v z religijo povezanem asociacijskem socialnem kapitalu

Prikazani rezultati najprej potrjujejo znano ugotovitev, da imajo pravoslavna območja večinoma višjo raven asociacijskega socialnega kapitala in zaupanja kot katoliško-pravoslavna okolja. Kot smo pokazali, obstajajo pomembne izjeme. Kako to pojasniti? Kaj pa druge religije in, nenazadnje, kako ateizem?

Najprej pogledjmo najširšo, to je svetovno raven, kot se kaže iz Svetovne raziskave vrednot (World Values Survey). Analiza Norrisa in Ingleharta (2004) na podatkih iz let 1999–2001 kaže: »*Pripadnost religioznim organizacijam se dejansko ujema z angažiranostjo v skupnosti in demokratično participacijo*, kot predlaga teorija socialnega kapitala« (Norris in Inglehart 2004: 192). Članstvo v organizacijah, povezanih z religijo, je pozitivno povezano s civilno dejavnostjo. Značilna je povezanost z različnimi indikatorji civilne angažiranosti, vključno s socialnim čutom in političnim delovanjem. Rezultati logistične regresije kažejo, da »celo ko je vključena vrsta kontrolnih indikatorjev (raven človeškega in političnega razvoja, starost, spol, izobrazba in dohodek), redno obiskovanje religioznih obredov pomembno vpliva na pripadnost prostovoljnim religioznim organizacijam« (prav tam: 186).

Po njuni analizi religija pozitivno vpliva tudi na članstvo v nereligioznih prostovoljnih organizacijah. Vplivajo tudi drugi dejavniki, denimo politična razvitost družb (politične in civilne pravice spodbujajo združevanje v civilni sferi), izobrazba, dohodki in spol. Vendar tudi upoštevanje vseh teh kontrolnih indikatorjev kaže, da je »religiozna participacija pozitivno povezana z visoko ravnijo članstva v nereligioznih

10. Vir podatkov: Toš (1999: 130, SJM 92/1), Toš (2004: 122, SJM 99/3), Toš (2009: 365, SJM 08/1).

organizacijah» (prav tam: 188). Glede tega je korelacija največja pri protestantih, manjša pri judih, hindujcih in budistih; katoliki, pravoslavni kristjani, muslimani in ateisti so pod povprečjem. Religioznost, merjena z rednim obiskovanjem religioznih obredov, ne vpliva enako na vse tipe prostovoljnih združenj: taka religioznost spodbuja oblike socialne pomoči, kot so delo s starejšimi in prizadetimi, vzgojo, izobraževanje in kulturne dejavnosti, delo z mladimi, za rasno enakost in ženske skupine. Edini primer, ko religijska pripadnost negativno vpliva na pripadnost prostovoljnimi organizacijam, so po Norrisu in Inglehartu sindikati. Združevanje v profesionalnih združenjih, političnih strankah in športu ne kaže na vpliv religije.

Med poskusi pojasnjevanja razlik med protestanti in katoliki omenimo analizo z religijo povezanega socialnega kapitala v Severni Ameriki. Schmidt in drugi (2003: 169) ugotavljajo, da so Američani res bolj religiozni in bolj civilno angažirani kot Kanadčani, vendar dodajajo: »Medtem ko se na agregatni ravni stopnji vključenosti in angažiranja med državama razlikujeta, je narava odnosa med religiozno vključenostjo in civilnim angažiranjem v obeh državah enaka.« Najpomembnejši dejavnik je vključenost v prostovoljne organizacije, ki so religiozne ali z religijo povezane, temu sledi obisk pri obredih, nato pa članstvo v cerkvi oz. denominaciji. Podobno je analiza podatkov raziskave »Bog na Nizozemskem« (podatki iz leta 1996) pokazala, da religija spodbuja civilno angažiranost v vseh treh najštevilčnejših religioznih skupnostih – pri luterancih, kalvinistih in (rimsko)katoličanih (De Hart 2001: 98–99). Enako kot drugod se v prostovoljno delo »cerkveni člani vključujejo bolj kot nečlani, najbolj pa se v prostovoljstvo vključujejo redni obiskovalci obredov. To velja celo za prostovoljno delo, ki ni povezano s cerkvijo.« Razlike med kalvinisti, luteranci in katoliki kažejo, da prostovoljno delo najpogosteje opravljajo kalvinisti, najmanj pogosto pa katoliki – vendar katoliki zanj porabijo največ časa, tako da med pripadniki različnih konfesij ni večjih razlik. Značilne pa so razlike v vsebinah druženja: kalvinisti se pogosteje kot drugi družijo v organizacijah z ideološkim namenom in v mladinskih klubih, luteranci v političnih skupinah, katoliki pa v priložnostnih dejavnostih.

Dejansko vse omenjene raziskave in nekatere druge (Greeley 1997; Beugelsdijk in van Schaik 2003) kažejo enak vzorec: redno obiskovanje odredov močno pozitivno vpliva na večino vrst prostovoljnega združevanja, manj vplivajo individualni zasebni izrazi religioznosti (npr. pomen boga v življenju, molitev zunaj skupnosti, moč iz religije) in najmanj konfesionalno (nominalno) članstvo.

Po Nemethu in Luidensu (2003) je ključ za razumevanje razlik med protestanti in katoliki v ZDA treba iskati v stopnji razvitosti horizontalne avtoritete in horizontalnih vezi v organiziranju cerkva oz. denominacij. Horizontalne vezi so v večji meri prisotne v religijskih skupinah, kjer prevladuje dejavnejša participacija in je manj podrejanja ter pasivnosti. Po raziskavah naj bi (protestantska) kongregacijska oblika religije spodbujala več horizontalne avtoritete, ki je po teoriji bistvena za socialni kapital, kot velike (katoliške) cerkvene skupnosti. Vendar podrobnejše analize razkrivajo velike razlike znotraj protestantskih kongregacijskih skupnosti. Glavne protestantske cerkve imajo ta vidik bolj razvit kot karizmatične in evangelijske protestantske skupine (Coleman 2003; prim. tudi Uslaner 2001). Ker pa so prve oblike protestantizma v izrazitem upadanju,

druge pa se širijo najhitreje od vseh tipov religiozних skupin, se stanje asociacijske kulture protestantizma lahko spremeni. Glede katolištva v ZDA John Coleman opozarja, da so velike razlike med tistimi okolji, ki so organizirana v duhu prenove po 2. vaticanskem koncilu, in tradicionalističnimi skupinami. Za druge so značilne močne vertikalne vezi in vertikalna avtoriteta, za prve pa povečanje dejavnega sodelovanja laikov in manjša hierarhičnost, kot je v tradicionalnem tipu katolištva. Te skupine imajo zelo močno razvite horizontalne vezi in z njimi povezan socialni kapital. Vendar Coleman opozarja, da v nekaterih primerih močne horizontalne vezi negativno vplivajo na socialni kapital: to je značilno za skupine, ki so preveč osredotočene navznoter, v ukvarjanje z življenjem v okviru ožjih interesov članov; drugače rečeno, skupine razvijajo vezivni socialni kapital, razvoj premostitvenega pa zavirajo – gre za skupine, v katerih se pojavlja prej omenjena »implozija«.

Poleg tega je smiselno preveriti, ali religije in religioznost vplivajo na razvoj vezivnega in premostitvenega socialnega kapitala. Po raziskavah več avtorjev v Smidt (2003) je ključni dejavnik, ali bodo religiozne skupine bolj tvorile prvega ali bolj drugega – ali oba v primernem razmerju –, pogled na svet oz. sistem idej, ki usmerja delovanje dane skupine, torej kulturni vidik. Celo več: raziskave potrjujejo, da v nekaterih primerih tesne vezi v skupini pozitivno vplivajo tudi na oblikovanje šibkih vezi, to je na premostitveni socialni kapital, v drugih pa negativno (prim. tudi Wuthnow 2002). Torej se ti dve obliki socialnega kapitala včasih vzajemno krepi, včasih pa izključujeta. Taki zaključki niso več tako presenetljivi, če vključimo spoznanja nekaterih raziskav, ki sicer niso bila osredotočena na socialni kapital. Raziskava gibanja majhnih skupin v ZDA je v nasprotju s pričakovanji avtorja raziskave Wuthnova (1996) pokazala, da dejavna vključenost v majhne skupine spodbuja dejavno participacijo v širši družbi: ljudje, ki so v skupinah, se v javno življenje vključujejo bolj kot tisti, ki niso v skupinah. Prevladuje vzorec, da »majhne skupine lahko pomagajo ljudem, da se bolj integrirajo v družine in sosesčino, ter jih spodbujajo k večjemu zavedanju širše družbe« (ibid.: 346).

4 Sklep

V prispevku smo pokazali, da različne prikazane študije ter naša analiza podatkov EVS in ESS kažejo, da religija ostaja eden pomembnih virov socialnega kapitala v svetu in tudi v precej sekularizirani Evropi. Mogoče je reči, da se pripadniki religij bolj vključujejo v prostovoljno združevanje in dejavno prostovoljstvo kot nepripadniki. Asociacijski vidik socialnega kapitala je manj povezan z individualno zasebno religioznostjo, bolj s članstvom v cerkvi, še bolj z rednim obiskovanjem obredov in najbolj z vključenostjo v prostovoljna združenja, povezana z religijo. Pri generaliziranem zaupanju, ki je do neke mere povezano z izrazi individualne religioznosti, pa se kažejo precejšnje razlike med državami. Medtem ko Skandinaviji med močno religioznimi in ateisti skoraj ni razlik v stopnji izražanja generaliziranega zaupanja, pa imajo na pravoslavnem Vzhodu ateisti več zaupanja kot religiozni. Druge regije so vmes.

Zato lahko s precejšnjo verjetnostjo sklepamo, da je vplivanje religije na asociacijsko kulturo večje tedaj, ko se zasebni religioznosti in etičnemu učenju pridružijo

skupnostni (komunitarni) izrazi religije. Šele vključenost v religiozne skupnosti posameznika opremi, da se premakne iz zasebnosti in razvija družbeno solidarnost ter se dejavnije vključuje v prostovoljno delo za skupno dobro. Intenzivnost vplivanja je povezana z intenzivnostjo komunitarnosti: vključenost v obredno skupnost vpliva manj kot delovanje v prostovoljnih združenjih, povezanih z religijo. Ta razlaga upošteva tudi dejstvo, povezano s protestantskim Severom: ta je v vseh vidikih socialnega kapitala »najbogatejši«, pri religiji pa se kaže slika, ki je ne najdemo skoraj nikjer drugod: kljub nizki ravni obiskovanja obredov in nizki individualni religioznosti obstaja izjemno visoka raven z religijo povezanega prostovoljnega združevanja ter asociacijske kulture. Na pravoslavnem Vzhodu je položaj nasproten, saj sta tam nizki tako raven obiskovanja obredov kot raven prostovoljstva, pa tudi socialni kapital je na splošno nizek. Katoliški del Evrope je nekje vmes. Kot smo pokazali, so razlike znotraj območij iste prevladujoče konfesionalne tradicije velike; to se ujema s tezo, da je religija (in religijsko-kulturna tradicija) le eden izmed hkratnih dejavnikov socialnega kapitala. Analiza je potrdila hipotezo, da delitev na pet religiozno-kulturnih regij Evrope v nekaterih vidikih bolje pojasni razlike v ravni socialnega kapitala med različnimi deli Evrope kot delitev zgolj na podlagi konfesionalne religijske tradicije ali zgolj na podlagi različnega gospodarskega in političnega razvoja.

Pokazali smo tudi na nekatere vidike, kdaj religije prispevajo k pozitivnemu in kdaj k negativnemu socialnemu kapitalu, kdaj delujejo v smeri skupnega dobrega širše družbe in kdaj nasprotno. V protestantizmu so najbogatejše skupine »pozitivnega« socialnega kapitala tiste, ki razvijajo močno horizontalno avtoriteto, niso pa zapadle v zaprtost samozadostnih enklav. V katolištvu imajo najbolj uravnotežen vezivni in premostitveni socialni kapital okolja, ki sledijo usmeritvam 2. vatikanskega koncila in poudarjajo vlogo laikov ter povezovanje v majhne skupine, združenja in gibanja. Nasprotno imajo pri obeh denominacijah fundamentalistično usmerjene skupine sicer močan vezivni socialni kapital, a na splošno ta ne prispeva k pozitivnemu premostitvenemu in povezovalnemu socialnemu kapitalu, saj imajo take skupine problematičen odnos do drugače mislečih in živečih; v njih obstaja preveliko zaupanje v svoje poglede in nezaupanje do drugih – vse do tega, da so do drugih nevarne (prim. tudi Berger in Luckmann 1999). Vendar pa fundamentalistični vzorec ozke mentalitete in vzorec enklav ne nastopata le v religijah: pojavljata se vse od politično skrajnih skupin in subkulturnih enklav (Bellah in dr. 1985) do ozkega racionalističnega razumevanja tehnokratov. Odgovor na vprašanje, kdaj je socialni kapital posameznikov in skupin pozitiven, zato lahko povežemo z zmožnostjo akterjev za kulturo odprtega dialoga v družbi, to je za tako sobivanje z drugimi, ki drugega ne le tolerira oziroma »trpi«, temveč ga priznava, kakršen je in kakršen postaja, ga skuša razumeti ter sprejema soodgovornost za skupno življenje družbe. Kritična obravnava z religijo povezanega socialnega kapitala je v zvezi s tem prinesla nekatera spoznanja, ki pa jih je v več smereh treba dopolniti. Med njimi se nam zdi posebej pomembno narediti analizo novejših podatkov, ko bodo ti na voljo, ter vključevati različne vidike odzivanja na sodobno družbeno in ekonomsko krizo.

Literatura in viri

- Adam, Frane (2007): The Distribution of Social Capital and the Quality of Data from Cross-National Surveys. V F. Adam (ur.): *Social Capital and Governance: Old and New Members of the EU in Comparison*: 21–50. Berlin: LIT.
- Ammerman, Nancy T. (1997): Organized Religion in a Voluntary Society: 1996 Presidential Address. *Sociology of Religion*, 58 (3): 203–215.
- Arts, Wil, Hagenaars, Jacques, in Halman, Loek (ur.) (2003): *The Cultural Diversity of European Unity*. Leiden, Boston: Brill.
- Ballin, E. H. »European Identity and Interreligious Dialogue«. V Arts, Hagenaars in Halman (2003): 421–432.
- Bellah, Robert N., in dr. (1985): *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley itd.: University of California Press.
- Berger, Peter L., in Luckmann, Thomas (1999 [1955]): *Modernost, pluralizem in kriza smisla: Orientacija modernega človeka*. Ljubljana: Nova revija.
- Berger, Peter L. (ur.) (1997): *Die Grenzen der Gemeinschaft: Konflikt und Vermittlung in pluralistischen Gesellschaften*. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.
- BetterTogether (2000): *The Seguardo Seminar Report*. Dostopno prek: <http://www.bettertogether.org/thereport.htm> (10. 8. 2006).
- Beugelsdijk, Sjoerd, in van Schaik, Ton (2003): Participation in Civil Society and European Regional Growth. V Arts in dr. (2003): 119–143.
- Beugelsdijk, Sjoerd, in Smulders, Sjak (2003): Bridging and Bonding Social Capital: Which Type is Good for Economic Growth? V Arts in dr. (2003): 147–184.
- Coleman, James S. (1994): *Foundations of Social Theory*. Cambridge MA, London: Harvard University Press.
- Coleman, John A. (2003): Religious Social Capital: Its Nature, Social Location, and Limits. V C. Smidt (ur.): *Religion as Social Capital: Producing the Common Good*: 33–47. Waco: Baylor University.
- De Hart, Joep (2001): Religion and Volunteering in the Netherlands. V P. Dekker in E. M. Uslander (ur.): *Social Capital and Participation in Everyday Life*: 89–103. London: Routledge.
- Dekker, Paul, in dr. (1999): *Voluntary Work: a Comparative Study; Civil Society and Voluntary Work III*. Povzetek dostopen prek: <http://www.scp.nl/english/publications/summaries/9057491214.html> (10. 8. 2006).
- ESS Round 1: European Social Survey Round 1 Data (2002). Data file edition 6.1. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data. Bergen.
- European Values Study 1999/2000 – 3rd wave (2003, release 1). GESIS, Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung, Universität Köln in Tilburg University, Tilburg. (CD-ROM).
- Fidrmuc, Jan, in Gërkhani, Klarita (2005): Formation of Social Capital in Eastern Europe: Explaining the Gap vis-à-vis Developed Countries, CEPR Discussion Papers, 5068. Dostopno prek: <http://www.uva-aias.net/files/aias/personal/JEEA.pdf> (10. 8. 2006).
- Field, John (2003): *Social Capital*. London, New York: Routledge.
- Gašior-Niemiec, Anna, in Gliński, Piotr (2007): Polish Traditions of Self-Organization, Social Capital and the Challenge of Europeanisation. V F. Adam (ur.): *Social Capital and Governance: Old and New Members of the EU in Comparison*: 237–266. Berlin: LIT.

- Gellner, Ernest (1992): *Postmodernism, Reason and Religion*. London, New York: Routledge.
- Greeley, Andrew (1997): *Coleman Revised: Religious Structures as a Source of Social Capital*. *The American Behavioral Scientist*, 40 (5): 587–594.
- Halman, Loek, in Pettersson, Thorleif (2003): *Religion and Social Capital Revisited*. V L. Halman in O. Riis (ur.): *Religion in Secularizing Society: The European's Religion at the End of the 20th Century: 162–184*. Leiden, Boston: Brill.
- Kahlenberg, Richard D. (2001): *Learning from James Coleman*. *The Public Interest*, Summer 2001: 54–72.
- Makarovič, Matej (ur.) (2003): *Socialni kapital v Sloveniji*. Ljubljana: Sophia.
- Nahapiet, Janine, in Ghoshal, Sumantra (1998): *Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage*. *The Academy of Management Review*, 23 (2): 242–266.
- Nemeth, Roger J., in Luidens, Donald A. (2003): *The Religious Basis of Charitable Giving in America: A Social Capital Perspective*. V C. Smidt (ur.): *Religion as Social Capital: Producing the Common Good: 107–120*. Waco: Baylor University.
- Norris, Pippa, in Inglehart, Ronald (2004): *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Oorschot, Wim, in Arts, Wil (2005): *The Social Capital of European Welfare States: the Crowding out Hypothesis Revisited*. *Journal of European Social Policy*, 15 (1): 5–26.
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Suster.
- Putnam, Robert D. (2001): *Social Capital Measurement and Consequences*. *Canadian Journal of Policy Research*, 2 (1): 41–51.
- Putnam, Robert D., in dr. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Schuller, Tom, in dr. (2004): *The Benefit of Learning: The Impact of Education on Health, Family Life and Social Capital*. London, New York: Routledge Falmer.
- Smidt, Corwin (ur.) (2003): *Religion as Social Capital: Producing the Common Good*. Waco: Baylor University.
- Smidt, Corwin, in dr. (2003): *Religious Involvement, Social Capital and Political Engagement: A Comparison of United States and Canada*. V Smidt (2003): 15–169.
- Tomka, Miklos, in Zulehner, Paul M. (2008): *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklung seit der Wende. Aufbruch 2007. Tabellenband (mit den vergleichbaren Daten von AUFBRUCH 1997)*. Wien, Budapest .
- Toš, Niko (ur.) (1999): *Vrednote v prehodu II. Slovensko javno mnenje 1990–1998*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, CRJM.
- Toš, Niko (ur.) (2004): *Vrednote v prehodu III. Slovensko javno mnenje 1999–2004*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK.
- Toš, Niko (ur.) (2009): *Vrednote v prehodu IV. Slovensko javno mnenje 1990–1998. 2. dopolnjena izd.* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK.
- Uslaner, Eric M. (2001): *Volunteering and Social Capital: How Trust and Religion Shape Civic Participation in the U. S.* V P. Dekker in E. M. Uslaner (ur.): *Social Capital and Participation in Everyday Life: 104–117*. London: Routledge.
- Woolcock, Michael (2001): *The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes*. *Canadian Journal of Policy Research*, 2 (1): 11–17.

- Wuthnow, Robert (1996): *Sharing the Journey: Support Groups and America's New Quest for Community*. New York, London: Free Press.
- Wuthnow, Robert (2002): Religious Involvement and Status-Bridging Social Capital. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41 (4): 669–684.
- Yeung, Anne Brigitta (2004): Religiosity, Volunteering, and Social Capital: The European Perspective, the Case of Finland. *Nonprofit and Volunteering Sector Quarterly*, 33 (3): 401–422.

Naslov avtorja:

dr. Igor Bahovec

Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana
tel: 01 5805238
e-mail: igor.bahovec@guest.arnes.si

Tomaž Krpič

Tvoje telo – moja bolečina

Marginalne avtorefleksivne telesne tehnike in konstruiranje občutij »body art performans«

POVZETEK: Avtor v članku s pomočjo Crossleyevega koncepta refleksivnih telesnih tehnik opredeli koncept avtorefleksivnih telesnih tehnik, in sicer kot tiste telesne tehnike, s katerimi akter učinkuje vzvratno na lastno telo z namenom, da bi telo na poseben način bodisi preoblikoval, ga ohranjal ali kako drugače tematiziral. S tem poskuša pri drugih posameznikih povzročiti določena čustva in občutke, misli ter pogosto tudi delovanje. Avtor v nadaljevanju body art performans opredeli kot družbeni, kulturni in politični pojav, kjer performer z uporabo različnih neprijetnih marginalnih avtorefleksivnih telesnih tehnik ustvari dogodek na površini lastnega telesa in pod njo, in sicer z namenom investicije (neprijetnih) čustev in občutij v telesa gledalcev. Tako lahko body art performans kot kulturni pojav služi tudi kot sredstvo javnega izražanja osebne skrbi o splošnih zadevah v družbi.

KLJUČNE BESEDE: marginalne refleksivne telesne tehnike, avtorefleksivne telesne tehnike, bolečina, čustva, body art performans, gledalci, Nick Crossley

1 Uvod

Body art performans je v začetku šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je umetnikovo telo stopilo v ospredje kot samostojni vizualni in materialni projekt, postal izredno vplivna umetniška forma. Seveda so se tako v preteklosti kakor tudi danes pojavljali dvomi glede estetske vrednosti body art performansa, izraženi v preprostem vprašanju: *Ali je to sploh umetnost?* Takšni dvomi se pojavljajo celo med umetniki, umetniškimi kritiki, kuratorji in umetnostnimi zgodovinarji, ki pri tem radi izpostavljajo neprijeten značaj in domnevno estetsko grdost body art performansa, in to ne le pri laikih. Vendarle pa bi bilo napačno misliti, da mora biti umetnost neizogibno povezana z ugodjem in lepoto. Tako kot umetnost, ki v posamezniku vzbudi ugodna občutja, ima tudi neprijetna in odvrtna umetnost svoje mesto v družbi. Kalifornija nas uči, da lahko moderna umetnost s tem postane »sredstvo prikazovanja moralne pokvarjenosti neke družbe« (Danto 2004: 26). Takšna moderna umetnost lahko odraža najgloblje človekove strahove in ga sili v boleč razmislek (Turner 2003). A. Jones trdi, da je tako danes telo postalo prostor (političnega) protesta zoper tisto, kar sama imenuje pankapitalizem. V modernističnem režimu je bilo telo zaradi delovanja prevladujočih družbenih norm in

vrednot zatirano, nedavno pa se je zopet pojavilo »kot prostor sebstva in pa kot prostor, kjer se področje javnega nujno sreča z zasebnim; in kjer se o družbenem razpravlja, se družbeno ustvarja in se mu kot takšnemu tudi pripisuje določen pomen« (Jones 2000: 20–1). V moderni potrošniški družbi uprizarjajoče sebstvo namreč nujno potrebuje telo kot nosilca lastnih želja in je kot takšno prepoznano tudi kot sredstvo njihovega zadovoljevanja (Featherstone 1991).

Čeprav avtor priznava, da so naporji vseh tistih, ki so se bodisi teoretsko bodisi empirično lotevali razlage body art performansa, obrodili določene dragocene sadove, ne glede na to, ali so bili to umetnostni kritiki ali sociolozi kulture, pa so njihovi dosežki vseeno do neke mere nezadostni. Na njihovo delo lahko naslovimo vsaj dve kritični pripombi. Prvič, body art performans je le redko razumljen kot kompleksno in dinamično kulturno ter družbeno razmerje med performerjem in občinstvom. Na splošno se predpostavlja, da je performer tisti, ki aktivno deluje na odru, medtem ko naj bi za občinstvo veljalo, da body art performans le pasivno spremlja. Drugič, tisti del razmerja med umetnikom in občinstvom, ki se tiče njihovih čustev in občutij, še posebej bolečine in neprijetnih občutkov, je praviloma zanemarjen oziroma potisnjen na rob raziskovalnega zanimanja (glej na primer Klesse 1999; Zurbrugg 1999; Goodall 1999; Clarke 1999; Jones 2000, 2002; Siebers 2000: 159–242; Abramović 1998; Featherstone 2000; Gržinić 2002; Salecl 1998; Stiles 1996). Seveda pa obstaja tudi kakšna svetla izjema. Tako H.-T. Lehmann (2003) s terminom *samotransformacija* pokaže na performerjevo sposobnost, da pri občinstvu povzroči – med drugim tudi z vplivanjem na lastno telo in širšo performativno situacijo – procese preoblikovanja. Drugi takšen primer je E. Fischer - Lichte (2008), ki skuša z uporabo izraza *avtopoetična povratna zanka* pokazati na dejansko gledalčevo intervencijo v performerjevo telo. Namen te študije je tako nekaj malega dodati k prikazu razmerja med performerjem in občinstvom, in sicer kot investicijo čustev in občutij v gledalčevo telo, do katere pride zaradi performerjeve uporabe avtorefleksivnih telesnih tehnik v specifični družbeni oziroma kulturni situaciji.

2 (Marginalne) refleksivne telesne tehnike

Še preden nadaljujemo z našim premislekom o body art performansu kot o mikro-družbenem oziroma kulturnem pojavu v smislu čustvene investicije performerja v gledalca, moramo napraviti kratek, a nujen ovinek. Pred skoraj stoletjem je M. Mauss (1996) objavil esej o družbenosti habitusa z naslovom *Telesne tehnike*. S trditvijo, da je posameznikovo telo predmet najrazličnejših družbenih vplivov in kulturnih praks oziroma *telesnih tehnik*, je Maussu uspelo na novo tlakovati pot k boljšemu razumevanju položaja in vloge telesa v procesu nastajanja in ohranjanja družbe. Kljub zgodovinski oddaljenosti nastanka pravkar omenjenega koncepta pa Maussova zamisel še vedno zveni neverjetno sveže in obetajoče za nadaljnji razvoj sociologije telesa. A koncept telesnih tehnik ni obetaven zgolj zaradi tega, ker je bil Mauss izredno prodoren mislec svojega časa. Poglavitni razlog izvira iz dejstva, da Mauss ene svojih najpomembnejših idej nikdar ni razvil povsem do konca. N. Crossley tako pravi, da je mogoče Maussovo

razumevanje telesnih tehnik kritizirati vsaj s štirih zornih kotov. Prvič: Maussova opredelitev telesnih tehnik pušča na široko odprta vrata kartezijski delitvi uma in telesa (čeprav je pri tem vseeno treba poudariti, da je Mauss večkrat eksplicitno zavrnil možnost kakršnekoli dejansko obstoječe razlike med družbenim in biološkim). Drugič: Maussova analiza telesnih tehnik ne zajame v celoti širokega družbenega in kulturnega okolja, v katerem določene telesne tehnike nastopajo, zato Mauss razpravlja o telesnih tehnikah kot o formalnem in dokaj abstraktnem družbenem ter kulturnem pojavu. Tretjič: posledično Maussu ne uspe popolnoma pojasniti, kolikšen je prispevek telesnih tehnik v procesu konstruiranja posameznika kot družbenega akterja. In četrto: Maussov koncept telesnih tehnik je z vidika vpliva, ki ga imajo telesne tehnike na posameznikovo kognicijo in obratno, dokaj slabo razvit (Crossley 1995).

Crossley, nezadovoljen z Maussovo razlago pojma telesnih tehnik, je zaradi tega uvedel svoje, nekoliko modificirano razumevanje koncepta telesnih tehnik in ga imenoval *refleksivne telesne tehnike*. Opredelil jih je kot »tiste telesne tehnike, katerih primarni namen je delovati vzvratno na telo z namenom, da bi telo na poseben način bodisi preoblikovali bodisi ga ohranjali ali pa ga kako drugače tematizirali« (Crossley 2005: 9; glej tudi 2006). Po Crossleyju je mogoče določiti različne tipe refleksivnih telesnih tehnik, od preprostih (na primer umivanje rok) do kompleksnih (na primer telesne tehnike posamezne športne discipline). Predvsem pa velja, da marsikatera refleksivne telesne tehnike še zdaleč ne uporabljajo vsi oziroma vsaj ne v enaki meri kakor druge refleksivne telesne tehnike. Crossley je v svoji sicer ne prav obsežni raziskavi določil okrog 40 značilnih refleksivnih telesnih tehnik, ki jih je nato razdelil v tri različne kategorije: splošne refleksivne telesne tehnike (na primer britje), manj pogoste refleksivne telesne tehnike (na primer zobna kozmetična kirurgija) in marginalne refleksivne telesne tehnike. Za nas je še posebej zanimiva tretja, marginalna oblika refleksivnih telesnih tehnik, ki vsebuje kakšen ducat tehnik, kot so na primer genitalni body piercing, uporaba steroidov, tetoviranje, brazgotinjenje in podobno. Njihova osnovna značilnost je, da jih ljudje le redko prakticirajo in da so v modernih družbah na splošno prepoznane kot ne tako zelo družbeno sprejemljive refleksivne telesne tehnike (Crossley 2005). Čeprav Crossleyjev seznam refleksivnih telesnih tehnik še zdaleč ni popoln, pa je v primeru marginalnih refleksivnih telesnih tehnik njihova podobnost s telesnimi tehnikami, ki jih uporabljajo performerji, očitna. Značilnost slednjih je, da se le redko uporabljajo in da jih prakticira le majhno število ljudi, čeprav so refleksivne telesne tehnike, ki jih uporabljajo performerji, še mnogo bolj bizarne in ekscentrične kakor pa refleksivne telesne tehnike, ki jih uporabljajo posamezniki v vsakdanjem življenju.

3 Avtorefleksivne (umetniške) telesne tehnike

Čeprav je avtor mnenja, da je Crossley veliko prispeval k izboljšanju razumevanja prvotnega Maussovega koncepta telesnih tehnik in čeprav njegov koncept refleksivnih telesnih tehnik ponuja zelo koristen mehanizem družboslovne analize kulturnih pojavov, pa je vseeno treba izreči vsaj eno kritično misel. Vsakdo, ki sledi delu Crossleyja vse od začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja, lahko kaj hitro opazi, kaj je tisto,

kar Crossleyja privlači oziroma kaj ga vleče k razpravam o pomenu telesa pri konstruiranju družbe. Zanima ga predvsem proces vzpostavljanja intersubjektivnosti med posamezniki (glej Crossley 1996, 2001, 2006). V tem smislu lahko v telesu vidimo element, medij ali vir vsake družbene, kulturne, delovne, komunikacijske, politične, religiozne situacije, ki omogoči posameznikom, da si izmenjajo, pa tudi delijo misli, čustva, različne dobrine, družbene norme, vrednote in podobno, kar ljudem omogoča intersubjektivno graditi lastno skupnost. Toda po drugi strani ima lahko dosledno sprejemanje telesa kot medija refleksivnih telesnih tehnik popolnoma nasproten učinek. Namesto utrditvi načela intersubjektivnosti smo tako lahko priča njegovi oslabitvi. Telo imamo in telo smo, toda ne zgoj zato, da bi v vsakdanjem življenju vedno znova vzpostavljali stik le z drugimi, ampak da bi to počeli tudi s samim seboj. Ameriški socialni pragmatik G. H. Mead tako trdi, da posameznik ne more nečesa izjaviti neki drugi osebi, če tega ne more hkrati povedati tudi sebi:

/Posameznik lahko povzroči reakcijo v sebi in se na to reakcijo tudi odzove. Gre za stanje, ko imajo družbeni dražljaji učinek na posameznika, podobno kot jih imajo na druge. To, na primer, je tisto, kar je vsebovano v jeziku; sicer bi jezik kot pomemben simbol izginil, kajti posameznik ne bi razumel pomena tistega, kar izjavlja. /.../ Oseba, ki govori, govori sebi isto, kar govori drugim; sicer ne bi vedela, o čem pravzaprav govori (Mead 1962: 145–7).

Morda je Meadova trditev res nekoliko banalna, a njene posledice to vsekakor niso. Na neki način – in seveda v skladu s predpostavko, da so refleksivne telesne tehnike element oblikovanja vsake kompleksne simbolne telesne govornice – Crossleyjev koncept refleksivnih telesnih tehnik odpira in podpira možnost, da posameznik uporabi določeno refleksivno telesno tehniko z namenom neposrednega refleksivnega modificiranja lastnega telesa in na ta način ustvari pomene ne samo za druge, ampak tudi zase. To pa pomeni, da iznajdba koncepta refleksivnih telesnih tehnik – kajti Crossleyjev koncept refleksivnih telesnih tehnik se praviloma ne nanaša na preoblikovanje telesa tistega, ki refleksivne telesne tehnike uporablja, ampak prej na preoblikovanje telesa drugega – nekoliko oslabi moč ideje o intersubjektivnosti. Crossley se slednjega zaveda, zato je posledično – in sicer s kar nekaj truda – v svoji zadnji knjigi skušal pojasniti trditev, da izvajanje določene refleksivne telesne tehnike še ne pomeni avtomatično, da je posamezni akter ne more uporabljati za preoblikovanje lastnega telesa, ampak da gre bolj za to, da je posamezna refleksivna telesna tehnika vedno produkt kompleksnega kolektivnega delovanja v neki širši družbeni situaciji (Crossley 2006).

Čeprav Crossley sicer sprejema posameznika kot nosilca družbenega delovanja, s katerim lahko posameznik preoblikuje tudi lastno telo, je njegov koncept refleksivnih telesnih tehnik do neke mere »neuporaben« pri interpretaciji kulturnih in družbenih pojavov, kjer se posamezniki primarno osredotočajo na avtorefleksivno telesno delovanje. Strogo vzeto je body art performans mikro-družbeni in kulturni dogodek, kjer eden ali več performerjev marginalne refleksivne telesne tehnike uporabi na svojem telesu, medtem ko ga večina prisotnih ljudi oziroma občinstvo tiho in negibno opazuje. Le redko se zgodi, da so gledalci med samim body art performansom povabljeni k aktivnemu sodelovanju s performerjem, a tudi takrat je njihovo delovanje na odru mogoče

razumeti kot obliko telesnega sporazumevanja z drugimi posamezniki, performerjem in občinstvom, ne pa kot avtorefleksivno delovanje. Kljub temu da lahko trdimo, da so refleksivne telesne tehnike, ki jih uporabljajo performerji, rezultat kolektivnega delovanja posameznikov, kajti umetnost prav gotovo ne more obstajati brez občinstva, pa je Crossleyjev koncept marginalnih refleksivnih telesnih tehnik vseeno nekoliko preširok oziroma je pretirano usmerjen stran od pojasnjevalne vloge telesa delujočega posameznika. Zaradi tega je naš namen vpeljati nekoliko spremenjen koncept refleksivnih telesnih tehnik, imenovan avtorefleksivne telesne tehnike. Koncept avtorefleksivnih telesnih tehnik govori o tistih telesnih tehnikah, s katerimi akter neposredno učinkuje vzvratno na lastno telo z namenom, da bi telo na poseben način preoblikoval, ga vzdrževal ali kako drugače tematiziral, pri čemer skuša z uporabo teh tehnik pri drugih fizično prisotnih posameznikih povzročiti določena čustva in občutke, misli ter pogosto tudi določene oblike delovanja oziroma odzive na svoje delovanje.

V skladu z zgornjo definicijo avtorefleksivnih telesnih tehnik je body art performans družbeni, kulturni, politični in umetniški pojav, kjer performer z uporabo različnih odvrtnih in neprijetnih marginalnih avtorefleksivnih telesnih tehnik ustvari dogodek na površini lastnega telesa¹ z namenom povzročitve neprijetnih čustev in občutij v telesih gledalcev; kot takšnega je body art performans mogoče uporabiti tudi kot nosilec kritičnega izražanja o javnih zadevah² (glej tudi Krpič 2010). Takšna opredelitev body art performansa povsem ustreza namenom našega eseja, čeprav – in to moramo še posebej poudariti – še zdaleč ne vsebuje in s tem tudi ne pojasnjuje vseh njegovih razsežnosti.³ A pomembno je predvsem to, da nas zgornja definicija body art performansa popelje do občutij in čustev kot njegovega bistvenega elementa. Vsak body art performans je kompleksen pojav in kot takšen vsebuje elemente kulturnega, družbenega, političnega in včasih celo religioznega dogodka. Na mikrodružbeni in kulturni ravni gre pri body art performansu za neposredno, skorajda fizično razmerje med performerjem in občinstvom. Razmerje se razteza v obe smeri, in to kljub nekaterim občutkom, ki jih ima morda performer, da družbeno in kulturno okolje med izvajanjem body art performansa dobesedno izgineta, oziroma njegovemu prepričanju, da odziv občinstva zanj ni tako zelo pomemben. Kot trdi sociolog kulture A. W. Frank (1991), uprizarjajoči umetnik od občinstva zahteva priznanje, ne pa zgolj njegovo prisotnost (glej tudi Crossley 2001; Benson 1999). Seveda pa priznanje ni nekaj, kar bi performer nujno dobil ali pričakoval že med samim izvajanjem body art performansa; deloma zato, ker se performer namenoma osredotoča zgolj na lastno telo, deloma pa tudi zato, ker zaradi dogodka šokirano občinstvo običajno potrebuje kar nekaj časa, da dogodek ustrezno »prebavi«.

1. Izraz *dogodek na površini telesa* si je izmislil A. Schutz (1970; glej tudi Krpič 2003).

2. O političnosti body art performansa oziroma njegovi družbenokritični vlogi glej tudi avtorjevo besedilo o body art performansih Iveta Tabarja (Krpič 2010).

3. Bralec lahko več o bogastvu in kompleksnosti body art performansa izve iz izvrstnega pregleda v obliki monografije z naslovom *The Artist's Body*, ki ga je uredila T. Warr (2000).

Med performerjem in občinstvom neprestano poteka tok vizualnega sporazumevanja. Čeprav komunikološka teorija za razliko od sociologije še vedno išče ustrezno »mesto«, na katerega bi umestila človekovo telo (glej Loenhoff 1997), pa bo sčasoma tudi v tej družboslovni disciplini telo prepoznano kot bistven in torej neizogiben element vzpostavljanja ter razumevanja komunikacijskega delovanja, tako na splošno (Krpič 2007) kakor tudi v primeru body art performans (Krpič 2006). Še pomembnejše pa je spoznanje, da kodni model sporazumevanja sam na sebi ni zadosten za interpretacijo tako zelo kompleksnega kulturnega in družbenega pojava, kot je body art performans. Kodni model sporazumevanja predpostavlja komunikacijski medij (človeško telo), sporočilo (vizualna oziroma izjemoma tudi zvočna informacija o body art performansu) in pa seveda nekoga, ki sporočilo odda (performer), in nekoga, ki sporočilo sprejme (občinstvo) (Shannon in Weaver 1949). Kodni model sporazumevanja je v tem primeru treba dopolniti z inferenčnim modelom sporazumevanja, ki za razliko od kodnega modela predpostavlja določeno raven empatije med sogovorniki kot nujen pogoj, da pride med posamezniki do uspešnega sporazumevanja (več o tem glej v Sperber in Wilson 1986). Za E. Husserla (2005) je empatija intencionalni pogoj posameznikovega uma, pri čemer je posamezniku dano, da drugačnost drugega doživi z domišljjskim prenosom njegovega sebstva v položaj druge osebe. Empatija, pravi P. Ricoeur (1967), je stik med percepcijo in domišljijo. Po definiciji, ki jo je postavila S. DeTurk (2001), je empatija proces posredovanja čustev in občutij med posamezniki. Ali če zapišemo nekoliko drugače: med vsakim sporazumevanjem si posamezniki skušajo predstavljati, kakšna čustva ali občutja se skrivajo v glavah drugih posameznikov, to pa storijo na podlagi percepcije delovanja teh drugih posameznikov.

4 Bolečina in empatična razmerja body art performans

Morda se kdo ne strinja z N. Crossleyjem (1996), ki pravi, da čustva niso notranja stanja, ampak javno izražena intersubjektivno določena stanja posameznikov. Toda vsekakor se moramo s Crossleyjem strinjati v dveh točkah, pri čemer pravzaprav sledimo filozofiji francoskega fenomenologa M. Merleau-Pontyja (2006), in sicer (a) z njegovim razumevanjem čustev kot nečesa, kar je situirano v posameznikovi telesni dejavnosti oziroma njegovi telesni drži, in (b) z ugotovitvijo, da je čustva mogoče opredeliti kot način intersubjektivnega relacijskega razmerja med posamezniki. Z drugimi besedami: naša čustva in občutja so družbeno oblikovana v interakciji z drugimi posamezniki. V primeru body art performans so čustva in občutja za kratek čas konstruirana v procesu kompleksnega razmerja med performerjem in občinstvom. Da so marginalne avtorefleksivne telesne tehnike body art performans namenoma neprijetne, ogabne in odvrtno, lahko razberemo iz trditve enega slovenskih performerjev, Jožeta Slaka - Đoke: »Rad sem počel stvari, ki so se izkazale za sramotne. Sramotne za tiste, ki gledajo, in sramotne za tiste, ki performans izvajajo. Gre za boleč občutek ...» Avreatičen značaj body art performans je dosežen s tem, ko človeško telo postane osrednja točka umetniške radovednosti in imaginacije. Seveda pa vsaka marginalna avtorefleksivna telesna tehnika ne povzroča nujno poškodb telesnega tkiva (rezanje, prebadanje,

udarjanje, grizenje in podobno); lahko gre zgolj za transgresijo javne morale (na primer izpostavljanje umetnikovega golega telesa v javnosti, javno uriniranje, slikanje z vagino in podobno). Ne glede na to pa gre v vseh teh primerih za šokantno čustveno izkušnjo gledalca.

Ker je body art performans tesno povezan z razumevanjem bolečine v smislu izražanja »bolečega pogleda na svet«, nas ne sme presenetiti, da je eden njegovih osrednjih elementov prav bolečina. Bolečina je (praviloma) neprijetna senzorna in emocionalna izkušnja, povezana z dejansko ali zgolj potencialno možnostjo poškodbe tkiva ter je kot takšna subjektivne narave (Morris 1991, 1998). Morrisovo razpravo velja dopolniti s trditvijo, da lahko bolečini praviloma pripišemo dvojen značaj. Na eni strani gre za osebno in individualno občutje, po drugi strani pa ima bolečina tudi družbeno in kulturno razsežnost. E. Durkheim (1914) je bil tako na primer mnenja, da imata fizična in psihična bolečina pomemben vpliv na oblikovanje družbe, kajti simbolnemu redu nikdar ne uspe popolnoma podrediti človeških občutij. M.-L. Honkasalo (1998) ugotavlja, da je v primeru bolečine dihotomija med osebnim in družbenim neizogibno povezana v nekem prostoru. Posameznik, ki trpi zaradi hudih ali celo kroničnih bolečin, se lahko odloči, da bo bodisi poiskal zavetje v samoti, kjer se bo sam spopadel s svojim bremenom, ali pa bo poskušal preseči meje svojega zasebnega sveta s tem, da se bo odprl za proces intersubjektivnosti. Vztrajna ali kronična bolečina vedno predstavlja resno grožnjo posameznikovi integriteti in normalnim oblikam posameznikovega življenja (Morgan 2002).

Ker bolečina posamezniku predstavlja resno grožnjo in ker se tudi dejansko pogosto zgodi, da njeno delovanje posameznika osami od družbe, saj se ljudje s kronično bolečino radi zatekajo v zasebni svet svojega bivališča, vsaka skupnost razvije različne mehanizme, od različnih medicinskih oblik zdravljenj do vsakdanjih praks, ki dajejo uteho posameznikom, ki boleajo za resnimi oblikami bolečine (Kugelmann 2000). Celo takšen pojav, kot je body art performans, je mogoče razumeti kot posebne vrste mehanizem, namenjen blaženju posameznikovih bolečin. Pogosto je performer posameznik, ki stopi pred občinstvo, da bi skozi simbolno govorico body art performansa »spregovoril« o svojih najglobljih tesnobah, strahovih, bolečinah in pesimističnem pogledu na svet. Na primer Bob Flanagan je pogosto v svojih nastopih odprto spregovoril o (sado)mazohističnih praksah, pri katerih se je srečal s fizično bolečino (Warr 2000), bolečino, s katero se je spopadal od svojega zgodnjega otroštva, boleajoč za cistično fibrozo. Pri tem je svoje fizično stanje med body art performansom opisal kot »stanje telesa tekača na dolge proge, ko njegovi možgani prično izločati endorfine (naravne blažilce bolečine, podobno kot heroin), s katerimi se telo spopada z bolečino«. Body art performans Rona Atheyja *4 Scenes in a Harsh Life* ali pa na primer *Suicide/Tattoo Salvation* je mogoče razumeti kot njegovo simbolno spominjanje na čase, ko so ga krščanski fundamentalisti vzgajali z namenom, da bi postal pridigar, oziroma na čase, ko je bil Athey odvisen od drog. Podobno gre tudi v primeru body art performansa Franka B z naslovom *Mama, I Can't Sing*, ki je spomin na dogodke iz njegovega otroštva, ko je bil zlorabljen. Človekov glas, trdi Scarry (1985), lahko postane sredstvo prostorsko-socialne ekspanzije pri posamezniku, ki trpi zaradi kronične bolečine. Prepričani

smo, da ima podoben učinek lahko kateri koli drug medij sporazumevanja, na primer vizualni stik med performerjem in občinstvom. In body art performans je prav gotovo neke vrste »mehanizem«, ki posamezniku z uporabo marginalnih avtorefleksivnih telesnih tehnik na javnem mestu omogoča preseganje njegovega osebne prostora. Body art performans je res odličen primer takšnega širjenja teorije, saj performerji body art performans pogosto izvajajo v grobni tišini, z jasnim namenom, da bi tako poudarili telesno oziroma vizualno sporazumevanje z gledalcem. Simbolni jezik body art performans je tako vizualen, le redko, običajno zgolj kot ozadje, je tudi zvočen.

B. S. Turner (1992) trdi, da bolečina ni zgolj subjektivna, ampak je vedno tudi družbena. Po njegovem mnenju je nujno družbena zato, ker obvezno potrebujemo jezik, s katerim lahko izjavimo misel, kot je na primer: »V svoji nogi čutim bolečino.« Idejo, da bi lahko obstajalo kaj takšnega, kot je popolnoma zaseben jezik, je zavrnil že L. Wittgenstein (1976). Jezik je po definiciji lahko zgolj dosežek neke skupnosti. In ker tudi za izražanje svojih najintimnejših duševnih stanj potrebujemo družbeno konstruiran jezik, je tudi bolečina nujno družbena. Toda bolečina je družbena le, če obstaja jezik, s katerim lahko posameznik o svoji bolečini pripoveduje drugim. Bolečine drugega ne moremo občutiti, niti neposredno niti posredno, in to preprosto zato, ker lahko posameznik čuti zgolj lastno bolečino; kajti da občuti bolečino, mora imeti telo. Boleča telo pa je le njegovo, nikdar koga drugega (Tye 2005).⁴ To pomeni, da je posameznikovo poročanje oziroma izražanje bolečine nekomu drugemu pravzaprav poročanje o lastnem izkustvu (Aydede in Price 2005).⁵ Ne glede na to pa je posameznik vseeno sposoben o svoji bolečini spregovoriti drugim, in sicer tako, da tvori in uporablja različne oblike simbolnega jezika, in sicer z različnimi oblikami uporabe svojega telesa, od obrazne mimike do tega, da dobesedno izjavi »Boli me!« In kaj je v resnici body art performans, če ne umetniški jezik posebne vrste, izdelan, da bi z njim performer izrazil svojo bolečino in trpljenje? Z dokajšnjo mero verjetja tako lahko trdimo, da je body art performans unikatna kulturna in družbena oblika naslavljanja občinstva, z namenom, da bi izrazili zasebna čustva in občutja.

Vzemimo na primer body art performans Marine Abramović *Lips of Thomas* v galeriji Krinzinger v Innsbrucku iz leta 1975. Abramovičeva se je pred občinstvom slekla do golega, pritrčila svojo fotografijo v sredino petokrake zvezde, narisane na steno galerije, se sprehodila do mize, popila vse vino in pojedla ves med. Nato je z roko razbila kristalni kozarec, ponovno stopila do stene galerije, si z britvico vrezala peterokrako zvezdo v trebuh, pobrala bič in se pričela bičati. Ko je končala z bičanjem, je s hrptom legla na bloke ledu, postavljene v obliki križa. Toplota iz infragrelca, ki

4. Izjema bi bili lahko siamski dvojčki, ne sicer vsi, ampak le tisti primeri, ki imajo tesno prepleten tudi sistem živčevja, a o tem – resnici na ljubo – zaradi pomanjkanja raziskav vemo bore malo.

5. Chris Burden je zgoraj omenjeno dejstvo vzel smrtno resno v enem svojih najbolj znanih body art performansov z naslovom *Shoot* iz leta 1971. Eden njegovih prijateljev je streljal nanj s puško kalibra .22. Kasneje je Burden trdil, da je zaradi dogodka doživel svojevrstno obliko spoznanja zaradi neposrednega soočenja z bolečino, kajti »kako veš, kaj čutiš, ko te ustrelijo, če tega dejansko ne izkusiš«.

je bil obešen nad njo, ji je ponovno odprla rane na trebuhu, in iz njih je pritekla kri. Elemente njenega body art performansa lahko razumemo kot elemente simbolnega telesnega jezika, ki so med seboj povezani v enkratno zaporedje marginalnih avtorefleksivnih telesnih tehnik.

Na splošno performerji uporabljajo različne neprijetne, ogabne, odvrtnne in boleče marginalne avtorefleksivne telesne tehnike. Tako se je na primer Stelarc dal obesiti na kljuko (*Event for Stretched Skin*, 1976), Ron Athey je uporabil lastno kri, da je lahko na svojem telesu stiskal grafične odtise, ali pa si je zabadal 15 cm dolge kovinske igle v kožo pod lasišče (*4 Scenes in a Harsh Life*, 1994), Kira O'Ryley si je v kožo napravila odprtine s skalpelom, v nekem drugem body art performansu pa je dovolila pijavkam, da so ji zobni pregrizle kožo in ji pile kri (*Bad Humour/affected*, 1998), Vito Acconci je ogrizel samega sebe (*Trademarks*, 1970), Ive Tabar si je s kirurškim svedrom skozi piščal na nogi zvrtil luknjo (*Europa II: Luknja v sistemu*, 2001), Bob Flanagan si je penis pribil na desko (*Auto-erotic SM*, 1989), Franko B si je z lastnega telesa rezal kose kože (*Mama, I Can't Standing*, 1996) oziroma prosto krvavel iz žil na rokah (*I Miss You*, 2000/2004), Zbigniew Warpechowski si je skozi dlan zabil žebelj (*Nail Driven Through the Hand*, 1980), Raúl Zurita si je ožgal obraz (*No, no puedo más*, 1979), Gina Pane si je obraz porezala z britvicami (*Le Lait Chaud*, 1972), Petr Štembera si je v roko odtisnil vrtnico (*Grafting*, 1975) in še bi lahko naštevali. Performerjeva prerezana ali prebodena koža v gledalcu praviloma sproži neprijetna in neugodna čustva ter občutja (Murray 2002). Koža je razumljena kot tenak sloj, katerega funkcija je zaščita posameznika pred zunanjimi grožnjami. Telesne odprtine, ki jih naredi performer, notranjo strukturo posameznikovega telesa izpostavijo negotovim, nejasnim in pogosto tudi nevarnim vplivom iz okolice, hkrati pa odprtine različnim telesnim tekočinam omogočijo, da onesnažijo in kontaminirajo okolje, v katerem se nahajajo telesa drugih posameznikov. Telesne tekočine, kot so kri, slina, solze, pot in sperma, ki mezijo iz različnih telesnih odprtin, gledalcu na simbolni način predstavljajo grožnjo (Turner 2003) ali pa vsaj določeno nečistost (glej na primer Douglas 1966).

Boleča in tudi sicer neprijetna empatična občutja med body art performansom se pojavijo tudi v gledalčevemu umu in kot takšna igrajo zelo pomembno vlogo. B. Beckerman (1970) v knjigi *The Dynamics of Drama* govori o stanju, ki ga doživi globoko angažirano občinstvo, kot o nekakšnem stanju empatijskega paralelizma. Opredeli ga kot »kinestetično in izomorfno reakcijo na dramatično delovanje, zaradi katerega vzorec in ritem napetosti najdeti svoj takojšnji odmev v domišljijiski reakciji občinstva« (Beckerman 1970: 151). Posameznik, ki se je sposoben temeljiteje vživeti v (prijetna ali) neprijetna občutja in čustva delujočih drugih, se v primerjavi s posameznikom, katerega raven empatije je nižja, močnejše odzove na njihovo delovanje – v našem primeru na delovanje performerja na odru – in to bodisi v pozitivnem bodisi negativnem smislu. Posameznik, ki je sposoben empatijskega vživljanja v neko drugo osebo, ki trpi zaradi bolečine, doživlja intenzifikacijo lastnih občutij in čustev (glej na primer Stotland 1969). Ko gre za odziv občinstva na performerjevo uporabo avtorefleksivnih telesnih tehnik kot mehanizma vzpostavljanja neprijetnih čustev in občutij, lahko gledalec bodisi intervenira v področje body art performansa, s čimer se vzpostavi avtopoetska

povratna zanka (Fischer - Lichte 2008), bodisi ostane v stanju fizične zadržanosti, pa čeprav je hkrati lahko globoko emocionalno vpleten. Lahko trdimo, da je gledalec body art performans bolj nagnjen k vzpostavljanju avtopoetske povratne zanke, kadar svoje delovanje razume kot delovanje za odrešitev performerja. Dober primer takšne situacije je že zgoraj opisani body art performans *Lips of Thomas* Marine Abramović, ko gledalci niso bili več pripravljeni prenašati dogajanja na odru, in so intervenirali tako, da so performerko dvignili z ledenega križa in jo odnesli z odra. Povsem drugačen primer pa je body art performans Yanna Marussicha v Galeriji Kapelica, kjer se je pokazalo, da so imeli gledalci občutek, da bi z intervencijo v body art performans performerja morda lahko resneje poškodovali, in zato jih je večina intervenirala z določeno zadržanostjo, nekateri pa sploh ne.

Posamezniki, ki sestavljajo občinstvo body art performans, lahko razvijejo in pokažejo različna čustvena oziroma empatična stanja. Občinstvo body art performans je običajno sestavljeno iz posameznikov, ki so bolj ali manj redni obiskovalci.⁶ Število prisotnih ljudi je tako razmeroma majhno, včasih jih je le kak ducat ali dva, občasno pa se število gledalcev poveča, še posebej takrat, kadar je body art performer znan ali morda celo kak razvpit umetnik z že uveljavljeno umetniško kariero ali pa kadar je posamezni body art performans del nekega večjega kulturnega dogodka, kot je na primer festival moderne umetnosti. Posameznik, ki opazuje body art performans, lahko razvije različne čustvene odzive. Body art performans se nekaterih posameznikov komajda dotakne. Eden od razlogov za to se skriva v dokaj preprostem mehanizmu. Ko posameznik vidi kak ducat body art performansov, se navadi na neprijetnost in odvrtnost, zato ga je precej težje šokirati. Drugi razlog se skriva v tem, da se starejši gledalci za body art performans običajno zanimajo profesionalno, in ne zgolj zasebno, zato so njihovi odzivi na videno bolj zmerni, racionalni in nadzorovani. Po drugi strani pa so mlajši obiskovalci predvsem radovedni. Body art performans se praviloma udeležijo, ker jim je kateri od prijateljev povedal, da se v prostorih Galerije Kapelica dogaja nekaj nenavadnega, ali pa so morda v medijih opazili oglas in postali radovedni. Skoraj vedno so emocionalno zelo prizadeti in se v večini primerov body art performans ne udeležijo več. študentka Maja tako pravi, da preprosto ni mogla sprejeti, vsaj ne na racionalen način, tistega, kar se je dogajalo na odru:

6. Empirična dognanja temeljijo na empiričnem kvalitativnem raziskovanju, ki sem ga v zadnjih sedmih letih opravil predvsem v Galeriji Kapelica, ki se nahaja v središču Ljubljane, kot enem najpomembnejših centrov body art performans v Sloveniji. Informacije o body art performansu sem zbiral s poglobljenimi intervjuji z obiskovalci body art performansov in z razgovori z vodilnimi slovenskimi performerji. V tem času sem se kot gledalec imel priložnost udeležiti večjega števila body art performansov, opazovati tako odzive svojega lastnega telesa na dogajanje na odru kakor tudi odzive drugih obiskovalcev. Pri analizi posameznih performansov sem se zato naslonil tudi na vizualno gradivo, ki so ga zbrali in arhivirali kuratorji Galerije Kapelica. Ker raziskovanje zaradi značilnosti predmeta proučevanja ni potekalo v običajnih metodoloških okvirih, sem se odločil, da izsledke raziskovanja prikažem v esejski obliki.

Moje telo ni bilo narejeno zato, da bi trpelo. Nisem mogla verjeti svojim očem, ko sem videla, kaj si je umetnik naredil. Bila sem šokirana in kar čutila sem trepetanje svojega telesa.

Včasih je emocionalna reakcija občinstva na delovanje performerja tako zelo močna, ker je njihova identifikacija z body art performerjem tako zelo globoka, da gledalci dobesedno verjamejo, da so njihova občutja enaka umetnikovim. In to kljub dejstvu, da sta gledalčeva »bolečina« ali »neprijeten« občutek zgolj produkt razmerja med gledalčevo empatijo in njegovo domišljijo. Osrednjega pomena je tu gledalčevo telo, saj se gledalec s performerjem identificira prav na podlagi lastnih predstav o tem, kako bi bilo, če bi gledalec marginalne avtorefleksivne telesne tehnike uporabil na svojem telesu. Vzpostavitev identifikacij s performerjem tako vodi gledalca do tega, da se zave lastnega telesa, pogosto na neki nov način. Mateja, redna spremljevalka dogajanj v Galeriji Kapelica, je slednje izrazila takole:

Umetnik mi je pokazal, da je moja percepcija telesa napačna ... Telo je ranljivo in krhko. Mislim tudi, da je ogroženo. Pa ne samo moje, ampak tudi od drugih. Takšen občutek imam v svojem telesu, medtem ko gledam performans ...

Pri razmerju med body art performerjem in gledalcem gre za to, da ljudje pri svojem delovanju in razmišljanju zmotno predpostavljajo, da so radikalno drugačni od neživljenjske materije. Posamezniki posedujejo svoje telo, tako kot lahko posedujejo mnoge druge predmete, vendar pri tem radi pozabljajo, da so hkrati tudi telesa. Medtem ko body art performerji svoje telo uporabljajo kot kulturno orodje, s katerim ustvarjajo simbole telesni jezik body art performansa, so gledalci v prvi vrsti telesa, ki s svojim delovanjem (percepcijo) omogočajo sprejemanje in razumevanje simbolnega telesnega jezika body art performansa, s tem pa telesa tudi omogočajo gledalčevo empatično vživljanje v body art performerja.

5 Sklep

V odlični knjigi na temo nevarnosti, ki jo ljudem lahko predstavlja nečistost, avtorica M. Douglas postavi naslednjo trditev: »Javni rituali, izvedeni na človeškem telesu, so namenjeni prav izražanju osebnega in zasebnega interesa« (Douglas 1996: 142). Obstaja mnogo načinov, na katere je mogoče zasebno skrb pretvoriti v javno, zasebno bolečino v javno. Body art performans je vsekakor eden od njih. V njem lahko prepoznamo družbeni, kulturni in politični pojav majhnih razsežnosti, pri katerem body art performer uporablja marginalne avtorefleksivne telesne tehnike z jasno težnjo pri občinstvu vzbuditi določena neprijetna čustva in občutja bolečine. Neprijetna čustva lahko tako postanejo nosilec javnih zadev, povezanih s telesom, kadar so uporabljena kot sredstvo izražanja osebnih in zasebnih zadev na javnem prostoru. Body art performer odpre svoje zasebno telo, svoje telo dom, javnemu pogledu gledalca (Krpčič 2010).

Pomembnost, da si realnost bolečine delimo z drugimi, kar predpostavlja tudi iskanje ustreznega simbolnega jezika umetnosti, je lahko problematična, a vseeno nujna. Bolečinske klinike, trdi Kugelman (1998), oborožene s psihosocialno tehnologijo zdravljenja bolečine, skušajo utišati bolečino kot obliko družbenega protesta. Body art performans tako predstavlja boj za način, na katerega bi bolečino lahko izrazili v

javnosti (Kuppers 2003). Lahko je sicer zagovarjati stališče, da nekdo, ki je v stanju bolečine in ki slednje tudi pokaže v javnosti, v nenormalnem in strah zbujačem stanju, toda to še zdaleč ne pomeni, da je takšen posameznik v stanju degradacije. Ritualno prenašanje bolečine v procesu body art performansa, kjer je bolečina performerju samoprizadejana, ne vodi k degradaciji, ampak k povzdignjenju »žrtve« (Bilmes in Howard 1980). P. Kuppers (2007) ugotavlja, da izkušnja bolečine ter transgresija fizičnih in psihičnih meja lahko postanejo medij za druge oblike smisla in političnega pomena. V tem smislu lahko body art performans razumemo kot obliko družbeno angažirane umetnosti, opredeljene kot postavljanje »vprašanj glede tega, kakšen je ta svet, kako ga vidimo, in pa glede vprašanj o načinih, na katere v njem lahko delujemo« (Wang 2003: 69).

Posvetilo

Članek je posvečen Urošu Lovšinu (1957–2007).

Zahvala

Ob tej priložnosti se zahvaljujem Juriju Krpanu in Sandri Sajovic iz Galerije Kapelica za prijazno pomoč, ki sta mi jo nudila med mojim raziskovanjem body art performansa. Avtor je hvaležen anonimnima recenzentoma za njune kritične pripombe.

Literatura

- Abramović, Marina (1998): *Artist Body: Performances 1969–1998*. London: Charta.
- Aydede, Murat, in Price, Donald D. (2005): *Introspection and Unrevisability: Reply to Commentaries*. V M. Aydede (ur.): *Pain: New Essays on Its Nature and the Methodology of Its Study*: 315–324. Cambridge: A Bradford Book, MIT.
- Beckerman, Bernard (1970): *The Dynamics of Drama: Theory and Method of Analysis*. New York: Alfred A. Knopf.
- Benson, Susan (1999): *The Body, Health and Eating Disorders*. V K. Woodward (ur.): *Identity and Difference*: 121–166. London: SAGE; Milton Keynes: The Open University.
- Bilmes, Jacob, in Howard, Alan (1980): *Pain as Cultural Drama*. *Anthropology and Humanism Quarterly*, 5 (2–3): 10–13.
- Clarke, Julie (1999): *The Sacrificial Body of Orlan*. *Body & Society*, 5 (2–3): 185–207.
- Crossley, Nick (1995): *Body Techniques, Agency and Intercorporeality: On Goffman's Relation in Public*. *Sociology*, 29 (1): 133–149.
- Crossley, Nick (1996): *Intersubjectivity: The Fabric of Social Becoming*. London: Sage Publication.
- Crossley, Nick (2001): *The Social Body: Habit, Identity, and Desire*. London: SAGE.
- Crossley, Nick (2005): *Mapping Reflexive Body Techniques: On the Body Modification and Maintenance*. *Body and Society*, 11 (1): 1–35.
- Crossley, Nick (2006): *Reflexive Embodiment in Contemporary Society*. New York: Open University Press.
- Danto, Arthur C. (2004): *Kalliphobia in Contemporary Art*. *Art Journal*, 63 (2): 24–35.
- DeTurk, Sara (2001): *Intercultural Empathy: Myth, Competency, or Possibility for Alliance Building*. *Communication Education*, 50 (4): 374–384.

- Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger: An Analysis of Concept of Pollution and Taboo*. London: Routledge.
- Durkheim, Emile (1914/1995): *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: Free Press.
- Featherstone, Mike (ur.) (2000): *Body Modification*. London: SAGE.
- Featherstone, Mike (1991): *The Body in Consumer Culture*. V M. Featherstone in dr. (ur.): *The Body: Social Process and Cultural Theory*: 170–196. London: Sage.
- Fischer - Lichte, Erika 2008. *Estetika performativnega*. Ljubljana: Študentska založba.
- Frank, Arthur W. (1991): *For a Sociology of the Body: An Analytical Review*. V M. Featherstone in dr. (ur.): *The Body: Social Process and Cultural Theory*: 36–102. London: Sage.
- Goodall, Jane (1999): *An Order of Pure Decision: Un-Natural Selection in the Work of Stelarc and Orlan*. *Body and Society*, 5 (2–3): 149–170.
- Gržinić, Marina (ur.) (2002): *Stelarc*. Ljubljana: Maska and MKC.
- Honkasalo, Marja-Liisa (1998): *Space and Embodied Experience: Rethinking the Body in Pain*. *Body & Society*, 4 (2): 35–57.
- Husserl, Edmund (2005): *Kriza evropskih znanosti in transcendentalna fenomenologija*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Jones, Amelia (2002): *Body Art: Uprizarjanje subjekta*. Ljubljana: Maska: Študentska založba.
- Jones, Amelia (2000): *Survey*. V T. Warr (ur.): *The Artist's Body*: 16–47. London: Phaidon.
- Klesse, Christian (1999): »Modern Primitivism«: Non-Mainstream Body Modification and Racialized Representation. *Body & Society*, 5 (2–3): 15–38.
- Krpič, Tomaž (2003): *O telesnih dogodkih*. V M. Klanjšek in dr. (ur.): *Raziskovalno delo podiplomskih študentov v Sloveniji – Ena znanost*: 173–184. Ljubljana: Društvo mladih raziskovalcev Slovenije.
- Krpič, Tomaž (2006): *Audience's Body and the Constitution of the Body Art Performance. History and Theory: Protocols*, (3). Dostopno prek http://bezalel.secured.co.il/zope/home/en/1161090224/1163658187_en, 18. 2. 2010.
- Krpič, Tomaž (2007): *Cognitive Body Agency*. *The International Journal of the Humanities*, 5 (10): 141–148.
- Krpič, Tomaž (2010): *Medical Performances: Politics of Body-Home*. *PAJ: The Journal of Performance and Art*, 32 (1): 36-43.
- Kugelmann, Robert (1998): *The Psychology and Management of Pain*. V H. J. Stam (ur.): *The Body and Psychology*: 182–204. London: Sage.
- Kugelmann, Robert (2000): *Pain in the Vernacular: Psychological and Physical*. *Journal of Health Psychology*, 5 (3): 305–515.
- Kuppers, Petra (2003): *Disability and Contemporary Performance*. New York in London: Routledge.
- Kuppers, Petra (2007): *The Scar of Visibility: Medical Performances and Contemporary Art*. Minneapolis in London: University of Minnesota Press.
- Lehmann, Hans-Thie (2003): *Postdramsko gledališče*. Ljubljana: Maska.
- Loenhoff, Jens (1997): *The Negation of the Body – A Problem of Communication Theory*. *Body & Society*, 3 (2): 67–82.
- Mauss, Marcel (1996): *Telesne tehnike*. V *Esej o daru in drugi spisi*, 201–226. Ljubljana: Studia humanitatis.

- Mead, Georg Herbert (1962): *Mind, Self & Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Merleau-Ponty, Maurice (2006): *Fenomenologija zaznave*. Ljubljana: Študentska založba.
- Morgan, David (2002): *The Body in Pain*. V M. Evans in E. Lee (ur.): *Real Bodies: A Sociological Introduction*: 79–95. New York: Palgrave.
- Morris, David B. (1991): *The Culture of Pain*. Berkeley: University of California Press.
- Morris, David B. (1998): *Illness and Culture in the Postmodern Age*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press.
- Murray, Timothy (2002): *Koda paradoksa odvržene kože: Stelarc »in« filozofski ping*. V M. Gržinič (ur.): *Stelarc*: 171–184. Ljubljana: Maska, Maribor: MKC.
- Ricoeur, Paul (1967): *Husserl: An Analysis of Philosophy*. Evanston: Northwestern University Press.
- Salecl, Renata (1998): *Cut in the Body: From Clitoridectomy to Body Art*. *New Formation*, 35: 28–42.
- Scarry, Elaine (1985): *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. New York in Oxford: Oxford University Press.
- Schutz, Alfred (1970): *Collected Papers III: Studies in Phenomenological Philosophy*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Shannon, Claude, in Weaver, Warren (1949): *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana: The University of Illinois.
- Siebers, Tony (ur.) (2000): *The Body Aesthetic: From Fine Art to Body Modification*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Sperber, Dan, in Wilson, Deirdre (1986): *Relevance: Communication and Cognition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Stiles, Kristine (1996): *Performance Art*. V K. Stils in P. Seltz (ur.): *Theories and Documents of Contemporary Art: A Sourcebook of Artists' Writings*: 679–694. Berkeley: University of California Press.
- Stotland, Ezra (1969): *Exploratory Investigation of Empathy*. V L. Berkowitz (ur.): *Advances in Experimental social Psychology*: 271–314. New York: Academic Press.
- Turner, Bryan S. (1992): *Regulating Bodies: Essays in Medical Sociology*. London: Routledge.
- Turner, Bryan S. (2003): *Social Fluids: Metaphors and Meanings of Society*. *Body & Society*, 9 (1): 1–10.
- Tye, Michael (2005): *Another Look at Representationalism about Pain*. V M. Aydede (ur.): *Pain: New Essays on Its Nature and the Methodology of Its Study*: 99–120. Cambridge: A Bradford Book, MIT.
- Wang, Dan S. (2003): *Practice in Critical Times*. *Art Journal*, 62 (2): 68–81.
- Warr, Tracey (ur.) (2000): *The Artist's Body*. London: Phaidon.
- Wittgenstein, Ludwig (1976): *Logično filozofski traktat*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Zurbrugg, Nicholas (1999): *Marinetti, Chopin, Stelarc and the Auratic Intensities of the Post-modern Techno-Body*. *Body and Society*, 5 (2–3): 93–115.

Naslov avtorja:

Krpič Tomaž

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana

e-mail: tomaz.krpic@guest.arnes.si.

Andrej Rus

Elementi menjave daru v tržni ekonomiji

POVZETEK: Raziskava preverja veljavnost dihotomnega socialnoantropološkega modela menjave, ki trdi, da je tržna menjava strogo ločena od menjave daru, saj pomeni menjavanje odtujljivih, neosebni in anonimnih predmetov brez moralnih in socialnih elementov ali obvez. V preteklih desetletjih so se marketinške metode precej spremenile, in danes pogosto vsebujejo elemente, ki posnemajo darovanje. Analiza kaže, da sodobne marketinške tehnike tržno menjavo dekomodificirajo: gradijo dolgoročne odnose med podjetjem in kupci, ustvarjajo moralne obveze, zmanjšujejo element odtujenosti in omogočajo prenos identitet. Tako v tržno menjavo vnesejo elemente darovanja.

KLJUČNE BESEDE: Mauss, dar, tržno blago, menjava, marketing

1 Uvod

Mauss je v svojem znamenitem *Eseju o daru* (Mauss 1954 [1925]) razvil razlikovanje med »darovanjem« in »tržno menjavo« ter pokazal, da ni res, da vse menjave podlegajo ekonomski, utilitaristični logiki tržne menjave (Mauss 1954: 31, 69). Zanimala ga je navidez prostovoljna in neobvezna, a vseeno prisilna in zainteresirana narava darovanja (1954: 1). Ugotovil je, da darovanje upravlja trojna obveza dajanja, sprejemanja in vračila daru (1954: 10–11). Darovanje predstavlja »totalno družbeno dejstvo«, saj taka menjava ne vključuje zgolj ekonomske sfere, temveč najrazličnejše družbene institucije: religiozne, pravne, moralne, politične, družinske itd. (Mauss 1954: 1). Preko tega se vzpostavljajo družbena kohezija, družbena identiteta in hierarhizacija družbenih statusov (prim. Kaplan 2005: 224). Namen darovanja je vzpostavljanje medsebojnih odnosov (Mauss 1954: 18). Po Maussu torej prvotna družbena pogodba, ki zagotavlja mir in družbeno povezanost, ni država, temveč menjava darov (Mauss 1954: 49).

Če je Mauss v svojem eseju omenil menjavo ljudi kot dar le mimogrede (prim. Mauss 1954: 108), pa jo je Lévi-Strauss postavil v središče svoje analize. Mauss pravi, da družbeno kohezijo vzpostavlja recipročnost menjave darov, Lévi-Strauss pa dodaja, da je najdragocenejši dar, ki omogoča družbeno kohezijo, menjava žensk med družbenimi skupinami, saj so ženske »najvišji dar« (Lévi-Strauss 1949: 65). Sorodstvene sisteme in poročna pravila lahko razumemo kot vrsto komunikacije med družbenimi skupinami (Lévi-Strauss 1963: 61). Po Lévi-Straussu v vsaki družbi obstaja komunikacija na treh ravneh: sorodstvo (menjava žensk), ekonomija (menjava predmetov in uslug) in jezik (menjava besed), zato študij sorodstvenih sistemov, ekonomija in jezikoslovje v resnici raziskujejo isti pojav na različnih ravneh (Lévi-Strauss 1963: 296).

Na osnovi Maussovega eseja je Gregory v svoji znameniti knjigi *Gifts and Commodities* (1982) razvil analitično razlikovanje med darovi in tržnim blagom. S svojim modelom dihotomije »darovanja« in »menjavo tržnega blaga« je Gregory najpomembnejši in največkrat citiran teoretik menjave po Maussu (Carrier 1995: vii). Gregory trdi, da tržna menjava vzpostavi kvantitativne odnose med objekti menjave, menjalne partnerje pa po opravljeni transakciji pusti medsebojno neodvisne (Gregory 1982: 45), medtem ko darovanje vzpostavi kvalitativne odnose med darovalcem in obdarovancem ter vzpostavi njuno medsebojno odvisnost v podaljšani seriji neuravnoteženih menjav, potem ko je prvotna transakcija že zaključena (Gregory 1982: 42)¹.

Kategorično razločevanje menjave na tržno menjavo in darovanje je bilo v socialni antropologiji vse do nedavnega na splošno sprejeto. Od začetka 1980. let pa so različni znanstveniki poudarjali, da kontrast med darovi in tržnim blagom v resnici ni tako oster (prim. Appadurai 1986; Carrier 1995; Gell 1992; Parry 1986; Parry in Bloch 1993), saj lahko v praksi katerakoli menjava vsebuje tako elemente menjave daru kot lastnosti tržne menjave. V praksi vsekakor obstajajo mnoge točke prepletanja ekonomije darovanja in tržne ekonomije (prim. Carrier 1995), npr.: sodobno potrošništvo lahko imamo za sodobno obliko *potlača*, kjer stvari niso narejene in kupljene zaradi uporabne vrednosti, temveč njihovo ekscesivno trošenje ali uničenje povečuje status lastnika (prim. Baudrillard 1998: 46–47). Številni avtorji so pri menjavi darov našli lastnosti, ki so sicer značilne za tržno menjavo (prim. Appadurai 1986; Bourdieu 1990; Bourdieu in Nice 1977; Gell 1992; Gouldner 1960; Mirowski 2001; Parry 1986). Zato je namen moje raziskave preveriti, kako lahko tržna menjava prek sodobnih marketinških tehnik vsebuje elemente, ki so sicer značilni za menjavo daru.

2 Raziskovalno vprašanje in metodologija

Za tržno ekonomijo zgodnjega 20. stoletja je bila značilna predvsem množična proizvodnja anonimnih in neosebni izdelkov. Vendar pa so kasnejše faze tržne ekonomije prinesle spremembe marketinga, zaradi katerih tržno blago pogosto ne ustreza več kriterijem, ki ločijo tržno menjavo od menjave darov. Raziskovalno vprašanje je torej, ali sodobne marketinške metode, kot jih opisujejo izbrani marketinški učbeniki, tržni menjavi lahko pripišejo značilnosti, zaradi katerih tržno menjavo lahko primerjamo z menjavo daru.

-
1. Diskusija o daru je potekala v številne različne smeri. Naj zaradi omejitve prostora na kratko omenim le nekatere: Sahlinsov (1972: 191) model recipročnosti pravi, da tržna menjava in menjava darov nista bipolarni nasprotji, temveč skrajni točki kontinuuma, kjer vrsto menjave določa »sorodstvena razdalja« (Sahlins 1972: 196). Weiner (1992) v nasprotju s tradicionalnim prepričanjem, da je pričakovanje povračila daru (recipročnost) tisto, kar motivira menjavo v predindustrijskih družbah, trdi, da povračilo daru v resnici motivira potreba po zadržanju neodtujljivih predmetov zunaj krogotoka menjave. To idejo je kasneje prevzel in razdelal Godelier. V svoji razpravi o uganki daru se je Godelier (2006) osredotočil na »svete« predmete, ki jih obdržimo in jih ne podarimo. Tudi v Sloveniji so različni avtorji obravnavali različne vidike darovanja (prim. Grilc 1994; 1995; Godina 2006, Močnik 1996; Šterk 1998).

Kot mnogi temeljni spisi je bil tudi Maussov esej predmet številnih, pogosto nasprotujočih si interpretacij. Različni avtorji so izpostavili različne vidike darovanja in prišli do različnih, celo nasprotujočih si zaključkov, zato sem za operacionalizacijo izbral en sam teoretski model, druge pa izpustil. S procesom operacionalizacije sem torej definiriral kazalnike »menjave daru« in »tržne menjave«, za kar sem uporabil Carrierjev (1995) model iz njegove knjige *Gifts and Commodities*. Carrier v uvodu navaja, da njegova knjiga idejno temelji na Gregoryjevi istoimenski knjigi *Gifts and Commodities* (1982) in da je nadgradnja Gregoryjevega modela. Knjigo so sicer recenzirali najbolj znani teoretiki menjave daru (David Cheal, Chris Gregory, Tim Ingold, Daniel Miller in Johnatan Parry), zato je svojevrsten konsenz pomembnih avtorjev.

Moja raziskava je nadaljevanje in razširitev analize, ki jo je opravil Carrier v svoji knjigi, kjer (v negeneralizirani obliki) pokaže, kako lahko sodobni marketing tržni menjavi pripiše elemente, ki sicer pripadajo darovanju (Carrier 1995). Tako moja raziskava z razmeroma mehansko preslikavo osnovnih parametrov Maussove teorije darovanja na sistem tržne ekonomije preverja prisotnost elementov darovanja v sodobnih marketinških praksah, pri čemer je fokus raziskave predvsem na načelih recipročnosti.²

Carrier pravi, da je dar definiran z naslednjimi tremi lastnostmi: dar je (1) obvezujoča izmenjava (2) neodtujljivih predmetov ali storitev med (3) medsebojno obvezanimi in povezanimi menjalnimi partnerji (Carrier 1995: 21).

V raziskavi sem marketinške metode iz izbranih učbenikov analiziral po petih dimenzijah, ki v Carrierjevem modelu razločujejo tržno menjavo od menjave daru:

1. Ali menjava ustvarja dolgoročne odnose med menjalnimi partnerji?
2. Ali menjava ustvarja moralne obveze med menjalnimi partnerji?
3. Ali je predmet menjave lahko odtujen od dajalca?
4. Izhajajoč iz 3. točke: Ali predmet menjave vsebuje identiteto dajalca?
5. Izhajajoč iz 4. točke: Ali predmet menjave lahko prenese identiteto dajalca na prejemnika in obratno?

Za določanje kriterijev vsakega kazalnika sem uporabil Carrierjevo knjigo (1995) in knjigi, na katerih je temeljil (Gregory 1982; Mauss 1954). Moja operacionalizacija zagotovo ni edina možna operacionalizacija menjave darov; različne operacionalizacije bi izpostavile različne elemente; Carrier npr. v uvodu knjige navaja, da je namerno zanemaril analizo vzpostavljanja odnosov moči in družbene neenakosti (Carrier 1995: x). Tako sem tudi sam v svoji analizi zavestno izpustil vidike vzpostavljanja družbene kohezije, družbene identitete, hierarhizacije socialnih statusov in družbenega nadzora. Vsekakor bi bilo zanimivo analizo opraviti tudi z drugačnimi operacionalizacijami in primerjati rezultate.

Prvi kazalnik menjave daru zadeva prisotnost medsebojnega odnosa med darovalcem in obdarovancem. Menjava darov ustvarja, upravlja ter krepi socialne vezi med darovalcem in prejemnikom daru. Za ugotavljanje prisotnosti medsebojnih odnosov sem uporabil naslednje kriterije:

2. Vse do nedavnega je v antropološki analizi darovanja prevladoval model, ki temelji na načelu recipročnosti, zato je taka analiza postala standardna oz. že klišejska (Yan 2002: 67).

- 1.1 Kaj je namen transakcije: namen menjave daru je vzpostavljanje in upravljanje medsebojnih odnosov, medtem ko je namen tržne menjave zgolj izmenjava blaga in storitev (Gregory 1982: 19).
- 1.2 Dolžina trajanja odnosa med menjalnimi partnerji: medtem ko menjava daru vzpostavi dolgoročen odnos med menjalnima partnerjema, pa tržna menjava vzpostavi le kratkotrajen odnos med prodajalcem in kupcem, ki se konča takoj po zaključeni transakciji (Mauss 1954: 18).
- 1.3 Osebna bližina, domačnost: tržna menjava poteka med tujci, menjava darov pa med ljudmi, ki se poznajo (Carrier 1995: 10, 29; Gregory 1982: 43).
- 1.4 Vzpostavljanje konteksta in zgodovine med menjalnima partnerjema: pri menjavi daru v medsebojnem odnosu med menjalnima partnerjema obstaja iteracija, saj vsaka naslednja interakcija celotni vsebini odnosa doda novo informacijo ter tako ustvarja zgodovino in kontekst (Mauss 1954: 20, 26).

Drugi kazalnik menjave daru zadeva medsebojne moralne obveze, ki jih ustvari menjava daru. Tržna menjava ne povzroči nikakršnih trajnih socialnih obvez med menjalnimi partnerji. Razen obveze kupca, da prodajalcu plača dogovorjeno vsoto denarja, in obveze prodajalca, da kupcu dostavi prodano blago, menjalni stranki po končani transakciji druga do druge nimata nikakršnih obvez, temveč sta popolnoma neodvisni. Po drugi strani pa menjava daru temelji na dolgoročnih obvezah, ki izvirajo iz medsebojnih odnosov (do prijateljev, sorodnikov itd.), ne pa iz pravil ekonomske menjave (Carrier 1995: 23).

Za ugotavljanje prisotnosti moralnih obvez sem uporabil naslednje kriterije:

- 2.1 Pri menjavi daru neupoštevanja obvez ne regulira nikakršna formalna institucija ali zakon, temveč upoštevanje teh pravil nadzorujejo družbene norme in osebna prepričanja udeležencev menjave daru (Carrier 1991: 123; Mauss 1954: 1).
- 2.2 Pri menjavi daru povračilo daru ne razdolži obveze, temveč jo le še potrdi (Carrier 1995: 23). Na ta način menjava daru povzroči nenehno serijo menjav.
- 2.3 Pri menjavi daru je povračilo odloženo v prihodnost (Gregory 1982: 46; Mauss 1954: 18). V nasprotju z menjavo daru pa sta pri tržni menjavi prodajalec oz. kupec poplačana takoj.
- 2.4 Četrty kriterij pravi, da pri menjavi daru obveza dajanja in vračila daru ne zahteva nujno recipročnosti med dvema specifičnima posameznikoma, temveč posamezniki nastopajo kot predstavniki simbolne skupine, ki ji pripadajo (Mauss 1952: 3).

Tretji kazalnik menjave daru zadeva neodtujljivost od darovalca. Kadarkoli v procesu tržne menjave predmet zamenja lastnika, novi lastnik pridobi vse pravice v zvezi s predmetom, ki ga je kupil (Carrier 1995: 30–31). Tako predmet postane odtujen od svojega prejšnjega lastnika. Po drugi strani pa predmet, ki ga nekdo prejme v dar, nikoli ni popolnoma odtujen od svojega prejšnjega lastnika (darovalca), saj novega lastnika vedno spominja na darovalca in tako nosi pečat prejšnjega lastnika (Mauss 1954: 22). Za ugotavljanje prisotnosti neodtujljivosti sem uporabil naslednje kriterije:

- 3.1 Dar zaznavamo kot nekaj, kar inherentno pripada prvotnemu lastniku. Mauss pravi, da pri menjavi daru »predmeti nikoli niso popolnoma ločeni od ljudi, ki jih

izmenjujejo« (Mauss 1954: 31). Celo če je dar odvržen, še vedno pripada darovalcu (Mauss 1954: 9).

- 3.2 Dar ima zgodovino, ki ga veže na prvotnega lastnika (Carrier 1995: 26; Mauss 1954: 22). Darovani predmet ni zgolj anonimen član kategorije podobnih predmetov, kot je značilno za tržno blago.
- 3.3 Dar uteleša odnos med darovalcem in obdarovancem (Carrier 1991: 126), zato vsebuje močan čustveni element.
- 3.4 Dar je pomemben zaradi neoprijemljivih značilnosti, ne pa zaradi svoje uporabne ali menjalne vrednosti (Gregory 1982: 48). Po drugi strani pa je tržno blago pomembno zgolj zaradi svoje uporabne in menjalne vrednosti (Gregory 1982: 10–11).

Četrty kazalnik menjave daru zadeva vsebnost identitete darovalca v daru. Neodtujljivost daru povzroči, da dar vedno vsebuje identiteto darovalca (Carrier 1995: 147). Za ugotavljanje prisotnosti identitete dajalca sem uporabil naslednje kriterije:

- 4.1 Dar ohrani asociacijo na darovalca (Mauss 1954: 10), medtem ko je tržno blago anonimen objekt, kupljen in pomemben zgolj zaradi svoje uporabne vrednosti (Gregory 1982: 11).
- 4.2 Vrednost daru izvira iz njegove simbolne povezanosti z darovalcem (Mauss 1954: 8–9).
- 4.3 Dar je personificiran, saj mu ljudje pripišejo človeške lastnosti (Gregory 1982: 93; Mauss 1954: 44).
- 4.4 Maussov predlog (1954: 9), da je identiteta darovalca v daru prisotna v obliki mistične moči *hau*, je bila kasneje deležna številnih kritik, zato sem raje privzel, da identiteta darovalca ne biva v daru samem, temveč v zavesti ljudi, ki sodelujejo v transakciji (Carrier 2005: 24; Yan 2002: 67).
- 4.5 V končni instanci darovalec ni posameznik, temveč nekaj, kar posameznika presega. Identiteta daru torej v končni instanci ni povezana z darovalcem kot posameznikom, temveč z nečim, kar je mnogo večje od posameznika: z Naravo, Bogom, gozdom, kozmološkim počelom, s »*hau gozda*« (Mauss 1954: 9).

Peti kazalnik menjave daru zadeva prenos identitet med darovalcem in obdarovancem. Neodtujljivost daru povzroči, da dar vedno vsebuje identiteto darovalca (Carrier 1995: 147) in ustvari izmenjavo identitet (Ingold 1987: 267). Mauss pravi, da menjava darov ne nudi samo izmenjave materialnih predmetov, temveč tudi izmenjavo osebnosti ljudi, ki sodelujejo v izmenjavi (Mauss 1954: 10), zato pri daru ne prejmemo samo materialnega predmeta, temveč tudi značilnosti darovalca, kar potem posredno vpliva na obdarovančevo osebno identiteto (Mauss 1954: 22). Človek, ki sodeluje v izmenjavi darov, zato ni neodvisen posameznik, temveč relacijska oseba, ki deluje v mreži medosebnih odnosov, kjer je vse medsebojno povezano: darovalci, prejemniki in darovi.

Raziskave sicer kažejo, da ljudje verjamejo, da predmeti, ki so bili prej v lasti nekoga drugega, to identiteto prenesejo na novega lastnika (Rozin in dr. 1998).

- 5.1 Glavni kriterij za presojo, ali tržno blago lahko prejemniku vsili identiteto darovalca, je, ali lahko izdelek na kakršen koli način prenese identiteto proizvajalca na kupca.

3 Opis raziskave

Ker marketinški učbeniki predstavljajo osnovo za marketinške aktivnosti, so temeljni vir moje analize. Zanimalo me je, ali marketinški učbeniki, ki so izšli v zadnjih desetih letih, predpisujejo marketinške prakse, ki tržni menjavi pripišejo značilnosti, zaradi katerih jo lahko primerjamo z menjavo darov. Za analizo sem v knjižnici Fakultete za družbene vede na oddelku marketinške literature izbral knjige tako, da so v izbor prišle le knjige, ki:

- služijo kot učbeniki marketinga;
- obravnavajo marketing kot celoto, ne pa samo njegova posamezna področja (npr. samo oglaševanje);
- so imeli vsaj 600 strani; ta kriterij je izločil knjige, ki marketinga niso obravnavale dovolj obširno in podrobno;
- ki so izšle v zadnjih desetih letih, saj analiziram pojav, ki je značilen za marketing zadnjih 15–20 let.

Za osnovne enote analize sem izbral naslednje učbenike:

- *Marketing Management, 12th edition* (Kotler in Keller 2006; 816 strani).
- *Principles of marketing, 4th European edition* (Kotler in dr. 2005; 954 strani);
- *Principles of marketing* (Palmer 2000; 644 strani);
- *Contemporary Marketing* (Boone in Kurtz 1999; 742 strani);
- *Marketing Strategies for Competitive Advantage* (Adcock 2000; 406 strani, vendar brez fotografij, zato sem knjigo vključil v analizo).

Kot metodo sem v raziskavi uporabil vsebinsko analizo besedila (Titscher in dr. 2007). V vsakem učbeniku sem iskal ideje, opise metod, praks ali načel, ki ustrezajo kriterijem menjave daru, opisanih v poglavju Metodologija.

4 Izsledki

Od začetka industrijske revolucije je večina podjetij uporabljala produkcijsko usmerjen pristop. Podjetja so se usmerjala v množično proizvodnjo izdelkov, ki jih je potem podjetje skušalo prodati s pomočjo množičnega marketinga (Bruhn 2002: 1–2). Ta pristop, ki poudarja zgolj transakcije, se imenuje transakcijski marketing, kjer med prodajalcem (proizvajalcem) in kupcem ne obstaja nikakršna bistvena komunikacija ali dolgotrajen medsebojni odnos. Glavni cilj je zgolj trenutno ustvarjanje prodaje (Boone in Kurtz 1999: 334).

V 1980. letih je marketing začel dajati večji poudarek gradnji odnosov s kupci, in nastal je t. i. marketing odnosov (angl. *relationship marketing*) (Bruhn 2002: xiv). Ustvarjanje in vzdrževanje trajnih odnosov s kupci je postajalo vedno pomembnejši cilj marketinga.

4.1 Medsebojni odnosi

Prvi kriterij: Če je v času množičnega marketinga veljalo, da je namen tržne menjave zgolj nekaj prodati, pa sta vedno večja konkurenca in zasičenost tržišča povzro-

čila, da marketing kot enega od osnovnih namenov menjave izpostavlja vzpostavljanje odnosov med podjetjem in kupci. Kotler in Keller pravita, da »v številnih primerih podjetja ne iščejo le trenutne prodaje, temveč raje želijo zgraditi dolgoročen odnos med podjetjem in kupcem« (2006: 628). Tudi drugi učbeniki s tem soglašajo in poudarjajo, da je cilj sodobnega marketinga zadržati kupce ter ustvariti odnose z njimi (Adcock 2000: 188, 195; Boone in Kurtz 1999: 8, 9, 12, 14, 34; Kotler in dr. 2005: 5, 11, 12, 37, 825; Palmer 2000: 195, 198; glej tudi Kotler in Keller 2006: 17, 40, 139, 152–162, 628). Kljub temu pa med menjavo daru in tržno menjavo še vedno obstaja razlika v hierarhiji interesov: pri menjavi daru obstaja primarnost odnosov med menjalnimi partnerji nad odnosi med osebami in predmeti menjave. Pri tržni menjavi pa so odnosi – ne glede na njihovo veliko pomembnost – le nekaj, kar pripomore k bolj gladki in uspešni tržni menjavi.

Drugi kriterij: Podjetja uporabljajo različne metode, s katerimi s kupci ustvarjajo dolgotrajne odnose, tj. odnose, ki trajajo mnogo dlje kot pa le za čas trajanja transakcije, saj to poveča dobiček podjetja. Peck trdi, da zgolj 5% povečanje retencije strank poveča dobiček podjetja za 20–125 % (Peck in dr. 1999: 46–47). Zato Kotler in Keller pravita, da »[m]aksimiziranje vrednosti stranke pomeni kultiviranje dolgoročnega odnosa s strankami« (Kotler in Keller 2006: 152). Tudi drugi učbeniki pravijo, da je danes namen prodaje ustvarjanje dolgoročnih odnosov, ne pa zgolj prodati proizvode ali usluge (Adcock 2000: 142, 157; Boone in Kurtz 1999: 9, 34, 333, 345, 359, 651, 654; Kotler in dr. 2005: 11, 13, 15, 16, 32–33, 476; Palmer 2000: 190, 193, 198; glej tudi Kotler in Keller 2006: 17, 152, 154, 294, 627, 628).

Tretji kriterij: Podjetja skušajo emulirati element osebne bližine in domačnosti tako, da ustvarjajo individualizirane interakcije s kupci ter z njimi gradijo različne kontekste. Na ta način lahko podjetje ponudbo in komunikacijo prilagodi vsakemu kupcu posebej glede na njegove potrebe in želje. Preprost in pogosto uporabljen del te strategije so prodajna pisma, ki so na videz narejena tako, kot da gre za osebno pismo (Kotler in Keller 2006: 161, 556, 608). Nekatera podjetja individualizirajo celo proizvode za različne kupce ali pa vsaj skušajo ustvariti vtis, da gre za personalizacijo (Kotler in dr. 2005: 134). Podjetje lahko kupcu nudi individualno obravnavo, ki daje kupcu vedeti, da ne gre za anonimni, neosebni množični marketing, temveč za trženje, ki različne kupce obravnava različno (Adcock 2000: 91, 92, 100, 102; Boone in Kurtz 1999: 69, 344, 345, 346, 562; Kotler in Keller 2006: 14, 152, 154, 161, 284, 285, 403, 536, 556, 606, 607; Kotler in dr. 2005: 134, 719, 720, 728, 744, 831, 832–833, 843; Palmer 2000: 93, 192, 198, 424, 518, 519). Boone in Kurtz trdita, da se na ta način marketing vrača k starim časom, ko je prodajalec osebno poznal svoje kupce, kar mu je omogočalo, da je vsak proizvod in prodajno predstavitev prilagodil specifičnim potrebam individualnega kupca (Boone in Kurtz 1999: 346).

Četrty kriterij: Marketing odnosov močno poudarja interakcijo s kupci, ne pa zgolj enosmerne načina komunikacije, ki je značilen za transakcijski marketing. Sodobna tehnologija podjetjem omogoča zbiranje in hranjenje številnih informacij o kupcih ter njihovih preteklih transakcijah ali interakcijah s podjetjem. Tako lahko podjetje zgradi individualne zgodovine svojih odnosov s kupci (Adcock 2000: 157; Boone in Kurtz

1999: 331, 562; Kotler in Keller 2006: 18, 162, 163, 556, 609; Kotler in dr. 2005: 30, 282, 727, 832, 833; Palmer 2000: 6, 17, 196, 200).

Odnos podjetja do kupca tako postaja vedno bogatejši z informacijami o kupcu. Dober primer je Amazon.com, kjer vsak obisk spletne strani doda informacije o kupcu, kar ob naslednjem obisku Amazona uporabi za generiranje priporočil. Takšen pristop se bistveno razlikuje od transakcijskega marketinga, ki ga zanima le enkratna prodaja. Čeprav tudi kupci pomnijo svoje izkušnje s podjetjem in tako gradijo zgodovino svojih interakcij z njim, pa kljub temu v takšnem virtualnem odnosu med podjetjem in kupcem obstaja asimetrija, saj je kupec le eden od tisočih, ki jih podjetje »osebno« naslavlja s ponudbami in komunikacijo, ter eden od mnogih, za katere podjetje beleži podrobnosti interakcij in nakupnih aktivnosti.

4.2 Moralne obveze

Prvi kriterij: Najočitnejša vrsta moralne obveze, ki se lahko pojavi v tržni menjavi, je med prodajalcem in kupcem. Če je kupec zelo dobro postrežen, to pri njem ustvari občutek moralne obvezanosti, kar lahko vodi v lojalnost do prodajalca. Kotler in Keller pravita (2006: 556): »Osebna prodaja povzroči, da kupec čuti obvezo, ker je poslušal prodajalčevo prezentacijo« (glej tudi Adcock 2000: 187, 241; Boone in Kurtz 1999: pogl. 19; Kotler in dr. 2005: 719, 742, 807–852; Palmer 2000: 198, 199, 466–480).

Za dosego tega učinka obstajajo različne metode: prodajalec lahko kupcu nameni svoj čas, mu svetuje, nudi informacije, pomoč, ga posluša ali mu pomaga pri nakupovalni odločitvi (Levine 2003: 74). Občutek obveze lahko prodajalec pri kupcu zbudi tudi s pogovorom o neposlovnih zadevah in šalami (Levine 2003: 75).

Gummesson (2002: 151) pravi, da človek kupi nekaj »od prijazne osebe ali prijatelja zato, ker ima občutek obveze in kupovanje postane del družbenega protokola«. Občutek moralne obveze pa lahko obstaja tudi na strani prodajalca. Npr. nekateri blagajničarji v trgovini so v raziskavi izrazili občutek, da čutijo moralno obvezo, da nudijo dobro uslugo (Payne in dr. 1998: 119).

Naslednja metoda za ustvarjanje obvez pri kupcih izkorišča človeško težnjo po sprejemanju in vračanju darov (Cialdini 2001: 22). Zato podjetja pogosto dajejo strankam različna darila, kar pri prejemniku ustvari občutek moralne obveze in tako pospešuje prodajo. Pri tem podjetja uporabljajo različne vrste darov: vzorce, kupone, vračilo denarja, dva za ceno enega, mala darilca, programe lojalnosti, nagrade, brezplačna testiranja itd. (Boone in Kurtz 1999: 344, 624–629, 652; Kotler in Keller 2006: 543, 588, 604, 627; Kotler in dr. 2005: 719, 742, 743, 787, 788; Palmer 2000: 202–203, 421–422, 503–508). Kotler in Keller (2006: 543) pravita, da promocijska darila »spodbudijo kupce, da se mentalno obvežejo k nakupu proizvoda«. Belch in Belch (2003: 445) pa navajata, da promocijska darilca za nekajkrat povečajo odzivnost kupcev.

Po drugi strani pa marketing odnosov poudarja predvsem moralne obveze, ki jih imajo podjetja do strank. Boone in Kurtz pravita, da »[m]arketing odnosov temelji na obljubah, ki presegajo običajna zagotovila, ki jih kupci tako ali tako pričakujejo od podjetja« (Boone in Kurtz 1999: 336). Tu ne gre za formalne obveze podjetja do kupcev (Adcock 2000: 130, 152–153, 187, 195; Boone in Kurtz 1999: 338; Kotler in

Keller 2006: 143, 286, 299; Kotler in dr. 2005: 9, 67, 421, 560). Posledica izpolnjevanja teh obvez je zaupanje kupcev v kakovost, zanesljivost, trajnost ter integriteto podjetja in njegovih proizvodov (Boone in Kurtz 1999: 339). Še več, kupec lahko razvije tako močno zaupanje do podjetja, da trdno verjame, da podjetje dela v njegovo korist. V tem primeru lahko kupec razvije celo navezanost na podjetje. Vidimo torej, da v določenih okoliščinah tudi tržna menjava lahko ustvari moralne, ne pa formalne obveze med menjalnimi partnerji.

Drugi kriterij: V nasprotju s transakcijskim marketingom, ki ga zanima zgolj trenutna prodaja, pa je marketing odnosov osredotočen na ustvarjanje lojalnosti, kar ustvari mrežo vzajemnih obvez med podjetjem in kupcem ter serijo nenehnih menjav. Kotler in Keller (2006: 150) pravita, da kadar podjetje zadovolji kupce, to kupce »vodi v pogoste ponavljajoče se nakupe«. Palmer (2000: 165) pravi, da je končni cilj marketinških aktivnosti »pridobiti kupca in povzročiti, da se vrne in opravi ponovni nakup« (glej tudi Adcock 2000: 155; Boone in Kurtz 1999: 35, 339; Kotler in Keller 2006: 150, 152–162; Kotler in dr. 2005: 5, 33, 463–576; Palmer 2000: 183, 521).

Po drugi strani pa lahko sodobna tržna menjava ustvari obveze tudi na strani podjetja. Boone in Kurtz (1999: 338) pravita, da podjetje, ki ne izpolni svojih obljub do strank, tvega uničenje vsakega upanja na izgradnjo trajajočega odnosa med kupcem in prodajalcem. Ena teh obvez je npr. »podpora strankam«, ki kaže na dolgoročno obvezo podjetja do kupca. Kadar podjetje prek svoje podporne službe pomaga kupcu, s tem ne razdolži svoje obveze do njega, temveč jo le še potrdi. Podpora kupcem se lahko kaže tudi kot (običajno brezplačna) telefonska številka za pomoč in informacije kupcem. Taka podpora kaže na obvezo, ki traja tudi po prenehanju dejanske transakcije (Adcock 2000: 136; Kotler in Keller 2006: 155, 156, 424–425, 395–396, 425–426; Kotler in dr. 2005: 338, 467, 470, 510, 551–552, 828; Palmer 2000: 224).

Tretji kriterij: Tudi v sodobni tržni menjavi najdemo obveze, ki trajajo dlje od same transakcije. Ena od dolgoročnih moralnih obvez, ki jo ima podjetje do kupca, je vzdrževanje (oziroma celo izboljševanje) kakovosti. Če podjetje kupcu nečesa noče prodati samo enkrat in nato izginiti, ima nedvoumno moralno obvezo, da ob naslednjem nakupu kupcu dostavi enako ali celo boljšo kakovost (ugled, prestiž itd.) (Kotler in dr. 2005: 175). Ta obveza vzdrževanja oz. izboljševanja je odložena v prihodnost in traja dlje kot samo dejanje nakupa in prodaje (Adcock 2000: 87, 133, 162, 176; Boone in Kurtz 1999: 664, 402, 504; Kotler in Keller 2006: 4, 14, 21, 38, 148, 409; Kotler in dr. 2005: 6, 17, 175, 192, 472, 546, 546, 611; Palmer 2000: 198, 225–226, 239–259).

Edwards Deming, slavni zagovornik nadzora in izboljšanja kakovosti, je v svoji znani knjigi *Out of the crisis* priporočil podjetjem (2000: 26): »Nenehno izboljšujte proizvode in usluge. Ta obveza nikoli ne preneha.« Persse (2006: 133) trdi, da je ves standard ISO9001 prepleten z idejo nenehnega izboljševanja kakovosti. Tudi znani koncept popolnega upravljanja kakovosti (*Total Quality Management – TQM*) je posvečen nenehni skrbi za izboljševanje proizvodov (Adcock 2000: 168–171; Boone in Kurtz 1999: 54, 56, 66; Kotler in Keller 2006: 147; Kotler in dr. 2005: 471–474, 545).

Četrti kriterij: Ena izjemno zanimivih situacij, ko se obveze pojavijo v kontekstu tržne menjave, je obstoj obveze med simbolnimi skupinami. Dihotomni model menjave

obravnava menjavo daru kot menjavo, ki poteka znotraj socialnih mrež, medtem ko naj bi tržna menjava potekala med atomiziranimi in avtonomnimi posamezniki (Kapferer 2008: 215). Analiza pa kaže, da sodobna tržna menjava lahko ustvari obveze, ki temeljijo na kupčevem članstvu v simbolni skupini. Ker imajo blagovne znamke svojo osebnost, lahko potrošniki tvorijo parasocialne odnose z njimi, kjer nastane odnos med resnično osebo (kupcem) in konstruirano osebnostjo blagovne znamke (Gummeson 2002: 111). Blagovna znamka torej tvori temelj simbolnih skupin, ki delujejo podobno kot *personne morale* (Mauss 1952: 3) pri menjavi daru. Kupci, ki so močno predani določeni blagovni znamki, namreč čutijo, da so del nečesa, kar je mnogo večje od njih samih (Cova in dr. 2007; Lindstrom in dr. 2004: 82). Muniz in O'Guinn (2001) sta v svojem članku predstavila idejo »skupnosti blagovne znamke« in jo opisala kot negeografsko skupnost, ki je nastala in obstaja na osnovi strukturnih odnosov med ljudmi, ki močno favorizirajo ter občudujejo določeno blagovno znamko. Zato včasih podjetja okoli blagovne znamke zgradijo skupnost uporabnikov (Kotler in Keller 2006: 13, 151, 154, 161, 295, 496, 710), saj imajo ljudje osnovno potrebo po pripadnosti socialni skupini, ki jo zadovoljijo in izkazujejo z nakupom določenih izdelkov (Adcock 2000: 156; Boone in Kurtz 1999: 271, 272, 342; Kotler in Keller 2006: 184–185; Kotler in dr. 2005: 259, 260, 262, 268–273; Palmer 2000: 15, 16, 99, 120–121, 168–169). V takšnem simbolnem odnosu med skupnostjo goreče zvestih strank in blagovno znamko imata obe strani vzajemne obveze, ki jih morata spoštovati in izpolnjevati. Po eni strani ima podjetje (lastnik blagovne znamke) različne obveze do svojih zvestih strank, saj jim mora nenehno zagotavljati nove, izboljšane izdelke, s katerimi potrjuje svojo obvezanost do teh predanih kupcev. Prav tako ima obvezo, da vzdržuje dobro podobo (ugled) podjetja in blagovne znamke, in obvezo, da skrbi za svoje zveste stranke. Po drugi strani pa ima zvest kupec obvezo, da kupuje proizvode, ki pripadajo tej blagovni znamki, saj le na ta način ohranja svojo pripadnost blagovni znamki oz. socialni ali simbolni skupini, ki jo tvori blagovna znamka.

4.3 Neodtujljivost

Prvi kriterij: Najočitnejši primer tržne menjave, kjer je neodtujljivost od darovalca očitna, je prodaja umetnin, saj umetniškega dela ne moremo odtujiti od avtorja. Umetnino lahko kupimo in postanemo njen lastnik, ne postanemo pa avtorski lastnik umetniškega dela samega po sebi (Carrier 1995: 29). Ob nakupu knjige ali glasbene zgoščenke zato kupec postane zgolj lastnik fizičnega nosilca, ne pa tudi vsebine.

Lastnost neodtujljivosti najdemo tudi pri znamčenem (angl. *branded*) tržnem blagu. To namreč danes namreč ni več sestavljeno iz anonimnih predmetov, temveč skoraj vedno (bolj ali manj odkrito) poskuša kupca spomniti na proizvajalca. Običajno je zato ime blagovne znamke (npr. Gillette) na izdelku mnogo bolj očitno in izpostavljeno kot pa vrsta izdelka (npr. brivnik za enkratno uporabo).

Blagovna znamka daje izdelku element neodtujljivosti od proizvajalca ali prodajalca, saj »identificira izvor ali pa proizvajalca izdelka in tako omogoča kupcem – posameznikom ali organizacijam, da pripišejo odgovornost za izdelek določenemu proizvajalcu ali distributerju« (Kotler in Keller 2006: 274; glej tudi Adcock 2000: 202–203; Boone

in Kurtz 1999: 399, 404; Kotler in Keller 2006: 25; Kotler in dr. 2005: 549; Palmer 2000: 92, 94, 101).

Drugi kriterij: Tako kot dar, pri katerem je pomembno, kdo ga je dal in v kakšnem kontekstu, tudi znamčeno tržno blago vsebuje simbolne pomene glede na svojo biografijo: kdo je proizvajalec, kje je bil predmet kupljen (v prestižnem butik ali na tržnici) itd.

Če kupec ne ve, kdo je proizvajalec, bo srajca v trgovini zanj samo generična srajca, ki jo lahko nadomesti katera koli druga podobna srajca. Takšen predmet nima biografije, nikakršnega dodatnega pomena, dodanega njegovi uporabni vrednosti. Znamčena srajca pa ima pedigree in biografijo. Znamčeni izdelki imajo torej svojo biografijo, saj »blagovnih znamk ne vzdržuje le oglaševanje, temveč tudi izkušnja kupcev z blagovno znamko« (Kotler in dr. 2005: 567). Vse izkušnje, ki jih ima kupec z blagovno znamko prek oglaševanja, osebnih izkušenj, mnenj drugih itd., prispevajo k biografiji znamčenega predmeta, ki tako ni več generičen, anonimen izdelek, temveč ima svojo zgodovino (Adcock 2000: 132, 157; Boone in Kurtz 1999: 400; Kotler in Keller 2006: 144, 188, 274–276, 278, 284; Kotler in dr. 2005: 549, 567, 719, 824, 825; Palmer 2000: 93–95).

Tretji kriterij: Analiza kaže, da tudi sodobni marketing pogosto ustvari situacijo, ko izdelku doda čustveni element. Uspešno znamčenje (angl. *branding*) namreč ustvari čustvene vezi in odzive pri kupcih (Pimentel in Reynolds 2004). Obstaja celo t. i. čustveno znamčenje (Gobé in Zyman 2001), ki trdi, da se mora marketing dotakniti najglobljih kupčevih čustev. Kupec lahko torej vzpostavi močno čustveno navezanost na podjetje, blagovno znamko ali proizvod. Takšen odnos je lahko čustven in trajen, podobno kot katerikoli odnos med dvema človekoma; raziskave namreč kažejo, da lahko gre takšna čustvena navezanost na izdelek, blagovno znamko itd. vse do strasti ali ljubezni (Fournier 1996; 1998; Fournier in Yao 1997). Tržno blago zato ni nujno neosebno in brez čustvenega naboja, temveč je lahko nabito z osebnimi in čustvenimi elementi, kar je sicer značilnost darov. Odlične blagovne znamke ustvarijo čustveno navezanost kupcev, ne pa zgolj racionalne preference (Adcock 2000: 202; Boone in Kurtz 1999: 12, 402, 653; Kapferer 2008: 10; Kotler in Keller 2006: 145–146, 280, 294, 321; Kotler in dr. 2005: 466, 556, 558, 560; Palmer 2000: 97, 99, 111).

Četrty kriterij: Znamčeni izdelki pogosto niso pomembni zaradi svoje uporabne, temveč zaradi svoje simbolne vrednosti. Zanimiv prikaz tega načela dajejo testi, ko ljudje okušajo hrano ali pijačo, ne da bi poznali znamko okušenih izdelkov. Raziskave kažejo, da testna skupina, ki pozna blagovno znamko okušenega proizvoda, ta proizvod oceni drugače kot skupina, ki ga ne pozna, čeprav obe skupini testirata isti izdelek (Kotler in Keller 2006: 186). Znamčeni izdelek je pomemben zaradi svojih oprijemljivih in neoprijemljivih značilnosti (Adcock 2000: 74, 95, 130, 184, 202; Boone in Kurtz 1999: 403, 408; Kotler in Keller 2006: 184, 186, 188, 274, 276, 277; Kotler in dr. 2005: 9, 10, 171, 540, 549, 769; Palmer 2000: 60, 94, 97).

4.4 Vsebnost identitete darovalca

Prvi kriterij: Znamčeni izdelki vsebujejo identiteto proizvajalca. Danes namreč večina izdelkov ni zgolj generičnih proizvodov z osnovno nalepko (sol, mleko, srajca itd.), brez blagovne znamke in brez oglaševanja. Takšne proizvode navadno lahko

najdemo le v posebnih diskontnih trgovinah. Izdelki v običajnih trgovinah pa v glavnem niso generični, saj podjetja vlagajo velike napore v znamčenje, ki obeleži izdelek s simboli, posebnim imenom in razločujočo embalažo (Boone in Kurtz 1999: 403). Takšen izdelek bolj ali manj razločno ohranja asociacijo na proizvajalca.

Za znamčenje v osnovi obstajata dve različni strategiji, ki predstavljata dve skrajni možnosti, ki ju lahko uporabi podjetje (Kotler in Keller 2006: 296). Pri prvi strategiji podjetje gradi ločene, individualne blagovne znamke, ki niso eksplicitno povezane s korporativno blagovno znamko proizvajalca. Pri drugi strategiji (ki je za našo analizo bolj zanimiva) pa podjetje svoj ugled (in blagovno znamko) veže neposredno na svoje proizvode ter tako podoba podjetja neposredno prenese tudi na svoje izdelke (Adcock 2000: 207–210; Boone in Kurtz 1999: 399–401, 409; Kotler in Keller 2006: 28, 297, 298; Kotler in dr. 2005: 564–565; Palmer 2000: 105, 108). Pri tej strategiji je identiteta podjetja neposredno izražena v proizvodu.

Drugi kriterij: Znamčeni izdelki imajo v primerjavi z analognimi generičnimi, neznamčeni izdelki dodano vrednost. Ta dodana vrednost je lahko finančna, emocionalna, intelektualna, psihološka, simbolna itd. (Kotler in Keller 2006: 274). Marketing to dodano vrednost znamčenega izdelka označuje z izrazom »moč znamke« (angl. *brand equity*) (Dowling 2004: 233). Izdelki z visoko močjo znamke stanejo več v primerjavi s podobnimi generičnimi izdelki ali pa v primerjavi z izdelki z nizko močjo znamke (Kotler in Keller 2006: 276). Znamčeni izdelek jasno kaže, da je tudi pri tržnem blagu pomembno, kdo je dajalec (proizvajalec). Znamčeni izdelek zato ni samo eden od podobnih izdelkov, temveč je prepojen z značilnostmi proizvajalca, njegovim ugledom itd., kar takšnemu izdelku doda simbolno in finančno vrednost (Adcock 2000: 203, 205, 207; Boone in Kurtz 1999: 402; Kotler in Keller 2006: 151, 275–277, 291; Kotler in dr. 2005: 171, 549, 555–558; Palmer 2000: 91, 108).

Tretji kriterij: Znamčenje izdelkom pogosto pripiše osebne značilnosti, neke vrste osebnost (Adcock 2000: 204, 210; Boone in Kurtz 1999: 272–273, 402, 403, 563; Kotler in Keller 2006: 109, 182, 279, 571; Kotler in dr. 2005: 428, 559, 638, 769; Palmer 2000: 97, 102). Ta osebnost je običajno tesno povezana z značilnostmi proizvajalca (Dowling 2004: 229; Palmer 2000: 100). V marketingu obstaja termin osebnost blagovne znamke (Kotler in Keller 2006: 182). Gre za antropomorfični koncept, ki označuje človeške značilnosti, povezane z določeno blagovno znamko (Dowling 2004: 236). Osebnost blagovne znamke določajo različni dejavniki. Eden pomembnejših je »osebnost« podjetja, ki ima v lasti določeno blagovno znamko (Van Gelder 2003: 42).

Četrty kriterij: Moč znamčenega izdelka, da vpliva na ljudi, izvira iz reprezentacij, kar pomeni, da blagovna znamka deluje znotraj medsebojno povezanega sistema mentalnih asociacij, ki se imenujejo »podoba blagovne znamke«, te asociacije pa delujejo znotraj omrežja, kjer vplivajo druga na drugo. (Kapferer 2008: 11). Zavest o blagovni znamki je kolektivni pojav: blagovna znamka obstaja v zavesti ljudi (Adcock 2000: 203, 205; Boone in Kurtz 1999: 400, 402; Kotler in Keller 2006: 275, 278, 288, 291, 310, 311; Kotler in dr. 2005: 555, 559, 570, 762; Palmer 2000: 91, 93, 97, 100–103, 108–109). Ko je blagovna znamka poznana in spoštovana, to vedo vsi (ali pa vsaj precej ljudi), ne pa samo en kupec na svetu (Kapferer 2008: 21).

Peti kriterij: Sodobno oglaševanje pogosto ne izpostavlja več značilnosti ali uporabnih vrednosti izdelka, temveč ga raje predstavi v kontekstu zelo splošne ideje ali celo ideala. Ta ideja, ki stoji za izdelkom, je navadno povsem nepovezana z osnovno uporabno vrednostjo izdelka, temveč uporablja sekundarne asociacije (Kotler in Keller 2006: 287–288). Takšna reklama skuša ustvariti vzdušje, občutek, emocijo in upa, da bodo ljudje proizvod mentalno in čustveno povezali z idejo, vzdušjem ali občutkom, ki je prikazan v reklami (Adcock 2000: 184; Boone in Kurtz 1999: 400–403; Kotler in Keller 2006: 281–283, 544–545; Kotler in dr. 2005: 732, 769, 754; Palmer 2000: 442, 446). V takšni reklami izdelek svojo vrednost, avtoriteto, verodostojnost in ugled dobi iz asociacije z abstraktno idejo, medtem ko je proizvajalec le obrobno omenjen. Tudi logotip ali slogan podjetja lahko poskuša povezati podjetje z višjo idejo.

4.5 Prenos identitet

Analiza literature kaže, da sodobna tržna menjava služi mnogo širšemu namenu kot pa zgolj izmenjavi materialnih dobrin oziroma zagotavljanju stvari, ki so potrebne za preživetje. Različni znanstveniki v preteklosti so že pokazali, kako sodobna potrošnja tržno blago pretvori v nosilce pomena (prim. Barthes 1972; Bourdieu in Nice 1977; Baudrillard 1981; Douglas in Isherwood 1979). Te študije imajo pomembne posledice za naše razumevanje dihotomije dar–tržno blago, saj nam pomagajo razumeti, kako lahko tudi tržno blago identiteto dajalca prenese na prejemnika.

Sodobni potrošnik lahko namesto tradicionalnih simbolov pripadnosti za konstruiranje svoje osebne identitete raje uporabi znamčeno tržno blago (Pimentel in Reynolds 2004). Oglaševalci to spretno izkoriščajo in tako dodajo izdelkom simbolne elemente, ki jih potem kupci uporabljajo za konstruiranje svoje osebnosti. Znamčeni izdelki pomagajo kupcem vplivati na svojo samopodobo in na to, kako jih vidijo drugi ljudje. Zato znamčeni izdelek ni inerten, neoseben in anonimen predmet, temveč nekaj, kar aktivno sodeluje pri oblikovanju osebnosti kupca (Kotler in Keller 2006: 180, 183; Kotler in dr. 2005: 178, 268; Palmer 2000: 102).

Pri menjavi daru velja, da je izmenjava identitet dvosmerna, saj menjava daru medsebojno izmenja identiteti darovalca in obdarovanca (Ingold 1987: 267). Podobno situacijo lahko najdemo tudi pri tržni menjavi, saj niso samo podjetja tista, ki svojo identiteto prek svojih izdelkov prenesejo na kupce, temveč velja tudi obratno. Tudi identiteta kupcev vpliva na identiteto proizvajalca (prodajalca). V večini primerov namreč podjetja ne poskušajo prodajati vsem možnim kupcem, temveč skrbno določijo najpomembnejše potrošniške segmente, ki jih potem evalvirajo ter na koncu izberejo le tiste, ki so za prodajo najbolj relevantni. Podjetje nato svoje marketinške aktivnosti naravnata glede na izbrano ciljno skupino (Adcock 2000: 109; Boone in Kurtz 1999: 9; Kotler in Keller 2006: 41, 310, 332; Kotler in dr. 2005: 795).

6 Diskusija in zaključki

Z analizo izbranih marketinških učbenikov sem želel preveriti, ali ti eksplicitno ali implicitno vsebujejo ideje, načela, napotke in prakse, ki vsebujejo z izbranimi kriteriji definirane značilnosti menjave daru.

Analiza je pokazala, da ti učbeniki zares predpisujejo ideje in opisujejo prakse, neznatne za tipsko tržno menjavo, kot jo definira dihotomni model menjave.

Ti učbeniki predpisujejo in opisujejo gradnjo dolgoročnih medsebojnih odnosov med podjetjem in kupci, kjer lahko kupec vzpostavi odnos s podjetjem, proizvodom, trgovino ali blagovno znamko. Takšen odnos traja mnogo dlje kot pa dejanska tržna transakcija in izpolnjuje vse izbrane kriterije odnosa, ki obstaja med menjalnima partnerjema pri menjavi daru.

Dihotomni model tržno menjavo obravnava kot nekaj, kar poteka med družbeno nepovezanimi posamezniki, ki nimajo nikakršne medsebojne moralne obveze po končani transakciji. Analiza pa kaže, da lahko danes tržna menjava pod določenimi pogoji ustvari medsebojne moralne obveze menjalnih partnerjev.

Tržna menjava lahko vsebuje tudi element neodtujljivosti, ki je sicer značilen za menjavo daru. Znamčeni izdelek je povezan s proizvajalcem in ju je zato praktično nemogoče (pa tudi nesmiselno) razdvojiti, saj bi odstranitev blagovne znamke zmanjšala simbolno, čustveno in denarno vrednost izdelka.

Zato znamčeno tržno blago vsebuje identiteto dajalca (tj. proizvajalca ali prodajalca), kar je v nasprotju z dihotomnim modelom menjave, ki predpostavlja, da je tržno blago neosebno in anonimno.

Znamčeno blago identiteto dajalca prenese na prejemnika. Ker izdelki svojo identiteto dobijo iz odnosa partnerjev, vpletenih v menjavo, pomeni, da ni mogoče ločiti predmetov menjave od transaktorjev in njihovih medsebojnih odnosov. V tržni menjavi objekt (izdelek) ni nujno ločen od subjekta (proizvajalca), saj znamčeni izdelki vsebujejo identiteto proizvajalca, medtem ko kupci (aktivno ali pasivno) uporabljajo te neoprijemljive elemente izdelka za oblikovanje lastne osebne identitete.

Analiza je še pokazala, da sodobna tržna menjava lahko vsebuje elemente, ki so sicer značilni za menjavo daru. Sodobne marketinške tehnike tržno menjavo dekomodificirajo, ji zmanjšajo element odtujenosti in jo personalizirajo, zato je stroga ločnica med menjavo daru in tržno menjavo pogosto zabrisana.

Čeprav so bile te marketinške tehnike narejene zaradi povečanja dobička podjetij, pa imajo tudi koristne učinke za kupce. Značilnost tržne menjave je namreč sebično obnašanje akterjev, ki jih ne zanima uravnotežena menjava, temveč poskušajo maksimizirati le svoje koristi (Sahlins 1972: 195). Takšna je npr. menjava med dvema tujcema, ki se po opravljeni transakciji nikoli več ne bosta srečala in zato nimata nobenega razloga, da bi delovala v korist drugega (Sahlins 1972: 199). V osnovi zato tržno menjavo označujejo izkoriščanje, dvom o namerah drugih, želja po materialnih dobitkih in upoštevanje zgolj lastnih interesov. Vsaka stran v menjavi skuša čim bolj povečati svoje koristi brez oziranja na interes druge strani. V nasprotju s tem pa pri menjavi daru prevladujejo povsem nasprotna načela: zaupanje, zanimanje za potrebe drugega itd.

Vendar pa so osebni odnosi in poznavanje menjalnih partnerjev možni le v manjših družbah, saj človek nima neomejenih kognitivnih sposobnosti (Dunbar 1992). Zato človek ne more vzdrževati osebnega odnosa z neomejenim številom ljudi. To postane problematično v velikih sodobnih družbah, saj ustvari problem zaupanja v menjalnih transakcijah, kjer ljudje ne poznajo motivov druge strani. V takšnih okoliščinah so te

družbe morale iznajti druge mehanizme za zmanjšanje tveganja in ustvarjanje zaupanja med menjalnimi partnerji. Kot kaže moja raziskava, poleg formalnih pogodb in pravnih obvez nekatere rešitve očitno uporabljajo elemente menjave daru, ki je star ter izjemno učinkovit mehanizem za ustvarjanje zavezništev in medsebojnega zaupanja. Videti je, da je menjava daru tako osnoven element vseh družb, da celo tržna menjava, ki naj bi bila popolnoma neosebna oblika menjave, ne more popolnoma obiti teh elementov. Menjava daru ustvarja zaupanje in socialno kohezijo, ki sta zelo pomembni sestavini tudi pri tržni menjavi. Tudi zato morda sodobni marketing pogosto uporablja različne tehnike, ki vsebujejo lastnosti menjave daru, čeprav se verjetno ne zavedajo, od kod te metode izvirajo. Marketinški profesionalci vedo, da te metode delujejo, vendar jih najverjetneje uporabljajo brez eksplicitnega razumevanja, da te tehnike izvirajo iz menjave daru.

Ker sodobna tržna menjava pogosto vsebuje značilnosti menjave daru, pomeni, da tržno blago ni več čisti predstavnik tega, kar predpostavlja dihotomni antropološki model. Izdelki danes pogosto niso več anonimni, od proizvajalca odtujeni objekti, katerih menjava ne ustvarja nikakršnih moralnih obvez. Zaradi razvoja marketinga se je v zadnjih desetletjih narava tržnega blaga bistveno spremenila, zato je tržno blago v čisti obliki (kot jo predpostavlja dihotomni antropološki model menjave) danes pravzaprav težko najti. Čeprav je dihotomni model daru in tržnega blaga hevristično uporaben, pa v realnosti tipi menjav niso tako jasno ločeni. Dar in tržno blago sta zato dva pola kontinuuma, medtem ko posamične transakcije običajno ležijo nekje vmes med tema dvema ekstremoma, ki predstavljata modelni oz. idealni situaciji.

Literatura

- Adcock, Dennis (2000): *Marketing strategies for competitive advantage*. Chichester, New York: Wiley.
- Appadurai, Arjun (1986): Introduction: commodities and the politics of value. V A. Appadurai (ur.): *The social life of things*: 3–63. New York: Cambridge University Press.
- Barthes, Roland (1972): *Mythologies*. New York: Noonday Press.
- Baudrillard, Jean (1981): *For a critique of the political economy of the sign*. St. Louis: Telos Press.
- Baudrillard, Jean (1998): *The consumer society: myths and structures*. London: SAGE.
- Belch, George E., in Belch, Michael A. (2003): *Advertising and promotion: an integrated marketing communications perspective*. Boston: McGraw-Hill.
- Boone, Louis E., in Kurtz, David L. (1999): *Contemporary Marketing*. Fort Worth: The Dryden Press.
- Bourdieu, Pierre, in Nice, Richard (1977): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre (1990): *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.
- Bruhn, Manfred (2002): *Relationship Marketing: Management of Customer Relationships*. Englewood Cliffs: Pearson Education.
- Carrier, James G. (1995): *Gifts and Commodities: Exchange and Western Capitalism since 1700*. London: Routledge.

- Cialdini, Robert B. (2001): *Influence: Science and Practice*. Needham Heights: Allyn and Bacon.
- Cova, Bernard, in dr. (ur.) (2007): *Consumer Tribes*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Deming, Edwards (2000): *Out of the crisis: For Industry, Government, Education*. Boston: MIT Press.
- Douglas, Mary, in Isherwood, Baron (1979): *The world of goods*. New York: Basic Books.
- Dowling, Grahame (2004): *The Art and Science of Marketing*. Oxford: Oxford University Press.
- Dunbar, Robin I. M. (1992): Neocortex size as a constraint on group size in primates. *Journal of Human Evolution* 22: 469–493.
- Fournier, Susan, in Yao, Julie L. (1997): Reviving brand loyalty: a reconceptualization within the framework of consumer-brand relationships. *International Journal of Research in Marketing* 14: 451–472.
- Fournier, Susan (1996): Understanding consumer-brand relationships. Working paper, No. 96–018. Boston: Harvard Business School.
- Fournier, Susan (1998): Consumers and Their Brands: Developing Relationship Theory in Consumer Research. *Journal of Consumer Research* 24(3): 343–373.
- Gell, Alfred (1992): Inter-tribal commodity barter and reproductive gift exchange in old Melanesia. V C. Humphrey in S. H.-J. Barter (ur.): *Barter, exchange and value*: 142–168. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grilc, Uroš (1994): Etika daru. *Problemi* 32(3/4): 181–200.
- Grilc, Uroš (1995): Lastninjenje daru. *Problemi* 33(4/5): 229–249.
- Gobé, Marc, in Zyman, Sergio (2001): *Emotional Branding: The New Paradigm for Connecting Brands to People*. New York: Allworth Communications.
- Godelier, Maurice (2006): Uganka daru. Ljubljana: Študentska založba.
- Godina, Vesna V. (2006): O uganki daru nasploh. V Maurice Godelier: *Uganka daru*: 257–274. Ljubljana: Študentska založba.
- Gouldner, Alvin W. (1960): The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement. *American Sociological Review* 25(2): 176–177.
- Gregory, Chris A. (1982): *Gifts and Commodities*. Academic Press: London.
- Gummesson, Evert (2002): *Total Relationship Marketing*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Ingold, Tim (1987): *Evolution and Social Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaplan, David (2005): Gift Exchange. V Thomas Barfield (ur.): *The Dictionary of Anthropology*: 224–225. Oxford: Blackwell.
- Kapferer, Jean-Noel (2008): *The New Strategic Brand Management: Creating and Sustaining Brand Equity Long Term*. London: Kogan Page Publishers.
- Kotler, Philip, in dr. (2005): *Principles of marketing*, 4th European edition. Harlow, Essex: Pearson Education.
- Kotler, Philip, in Keller, Kevin L. (2006): *Marketing Management*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Lévi-Strauss, Claude (1963): *Structural Anthropology*. 1. zvezek. New York: Basic.
- Lévi-Strauss, Claude (1969): *The Elementary Structures of Kinship*. London: Eyre and Spottiswoode.
- Levine, Robert (2003): *The Power of Persuasion: How We're Bought and Sold*. John Wiley and Sons.

- Lindstrom, Martin, in dr. (2004): *Brandchild: Remarkable Insights Into the Minds of Today's Global Kids and Their Relationship with Brands*. London: Kogan Page Publishers.
- Mauss, Marcel (1954): *The gift: Forms and functions of exchange in archaic societies*. London: Cohen and West.
- Mirowski, Philip (2001): Refusing the gift. V S. Cullenberg in dr. (ur.): *Postmodernism, Economics, and Knowledge*: 431–458. London: Routledge.
- Močnik, Rastko (1996): Marcel Mauss – klasik humanistike. V Marcel Mauss: *Esej o daru in drugi spisi*: 267–303. Ljubljana: ŠKUC.
- Muniz, Albert M., in O'Guinn, Thomas C. (2001): *Brand Communities*. *Journal of Consumer Research* 27: 412–432.
- Palmer, Adrian (2000): *Principles of Marketing*. Oxford in New York: Oxford University Press.
- Parry, Jonathan P. (1986): The gift, the Indian gift, and the 'Indian gift'. *Man* (n. s.) 21: 453–473.
- Parry, Jonathan P., in Bloch, Maurice (1993): Introduction: money and the morality of exchange. V J. Parry in M. Bloch (ur.): *Money and the morality of exchange*: 1–32. Cambridge: Cambridge University Press.
- Payne, Adrian, in dr. (1998): *Relationship Marketing for Competitive Advantage: Winning and Keeping Customers*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Peck, Helen, in dr. (1999): *Relationship marketing: strategy and implementation*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Persse, James R. (2006): *Process Improvement Essentials*. Sebastopol: O'Reilly Media.
- Pimentel, Ronald W., in Reynolds, Kristy E. (2004): A Model for Consumer Devotion: Affective Commitment with Proactive Sustaining Behaviours. *Academy of Marketing Science Review* 2004, 1–45. Dostopno prek: <http://www.amsreview.org/articles/pimentel05-2004.pdf> (3. 5. 2008).
- Rozin, Paul, in dr. (1989): Operation of the Sympathetic Magical Law of Contagion in Interpersonal Attitudes among Americans. *Bulletin of the Psychonomic Society* 27: 367–370.
- Sahlins, Marshall D. (1972): *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine.
- Šterk, Karmen (1998): *O težavah z mano*. Ljubljana: Študentska založba.
- Titscher, Stefan, in dr. (2007): *Methods of Text and Discourse Analysis*. London: SAGE.
- Van Gelder, Sicco (2003): *Global Brand Strategy: Unlocking Brand Potential Across Countries, Cultures and Markets*. London: Kogan Page Publishers.
- Yan, Yunxiang (2002): Unbalanced reciprocity: asymmetrical gift giving and social hierarchy in rural China. V Mark Osteen (ur.): *The Question of the Gift*: 67–84. New York: Routledge.
- Weiner, Anette (1992): *Inalienable Possessions: The Paradox of Keeping-While-Giving*. Berkeley: University of California Press.

Naslov avtorja:

Andrej Rus

Doktorand socialne antropologije,

Fakulteta za družbene vede

Univerza v Ljubljani

Tel. 041 675783

e-mail: andrej.rus@siol.net

Sara Slana

Enaka obravnava žensk in moških pri zasedbi prostega delovnega mesta

POVZETEK: Prispevek problematizira neenako obrnavo spolov pri zaposlovanju, in sicer z vidika neenakih možnosti in diskriminacije žensk pri zasedbi prostega delovnega mesta. Predstavljeni so ključne teoretične razlage in zakonodajna ureditev omenjenega področja, rezultati nacionalne akcije ozaveščanja delodajalcev ter rezultati pilotne raziskave med diplomanti in diplomantkami Fakultete za družbene vede v Ljubljani. S pilotno raziskavo smo na omenjeni populaciji želeli preveriti, ali je po njihovem mnenju dosežen namen instrumenta objave prostega delovnega mesta z oznako M/Ž, tako imenovanega zaščitnega ukrepa za zagotavljanje enake obrnave spolov pri iskanju zaposlitve, določenega v Zakonu o delovnih razmerjih.

KLJUČNE BESEDE: enakost spolov, diskriminacija, zaposlovanje, ženske

1 Uvod

V življenju se vsakdo sooča z različnimi situacijami. V mladosti so naša največja skrb šola, študij in izbira poklica, po zaključku šolanja pa se vsa prizadevanja usmerijo v iskanje zaposlitve. Prav na tej stopnji se mnogi prvič srečajo s številnimi težavami, kot sta brezposelnost in diskriminacija na področju zaposlovanja.

Vstop na trg dela za marsikoga pomeni ključno življenjsko prelomnico, saj mora sprejeti odločitve, katerih posledice lahko nosi vse življenje, obenem pa se sooči s hudo konkurenco za zasedbo želenega delovnega mesta. Konkurenca in s tem omejene možnosti se še bolj kažejo v času svetovne gospodarske krize, v kateri primanjkuje delovnih mest, zaradi česar ima ogromno mladih diplomantk in diplomantov zelo malo možnosti izbire med delovnimi mesti, ki so vsaj deloma povezana z njihovim študijem ali poklicem, ki bi ga želeli opravljati.

Konkurenca med aktivnimi iskalci¹ zaposlitve je v teh časih tako huda, da se pri izbiri ustreznih kandidatov še bolj upoštevajo dodatni kriteriji, ki moškega kandidata v primerjavi z žensko že v izhodišču postavljajo v boljši položaj. Omenjeni dodatni kriteriji postanejo diskriminatorni, kadar so razlogi za to, da se iskalec na razpis za prosto delovno ni imel pravice prijaviti oz. na njem ni bil izbran zaradi osebnih oko-

1. V prispevku na mestih, kjer razlikovanje med moško in žensko obliko ni bistvenega pomena za samo vsebino, zaradi lažje berljivosti uporabljamo samo moško slovnično obliko.

liščin, kot so spol, starost, rasa, etnična pripadnost, vera ali prepričanje, invalidnost, spolna usmerjenost itd. V nadaljevanju se bomo osredotočili na zagotavljanje enake obravnave pri prijavi na razpis za prosto delovno mesto oz. izbiri na njem glede na spol, saj se danes v večini primerov na področju zaposlovanja z neenako obravnavo srečujejo predvsem ženske, ki v Sloveniji predstavljajo skoraj polovico vseh zaposlenih in ki prav tako kot moški večinoma delajo polni delovni čas. Kljub temu da imajo ženske povprečno višjo izobrazbo kot moški, težje najdejo zaposlitev, se redkeje samozaposlujejo, zasedajo nižja delovna mesta in imajo pogosto manjše karijerne možnosti ter so glede na stopnjo strokovne usposobljenosti slabše plačane (Vertot in dr. 2009). Poleg tega pa so še vedno ženske tiste, ki so v današnji družbi dvojno obremenjene, saj se poleg redne službe zunaj doma srečujejo še z vlogo gospodinje in matere.

Namen prispevka je predstaviti ključne teoretične razlage in zakonodajno ureditev na področju zaposlovanja ter zagotavljanja enakih možnosti žensk in moških, predstaviti rezultate nacionalne akcije ozaveščanja delodajalcev ter rezultate pilotne raziskave med diplomanti in diplomantkami Fakultete za družbene vede, s katero smo na omenjeni populaciji želeli preveriti, ali je po njihovem mnenju dosežen namen instrumenta objave prostega delovnega mesta z oznako M/Ž pri zasedbi prostega delovnega mesta. V sklepu bomo na podlagi rezultatov pilotne raziskave med diplomanti ovrednotili, ali je spol eden ključnih kriterijev za izbiro kandidata/kandidatke na prosto delovno mesto in kaj je treba storiti, da ženske zaradi bioloških razlik v sferi plačanega dela ne bi bile v slabšem položaju kot moški.

2 Teoretični pristopi k preučevanju zaposlovanja žensk

S postopnimi reformami, ki so nastale kot posledica sprejemanja in uresničevanja zakonov enakega obravnavanja žensk ter moških v praksi, so države pripomogle k spreminjanju tradicionalnega dojemanja vloge moškega kot edinega hranilca družine. V drugi polovici dvajsetega stoletja tako pri javnih politikah in v družboslovnih znanostih prihaja v ospredje pomen aktivnosti moških in žensk na vseh področjih življenja, tudi pri plačanem in neplačanem delu.²

Razlogi za to so demografske spremembe, spremenjena sestava plačane delovne sile, vse intenzivnejše razprave o spreminjanju spolnih vlog in odgovornosti, ki jih imata moški in ženska v domačem okolju, uvajanje politike enakih možnosti³ in tudi zato, ker ekonomije ne zagotavljajo polne zaposlenosti za vse državljane in državljanke (Svetlik in dr. 2002: 400–401).

-
2. Poleg plačanega dela ženske in moški opravijo tudi veliko neplačanega dela, kamor se uvršča predvsem domače delo, od skrbi za gospodinjstvo do varstva in vzgoje otrok (Urad RS za makroekonomske analize in razvoj 2004).
 3. Politika enakih možnosti žensk in moških na področju dela je usmerjena v odpravo vseh ovir za doseganje enakosti žensk in moških pri polni udeleženi na trgu dela ter pri usklajevanju poklicnega, družinskega in zasebnega življenja (Urad RS za makroekonomske analize in razvoj 2004).

Za iskanje odgovora na ključno vprašanje, ki si ga zastavljajo teoretiki, tj. zakaj vzorec spolne segregacije na delovnem mestu nastaja in zakaj se kljub sprejeti zakonodaji, ki prepoveduje diskriminacijo zaradi spola, ter kljub razvijajočemu se liberalnemu in socialnemu pravu, ki poudarja enakost, neenaka obravnava žensk na trgu dela ohranja (Rees 1992: 12–13), si lahko pomagamo z različnimi teoretičnimi pristopi, ki se ukvarjajo z vprašanjem enakosti spolov na trgu dela.

2.1 Neoklasična ekonomska teorija

Pri neoklasični ekonomski teoriji je glavni poudarek na avtonomnem posamezniku, ki se pri povečevanju lastnega dobička na konkurenčnem trgu delovne sile vede racionalno. Po omenjeni teoretični razlagi je »obstoj razlik med spoloma razložen z racionalno oz. prosto izbiro posameznic/posameznikov (med seboj se razlikujejo v številnih osebnih lastnostih, kot so starost, sposobnosti, področje dela in poklic), ki tako oblikujejo razlike v produktivnosti med ženskami in moškimi« (Mosesdottir 2003: 41). Pomemben dejavnik, ki vpliva na razlike med spoloma, je različna stopnja izobrazbe tistih, ki vstopajo na trg delovne sile. Po teoriji človeškega kapitala naj bi ženske manj investirale v svoje izobraževanje in usposabljanje, saj naj bi zaradi družinskih obveznosti na trgu dela preživele manj časa kot moški. Podobno pa imajo ženske tudi manj izkušenj v svojih službah, saj je manj verjetno, da bodo delale neprekinjeno več let. Zaradi omenjenega se srečujejo z večjimi težavami pri iskanju zaposlitve, napredovanju, doseganju boljšega položaja in enakega plačila za enako delo. Njihovo pomanjkanje usposabljanja, kvalifikacij in izkušenj, ki izvira iz njihove vloge skrbi za otroke, slabša njihov položaj na trgu dela (Haralambos in Holborn 2001: 627).

Poleg razlik v doseženi stopnji izobrazbe se ženske in moški razlikujejo tudi po vrsti izobrazbe, področju dela in delu, ki ga opravljajo na trgu delovne sile (Mosesdottir 2003: 42). Po mnenju neoklasikov naj bi na žensko izbiro izobrazbe, poklica in obseg dela v veliki meri vplivale družinske obveznosti. Prav zaradi skrbi za otroke in gospodinjstvih opravil v zasebni sferi so ženske na trgu dela v slabšem položaju že pri samem kandidiranju za prosto delovno mesto, prav tako pa se jih v primerjavi z moškimi veliko več odloči za delo s krajšim delovnim časom, kar še dodatno vpliva na ohranjanje razlik med spoloma na trgu dela (Padavic in Reskin 2002: 131). Poleg posameznikove izbire in pomanjkanja konkurenčnosti na trgu dela, ki jih poudarja neoklasični pristop, je pri iskanju odgovora, zakaj na trgu dela prihaja do razlik med spoloma, treba upoštevati tudi različne institucionalne dejavnike, kot so družbene norme, industrijska in zaposlitvena struktura, država blaginje itd., na kar nas opozarja primerjalni institucionalni pristop.

2.2 Primerjalni institucionalni pristop

Izbira delodajalcev in delavcev je tisti družbeni konstrukt, ki ohranja razlike ter obstoj neenakih možnosti žensk in moških na trgu dela. Družbene norme vplivajo na nastanek in ohranjanje stereotipov o tipično ženskih ter tipično moških vlogah in sposobnostih. Tipični stereotip o moških je, da so moški tisti, ki imajo nalogo priskrbeti dovolj finančnih virov za preživetje družine, in da so le oni sposobni opravljati fizično

zahtevna dela. Vloga ženske pa naj bi bila skrbeti za dom in družino, na trgu dela pa naj bi opravljale predvsem monotono in manj zahtevno delo. »Z omenjenimi družbenimi normami se najpogosteje upravičuje tako nižja plača žensk kot tudi dodeljevanje ženskam slabše vrednotenega dela na trgu delovne sile« (Mosesdottir 2003: 47–48). Anker (v Mosesdottir 2003: 48) ugotavlja, da je zaposlovanje žensk povezano z obstoječimi spolnimi stereotipi. Tipične ženske lastnosti, kot so skrbnost, gospodinjska opravila, ročne spretnosti, odkritost, privlačen zunanji videz itd., so bile uporabljene za označevanje tipično »ženskih« poklicev kot slabše plačanih in manjvrednih. Moški stereotipi pa imajo pomembno vlogo pri določanju tipično »moških« poklicev, ki so v družbi vrednoteni višje in posledično bolje plačani.

Poleg obstoječih družbenih norm na razlike med spoloma vplivata tudi industrijska in zaposlitvena struktura. Doeringer in Piore (v Jenkins 2004: 6) sta v šestdesetih letih dvajsetega stoletja razvila teorijo o dvojnosti trga dela. Teorija dvojnega trga delovne sile razlogov za položaj žensk na trgu dela ne išče v družinskem življenju, ampak poudarja strukturo, ki ženskam omejuje možnosti za napredovanje. Z njenega zornega kota ne obstaja en trg delovne sile, ampak dva, in sicer primarni in sekundarni. Za primarni trg so značilni višja plača, večje možnosti napredovanja in varna zaposlitev, delavci in delavke v sekundarnem trgu pa lažje izgubijo službo, jo večkrat zamenjajo, delajo za nizke plače in v težkih delovnih pogojih. Barron in Norris (v Jenkins 2004: 10) sta bila prva, ki sta omenjeno teorijo uporabila na primeru neenakosti med spoloma. Po njenem mnenju dvojni trg delovanja izhaja iz taktike delodajalcev, da pridobijo tisto vrsto delovne sile, ki jo potrebujejo, hkrati pa je dvojnost trga strategija kapitalizma z namenom ohranitve nadzora nad procesom proizvodnje. Za ohranitev primarnega trga so delodajalci pripravljene ponuditi visoke nagrade, delavci iz sekundarnega trga pa se jim zdijo lažje nadomestljivi. V sekundarnem trgu so zaradi diskriminacije v večji meri prisotne ženske, saj jih delodajalci vidijo kot lahko zamenljive, z malo interesa za pridobivanje dodatnih kvalifikacij in v primerjavi z moškimi manj ambiciozne pri zaposlitvi in karieri. Opisana delitev na trgu dela se je izoblikovala ob patriarhalnih vzorcih delovanja z namenom ohranitve moškega kot edinega pravega hranilca družine in ženske kot gospodinje (Jenkins 2004: 12).

Poleg že omenjenega pri ugotavljanju, zakaj prihaja do razlik med spoloma na področju trga dela, ne smemo pozabiti na sistem države blaginje in učinke porodniškega dopusta. Še vedno so namreč ženske tiste, ki v večini nosijo breme usklajevanja poklicnega in družinskega življenja. Danes na porodniški dopust še vedno najpogosteje odhajajo ženske, na delovno mesto pa se pogosto vrnejo kot zaposlene za krajši delovni čas (Mosesdottir 2003: 55–56) ali celo prekinejo kariero, kar ima negativen vpliv na njihov poklicni razvoj. Še vedno zaostajajo pri zasedanju vodstvenih položajev ter naletijo na več ovir in odpora na svoji poklicni poti, ki je pogosteje prekinjena, počasnejša in krajša, zaradi česar je tudi plačilo nižje kot pri moških. Zaradi starševske vloge in potencialnega materinstva so pogosto zavrjene že pri prijavi na razpis za prosto delovno mesto, čeprav so glede na izkušnje in znanje dostikrat bolj usposobljene kot moški kandidati. Po mnenju teoretikov tretje generacije segmentacijske teorije bo položaj žensk na trgu dela enakovreden položaju moških šele takrat, ko bo družba

zasebno in javno sfero začela dojemati povezano, kot da je ena sfera pogoj za obstoj druge. Teoretiki poudarjajo, da sta družina kot institucija z razporeditvijo družinskih obveznosti in vloga ženske v njej temelj za strukturo ponudbe na trgu dela ter posledično za ves kapitalistični sistem proizvodnje (Jenkins 2004: 17).

Pri preučevanju teoretičnih pristopov glede položaja žensk na trgu dela nikakor ne moremo mimo feministične perspektive, ki pri svojem raziskovanju večji pomen posveča dimenziji spola, na družino pa ne gleda le kot na neko enoto oz. sistem v odnosu do drugih sistemov, ampak preučuje tudi odnose v družini ter odnose moči med moškimi in ženskami ter ima težnjo po uresničitvi svojih teoretičnih razlag in dosežkov v praksi (Rees 1992: 25).

2.3 Feministična perspektiva

Skozi zgodovino so se razvili številni koncepti feministične teorije, ki so vsak s svojega zornega kota skušali pojasniti, zakaj pri zaposlovanju prihaja do razlik med ženskami in moškimi. V nadaljevanju bomo na kratko predstavili ključne ideje treh konceptov z vidika neenake obravnave spolov na trgu dela.

Liberalni feminizem je neenakost na trgu dela povezoval z ovirami, s katerimi so se morale soočiti ženske, da bi si zagotovile možnost vstopa na trg dela. Njegov namen ni bil uničiti obstoječe strukture, ki privilegirajo moške, ampak iskati načine, kako v te strukture vključiti ženske in jim zagotoviti enak položaj ter ekonomsko in pravno enakost v obstoječem sistemu (Rees 1992: 25–26). Predpostavka, da imajo moški v spolno segregirani družbi moč le zato, ker so moški, povezuje liberalni feminizem z radikalnim, ki je koncept prvega bolj kompleksno razvil predvsem z vidika strukture moči (Eisenstein 2007: 201). Radikalni feminizem pri svojem teoretiziranju poudarja odnose moči med moškim in žensko oz. med možem in ženo ter pri tem izhaja iz koncepta patriarhije. Patriarhalni odnos v družini dojema kot ključni element zatiranja in kot prizorišče za njegovo ohranjanje (Rees 1992: 31). Prav zaradi tega so spolna hierarhija v družbi in spolne vloge tiste, ki jih je treba reorganizirati. Osnovni mehanizem patriarhalnega nadzora je spolna delitev med ženskimi in moškimi vlogami na trgu dela, ki s poudarjanjem bioloških razlik omogoča neenakomerno porazdelitev moči med spoloma v prid moškemu spolu. Položaj ženske v odnosih moči ne izhaja iz ekonomske razredne strukture, ampak avtonomno organizirane patriarhalne družbe. To pomeni, da patriarhija žensk ne postavlja v slabši položaj zaradi zgodovinskih ali ekonomskih dejstev, ampak zaradi njihove biološke danosti reproduciranja (Eisenstein 2007: 202).

Kot glavni vzrok za razlike med spoloma na trgu dela patriarhijo in patriarhalne vzorce delovanja v družbi pojmuje tudi marksistični feminizem, katerega zahteve so bile, da se gospodinjstvo in skrb za otroke opredelita kot produktivno delo, saj ženske s svojim neplačanim delom neposredno povečujejo dobiček. Žensko delo, reprodukcija nove delovne sile in nudenje oskrbe svojim soprogom so za kapitalizem koristni, saj plača delavcem le deloma pokriva reprodukcijo delovne sile. Ženski prispevek h kapitalizmu so marksistične feministke poimenovalle kar teorija varnostnega ventila. S tem ko ženske svojim moškim ponujajo tolažbo, se napetosti pri delu umirjajo

in kompenzirajo, s tem pa blokirajo oblikovanje kritične razredne zavesti – možnosti upora. Ne smemo pozabiti, da je ženska v socializmu dvojno obremenjena, saj je poleg dela v družini vključena tudi v sfero sicer slabše plačanega dela, s čimer prispeva svoj delež kot dopolnilo moževi plači (Rees 1992: 26).

V nadaljevanju koncept patriarhije in njegov vpliv na položaj žensk na trgu dela obravnavamo še z vidika teorije dvojnih sistemov in ključnimi značilnostmi socialističnega, kapitalističnega in postsocialističnega modela zaposlovanja žensk.

2.4 Teorija dvojnih sistemov (patriarhija in kapitalizem) ter socialistični in postsocialistični model zaposlovanja žensk

Pri iskanju povezave med patriarhijo in kapitalizmom se je razvila teorija dvojnih sistemov, ki poudarja, da v vseh družbah obstajata dva sistema, ki se med seboj povezujejo z namenom ohranjanja podrejenosti žensk: sistem patriarhije, ki prevladuje v sferi gospodinjskega dela, in kapitalistični sistem, ki prevladuje v sferi plačanega dela (Gottfried 2006: 125).

Silvia Walby (1997: 5–6) patriarhalni sistem definira kot »sistem družbenih struktur in običajev, v katerem moški dominirajo, zatirajo in izkoriščajo ženske znotraj doma ter na trgu dela, katerega narava pa se od devetnajstega stoletja naprej spreminja, in sicer prehaja iz zasebne patriarhije v javno, saj so se ženske začele bolj intenzivno pojavljati v javni sferi«. Walbyjeva meni, da je za utemeljitev sprememb v odnosih med spoloma pomembnih šest struktur, in sicer:

- patriarhalni odnosi proizvodnje znotraj gospodinjstva, kjer ženske delajo, moški pa to izkoriščajo (prepuščajo opravljanje gospodinjskega dela ženskam in s tem ohranjajo njeno dvojno obremenjenost, si lastijo družinski avto, zaradi česar morajo ženske uporabljati počasnejši javni prevoz, skrb za otroke prepuščajo ženskam itd.);
- patriarhalni odnos v plačanem delu, ki ohranja kompleksne oblike patriarhalne strukture; te ženskam preprečujejo doseganje boljše plačanih delovnih mest, onemogočajo napredovanja in posledično ohranjajo razlike v plačah med spoloma v korist moških;
- patriarhalni odnos v državi, saj imajo država in posledično oblikovalci politik interes, da se ohranjajo tradicionalni patriarhalni vzorci in s tem podrejen položaj žensk, kajti le na tak način moški ohranjajo svoj nadrejeni položaj in neenakomerno porazdelitev moči v družbi;
- moško nasilje, do katerega pride zaradi moške nuje po zadovoljitvi lastnih potreb (država v nasilje med spoloma poseže le v izrednih razmerah, zato je po mnenju Walbyjeve nasilje nad ženskami na neki način legitimno);
- patriarhalni odnos pri spolnosti, ki je promovirana z obvezno in edino normalno sprejemljivo heteroseksualnostjo;
- patriarhalni odnos v kulturnih ustanovah, ki ga oblikujejo institucije, katerih naloga je ustvarjanje podobe ženske skozi obstoječe patriarhalne vzorce (npr. medijska vzgoja).

Po drugi strani pa je kapitalistični sistem tisti, ki ohranja obstoječe patriarhalne vzorce in s tem podrejenost žensk. Delitev dela po spolu je skupni strukturni in ideološki temelj kapitalizma in patriarhije, ki moškim in ženskam določa vloge ter dolžnosti na podlagi njihovega spola. Medsebojna odvisnost kapitalizma in patriarhije izhaja iz »prilagodljivosti patriarhije kapitalizmu in kapitala patriarhatu«. Kapitalizem potrebuje patriarhijo za normalno delovanje družbenega sistema moči in nadzora, v katerem prevladuje hierarhija med spoloma, saj s tem omogoča neproblematično delovanje ekonomskega sistema. Tako omenjena sistema postaneta del integralnega procesa, v katerem »kapitalizem izkorišča patriarhijo, patriarhija pa je določena s potrebami kapitala« (Eisenstein 1999: 208).

V socialistični družbi je bila emancipacija žensk označena kot osvoboditev delavk iz izkoriščevalskih rok kapitalistov, saj so ustave socialističnih držav že vsebovale enakost med spoloma, z zakonom pa je bila prepovedana diskriminacija na podlagi spola, rase, starosti in nacionalne pripadnosti. Vendar pa prepoznavanja enakosti spolov v socialističnih državah ne moremo enačiti z enakostjo spolov, za katero si prizadevamo danes, saj je bila ženska identificirana kot delavka in mati, enakost spolov pa razumljena kot polna zastopanost žensk na trgu dela in s tem prilagoditev žensk moškemu standardom polne zaposlitve. Kljub polni zaposlenosti so še vedno večino gospodinjskih del opravile ženske, kljub višji izobrazbi so zasedale slabše plačana delovna mesta in pomenile fleksibilno delovno silo (Calligan in dr. 2007: 21–22).

Kljub neenaki obravnavi in slabšemu položaju se ženske v socializmu niso počutile neenake z moškimi, saj razlike med spoloma niso bile prepoznane kot družbeni konstrukt. Za razliko od liberalne demokracije, kjer je v ospredju individualni posameznik, so bili v socializmu individualni interesi podrejeni kolektivnim ciljem, kar je vplivalo na to, da so imele ženske težave pri predstavljanju same sebe kot ženske, in ne kot predstavnice delavskega razreda. Po zlomu socialističnega sistema samoupravljanja je uveljavitev zahodnega kapitalističnega modela prinesla nov zaposlitveni zgled, temelječ na privatizaciji, kapitalu in večji produktivnosti. Kapitalistični model je tako prinesel številne spremembe za zaposlitev žensk: spremembe v odnosu prilagajanja trga dela družinskim potrebam; krčenje pravic na področju porodniškega dopusta in materinstva; povečevanje razlik v plačah med spoloma v prid moškemu spolu; ukinjanje ali privatizacija skrbstvenih storitev (npr. vrtcev), ki sta ženskam otežila usklajevanje poklicnega in družinskega življenja; višja stopnja ekonomske odvisnosti žensk na račun ponovnega sprejemanja vloge gospodinje zaradi pomanjkanja zelenih delovnih mest (Calligan in dr. 2007: 26–28). V nadaljevanju predstavljamo, kakšen vpliv je imela liberalna demokracija na spremembe pri zaposlovanju žensk v Sloveniji, bivši socialistični državi.

3 Politika enakih možnosti žensk in moških

Slovenija se je kot večina postsocialističnih držav s problematiko in politiko enakih možnosti bolj intenzivno in sistematično začela ukvarjati šele sredi devdesetih let dvajsetega stoletja.⁴ Pred tem obdobjem se je načelo enakosti žensk in moških zagotavljalo predvsem z ustavo in ratificiranimi mednarodnimi dokumenti, večina zakonov pa je bila napisana na spolno nevtralen način z namenom preprečevanja diskriminacije.⁵ Po osamosvojitvi se je tudi formalno zavezala, da bo pri sprejemanju zakonodaje oba spola obravnavala enako in jima omogočila enake možnosti, pri tem pa si bo pomagala z ustreznimi javnopolitičnimi instrumenti.⁶ V slovenskem okolju sta tako postali pomembni dve načeli: načelo enakega obravnavanja in načelo enakih možnosti. Bistvo prvega načela je zagotavljanje enakega obravnavanja ljudi na vseh področjih družbenega življenja, ne glede na osebne okoliščine, vključno s spolom; drugo načelo pa se nanaša na izboljšanje položaja žensk ter ustvarjanje enakih možnosti žensk in moških na političnem, ekonomskem, socialnem, vzgojno-izobraževalnem in drugih področjih družbenega življenja (Kozmik 1998).

Skladno s procesom približevanja Evropski uniji se je kmalu izkazalo, da obstoječi pravni okvir ni dovolj za dejansko enakost žensk in moških,⁷ in tako je nastala potreba po sprejetju posebnih zakonov in določenih dokumentov, ki bi urejali to področje (Urad RS za makroekonomske analize in razvoj 2004). Danes je v Sloveniji cilj politike enakih možnosti predvsem vključiti načelo enakosti spolov v vse politike ter s konkretnimi ukrepi in aktivnostmi izboljšati položaj žensk ter moških na področjih, kjer so v neenakem položaju v primerjavi z drugim spolom. Cilj je vzpostaviti ustrezno organizacijsko strukturo in usposobiti ustrezen kader za izvajanje vključitve načela enakosti spolov, zagotoviti enake možnosti žensk in moških na vseh področjih življenja, preprečiti nasilje nad ženskami, trgovino z ljudmi in spolno izkoriščanje, pomagati pri usklajevanju poklicnega in zasebnega življenja ter družinskih obveznosti žensk in moških ter omogočiti ženskam enakovredno zastopnost pri političnem odločanju ter pri zasedanju višjih položajev v javni upravi, pravosodju in na družbeno-ekonomskem področju (Resolucija o nacionalnem programu za enake možnosti žensk in moških, 2005–2013, Ur. l. RS, št. 100/05).

Načelo enakosti pred zakonom oz. načelo pravne enakosti je kot ena temeljnih človekovih pravic in svoboščin zapisano v Ustavi Republike Slovenije (Ur. l. RS, št.

4. V tem obdobju so se države pripravljale na četrto svetovno konferenco o ženskah v Pekingju leta 1995. To je bila prva svetovna konferenca Združenih narodov o ženskah, na kateri so aktivno sodelovale tudi postsocialistične države.

5. V Sloveniji je v tistem obdobju prevladovalo prepričanje, da se je na področju zagotavljanja enakih možnosti za oba spola vse, kar se je dalo doseči, doseglo v prejšnjem političnem sistemu.

6. Javnopolitični instrumenti so orodja in sredstva, s katerimi oblikovalci javnih politik dosegajo in uresničujejo svoje cilje (Maychrzak 1990: 25).

7. Obstajalo je veliko bolj ali manj prikritih oblik seksizma in vzorcev delovanja, ki so temeljili na delitvi glede na družbeno konstruiranje spola in s tem povezanih diskriminatornih praks.

69/04), ki med drugim določa, da je vsakomur zagotovljena svoboda dela, prosta izbira zaposlitve in dostopnost do vseh delovnih mest pod enakimi pogoji.

Leta 2002 je začel veljati Zakon o enakih možnostih žensk in moških (Ur. l. RS, št. 59/02), ki dopolnjuje obstoječe pravne instrumente o enakosti spolov ter enakih možnostih žensk in moških ter vzpostavlja sistem, v katerem bodo posamezni nosilci odgovornosti trajno vključevali vidik enakosti spolov v načrtovanje, oblikovanje, izvajanje, spremljanje in ocenjevanje svojih politik. S tem novim pristopom je bil narejen pomemben prehod iz dosedanjega načina oblikovanja politike enakih možnosti spolov, ki je omenjeno odgovornost omejeval le na nekatere vladne resorje in državne institucije (Habl 2002: 7).

Dve leti kasneje je bil sprejet Zakon o uresničevanju načela enakega obravnavanja (Ur. l. RS, št. 50/04, 93/07), s katerim se vsakomur zagotovi enako obravnavanje na vseh področjih družbenega življenja, zlasti na področju zaposlovanja, delovnih razmerij, vključevanja v sindikate in interesna združenja, vzgoje in izobraževanja, socialne varnosti, dostopa do dobrin in storitev ter oskrbe z njimi, in sicer ne glede na njegove osebne okoliščine, kot so narodnost, rasa ali etnično poreklo, spol, zdravstveno stanje, invalidnost, jezik, versko ali drugo prepričanje, starost, spolna usmerjenost, izobrazba, gmotno stanje, družbeni položaj ali druge osebne okoliščine.

Z vidika enake obravnave in enakih možnosti žensk in moških na trgu dela je številne novosti prinesel tudi Zakon o delovnih razmerjih iz leta 2003 (Ur. l. RS, št. 59/02), ki je prepovedal diskriminacijo zaradi spola, natančno določil ravnanje delodajalcev, tako da se prepreči diskriminacija ter zagotovijo enake možnosti žensk in moških pri zaposlovanju ter v delovnem razmerju. Ta zakon je vseboval tudi nekatere tako imenovane zaščitne ukrepe za ženske, kot je objava prostega delovnega mesta z oznako M/Ž. Omenjene določbe je ohranil tudi leta 2007 spremenjen in dopolnjen Zakon o delovnih razmerjih (Ur. l. RS, št. 103/2007).

3.1 Enaka obravnava spolov pri objavi prostega delovnega mesta

25. člen Zakona o delovnih razmerjih prepoveduje diskriminacijo glede na spol pri objavi prostega delovnega mesta. Zakon torej določa, da delodajalec prostega delovnega mesta ne sme objaviti samo za moške ali samo za ženske, saj bi tako obravnavanje pomenilo diskriminacijo zaradi spola, ki je prepovedana (Belopavlovič 2003: 129).

Prosto delovno mesto je lahko objavljeno samo za moške ali samo za ženske le v primeru, ko je določen spol nujen pogoj za opravljanje dela. To se lahko šteje samo v primeru, ko določenega dela predvsem zaradi njegove narave sploh ne bi mogla opravljati oseba drugega spola.⁸ Prosto objavo delovnega mesta samo za ženske ali samo za moške presoja sodna praksa v vsakem konkretnem primeru posebej. Sodna praksa

8. Na primer sorazmerno število moških in ženskih umetnikov v plesnem, baletnem ansamblu, gledališču ali operi, ne pa na primer prikrito zaposlovanje določenega spola zaradi manjših stroškov dela.

pa presoja tudi v primeru, ko delodajalec v javni objavi nakaže, da daje prednost določenemu spolu⁹ (Kresal 2002: 120), za kar je določena tudi denarna kazen.

Učinkovitost omenjenih določb, ki naj bi izenačile možnosti žensk in moških, pa je odvisna predvsem od njihovega razumevanja in delovanja v praksi. Bistveno vprašanje, ki se pojavlja, je, kaj sploh pomeni, da delodajalec prostega delovnega mesta ne sme objaviti samo za moške ali samo za ženske. Ali to pomeni, da morajo biti vsa objavljena prosta delovna mesta zapisana v obeh slovničnih oblikah, ali le to, da v razpisu ne sme biti objavljeno, da je delovno mesto samo za ženske ali samo za moške?

Po oceni Tanje Salecl (2003: 64) je bila prevladujoča praksa leta 2003 ta, da so se delovna mesta objavljala samo v eni spolni slovnični obliki, in to običajno v ženski spolni slovnični obliki za t. i. tipično ženska delovna mesta, ki so vrednotena nižje,¹⁰ v moški slovnični obliki pa za t. i. tipično moška delovna mesta, ki so vrednotena višje.¹¹

3.2 Akcija ozaveščanja delodajalcev

Korak bližje k uveljavitvi določil 25. člena Zakona o delovnih razmerjih je naredil Urad za enake možnosti, ki je leta 2003 izvedel akcijo ozaveščanja delodajalcev o določilih Zakona o delovnih razmerjih, ki se nanašajo na enako obravnavo žensk in moških (Urad RS za enake možnosti 2005). Ob zaključku akcije je bila opravljena prva analiza objavljenih prostih delovnih mest, ki se je nanašala na vse oglase za zaposlitev, objavljene v dnevnikih Delo, Dnevnik in Večer (vključno z oglasi, objavljenimi v rubrikah Mali oglasi), v kateri je bilo pregledanih 93 oglasov in ugotovljenih 62 kršiteljev (66,7% delež kršitev).

Spomladi 2004 so se odločili ponovno spremljati časnike Delo, Dnevnik in Večer ter kršitelje opozarjati na določila Zakona o delovnih razmerjih, ki pri objavi prostih delovnih mest zahteva enako obravnavo za ženske in moške. Pri tem so se osredotočili zgolj na oglase za prosta delovna mesta, ki so bili objavljeni kot komercialni oglasi.¹² Pregledali so 392 oglasov in ugotovili, da se je delež kršitev v primerjavi s prvo analizo povečal za 7,2 %.¹³

Med akcijo ozaveščanja se je oglasilo več kakor 50 delodajalcev, ki so se večinoma zahvalili za opozorilo in navedli, da bodo v prihodnje upoštevali določila zakona. Nekaj jih je celo dalo pobudo, da Urad o pravilni objavi prostih delovnih mest obvesti tudi oglasne oddelke časopisnih hiš, kjer objavljajo oglase. Urad je pripravil predloge za oglase za zaposlitev ter jih posredoval približno tisoč velikim in srednjim podjetjem,

9. Za takšno nakazovanje bi lahko šlo, če javna objava poziva k prijavi samo v določeni spolni slovnični obliki (čeprav je v slovenskem jeziku moška spolska slovnična oblika nevtralna, je njena uporaba z vidika seksistične rabe jezika sporna, saj se s tem ohranjajo stereotipne predstave, ki pa ohranjajo podrejenost ženskega spola moškemu) ali če se z javno objavo obljublja določene ugodnosti oz. bonitete samo za osebe določenega spola.

10. Npr. tajnica, medicinska sestra.

11. Npr. strojni tehnik, direktor, ekonomist.

12. Niso upoštevali oglasov, ki so bili objavljeni v rubrikah Mali oglasi.

13. Pri pregledu strukture kršiteljev so ugotovili, da gre v 154 primerih za zasebne organizacije, v 49 pa za javne ustanove.

javnim ustanovam, sindikatom, študentskim servisom, združenjem delodajalcev in delojemalcev ter društvom kadrovskih delavk in delavcev. Obrnili so se tudi na oglasne oddelke časnikov Delo, Dnevnik, Večer, Finance, Primorske novice in Gorenjski glas. Tudi ob ponovnem spremljanju poleti 2004 so se osredotočili zgolj na oglase za prosta delovna mesta, ki so bili objavljeni kot komercialni oglasi. Pri pregledu 230 oglasov so ugotovili 63 kršiteljev, kar je pomenilo, da se je delež kršitev spustil na 27,4 %. Večje kršiteljice so bile še vedno zasebne organizacije.

Podatki Inšpektorata RS za delo (tabela 1), ki opravlja nadzor nad izvajanjem 25. člena Zakona o delovnih razmerjih, kažejo, da delodajalci praviloma upoštevajo določbo, po kateri morajo biti ženskam in moškim zagotovljene enake možnosti ter enaka obravnava pri zaposlovanju. Delodajalci tako pri javnih objavah prostih delovnih mest praviloma spola ne določajo kot pogoj za opravljanje določenega dela. Iz spodnje tabele je razvidno, da so inšpektorji v obdobju 2003–2008 ugotovili le devet kršitev 25. člena Zakona o delovnih razmerjih.

Tabela 1: Število ugotovljenih kršitev 25. člena Zakona o delovnih razmerjih, obdobje 2003–2008.

Leto	Število ugotovljenih kršitev
2008	2 kršitvi
2007	ni ugotovljenih kršitev
2006	ni ugotovljenih kršitev
2005	1 kršitev
2004	6 kršitev
2003	ni ugotovljenih kršitev

Vir: Inšpektorat RS za delo: Poročilo o delu za leta 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008

4 Pilotna raziskava med diplomantkami in diplomanti fakultete za družbene vede

4.1 Potek raziskave

Za iskanje odgovora na vprašanje, ali je namen instrumenta objave prostega delovnega mesta z oznako M/Ž pri zasedbi prostega delovnega mesta dosežen, so se na Centru za politološke raziskave odločili izvesti anketo med diplomantkami in diplomanti (1996–2006) Fakultete za družbene vede¹⁴ (Fink - Hafner in dr. 2007). Cilj je bil ugotoviti, ali se populacija, vključena v vzorec, kljub zakonsko določenim normam srečuje z neenako obravnavo pri zasedbi delovnega mesta in kakšno vlogo pri tem igra spol.

Zbiranje informacij in podatkov je potekalo od konca oktobra 2006 do konca januarja 2007. V raziskavo je bil zajet vzorec 404 diplomantov (137 moških in 267

14. Pri raziskavi so sodelovali red. prof. dr. Danica Fink - Hafner, doc. dr. Tomaž Deželan, asist. Simona Topolinjak in Sara Slana.

žensk) študijskega programa Politologija, smer analiza politik in javna uprava (APJU) v obdobju 1996–2006. Od tega jih je 347 končalo študij po enopredmetnem, 57 pa po dvopredmetnem študiju. Na elektronske naslove diplomantov je bilo prvotno poslanih 232 vprašalnikov. Zaradi razmeroma majhnega prvega odziva so bili vprašalniki poslani še enkrat, in sicer na elektronske naslove tistih, ki se prvič niso odzvali. Teden dni kasneje je bilo po navadni pošti poslanih 172 vprašalnikov na naslove stalnih bivališč tistih diplomantov, katerih elektronski naslovi niso bili znani (tabela 2). Vprašalniki po e-pošti na naslove tistih, ki se prvič in drugič niso odzvali, so bili poslani še enkrat, tako da so bili vprašalniki po e-pošti poslani trikrat, po navadni pošti pa le enkrat.

Tabela 2: Poslane ankete po e-pošti in navadni pošti

Vrsta študija	E-pošta			Navadna pošta			Skupaj
	M	Ž	skupaj	M	Ž	skupaj	
Enopredmetni	73	123	196	54	97	151	347
Dvopredmetni	7	29	36	3	18	21	57
Skupaj	80	152	232	57	115	172	404

Vir: Center za politološke raziskave (2006)

V obdobju zbiranja podatkov je bilo skupaj vrnjenih 164 vprašalnikov, po elektronski pošti 104 vprašalniki, po navadni pošti pa 60 vprašalnikov (tabela 3). Skupna odzivnost diplomantov in diplomantk je bila 40,6 %; odzivnost diplomantk je bila v primerjavi z moškimi kolegi večja (diplomantke 44,2 %, diplomanti 33,6 %).

Tabela 3: Vrnjeni vprašalniki po navadni in elektronski pošti

Vrnjeni vprašalniki	Ženske		Moški		Skupaj		Skupaj
	poslani	vrnjeni	poslani	vrnjeni	poslani	vrnjeni	
Po navadni pošti	115	42	57	18	172	60	232
Po e-pošti	152	76	80	28	232	104	336
Skupaj	267	118	137	46	404	164	568
Skupaj %		44,2		33,6		40,6	

Vir: Center za politološke raziskave (2006)

4.2 Obdelava podatkov

Pri obdelavi podatkov je bil uporabljen računalniški program SPSS, ki je namenjen predvsem statistični obdelavi podatkov z osebni računalniki. Vprašanja zaprtega tipa (anketiranci imajo le eno možnost izbire) so bila v program vnesena brez kodiranja, vprašanja odprtega tipa (anketiranci lahko izbirajo med več odgovori) pa je bilo treba kodirati, tako da so bile na podlagi prebranih odgovorov sestavljene kategorije, v katere so bili opisni odgovori uvrščeni na podlagi vsebinske smiselnosti. Če je bil kateri od odgovorov glede na vprašanje popolnoma nesmiseln, je bil iz analize izključen in neupošteván. V tem primeru ali če odgovora na vprašanje nismo dobili, je bila uporabljena manjkajoča vrednost (99).

Po kodiranju in vnosu podatkov sta bili pri statistični obdelavi podatkov uporabljeni univariatna in bivariatna¹⁵ analiza programa SPSS. Pri univariantni analizi smo pregledali frekvence, strukturne odstotke in kumulativno frekvenco. Za ugotavljanje povezav med dvema spremenljivkama pri vprašanih zaprtega in odprtega tipa pa smo uporabili kontingenčno tabelo s pripadajočimi statistikami, ki omogočajo sklepanje o povezanosti spremenljivk (Kropivnik in Kogovšek 2002: 15–25).

4.3 Rezultati

Vprašanja, povezana z enakimi možnostmi

Na razpise za prosta delovna mesta se prijavlja večina anketiranih, in sicer skoraj 80 % žensk in dve tretjini moških. Pri tem je oznako M/Ž pri oglasu poleg razpisanega delovnega mesta opazila le slaba polovica anketiranih. Pri ugotavljanju povezanosti preučevane spremenljivke s spolom z analizo »crosstabs« se je izkazalo, da spol nima vpliva na omenjeno spremenljivko, saj je delež žensk, ki so oznako opazile, le za 1 % višji od deleža moških (tabela 4).

Tabela 4: Vprašanja, povezana z enakimi možnostmi (%)

Vprašanja, povezana z enakimi možnostmi	Ženske		Moški		Skupaj	
	DA	NE	DA	NE	DA	NE
Prijavljanje na razpise	78,0	22,0	65,2	34,8	74,7	25,6
Opazili oznako M/Ž	56,6	43,4	55,6	44,4	48,8	37,8
Oznaka M/Ž prinesla spremembe	20,0	80,0	28,2	71,8	22,2	77,8
Oznaka M/Ž omogočila enake možnosti na razpisu	57,6	42,4	55,9	44,1	57,1	42,9

Vir: Raziskava med diplomanti Politologije, smer APJU (raziskovalno poročilo), 2006

Več kot tri četrtine anketiranih meni, da z objavo delovnih mest z oznako M/Ž ni prišlo do sprememb glede enakega obravnavanja moških in žensk pri zaposlovanju. 40 % tistih, ki menijo, da je oznaka M/Ž prinesla spremembe, pravi, da je oznaka pripomogla k odpravi diskriminacije vsaj v začetni fazi (tabela 5). Delež moških, ki tako utemeljujejo svoj odgovor, je kar 71,4 %, delež žensk pa je občutno manjši (dobra četrtina). Med tistimi, ki menijo, da oznaka M/Ž ni prinesla sprememb glede enakega obravnavanja moških in žensk pri zaposlovanju, jih petina ugotavlja, da sprememb ni, saj so delovna mesta že vnaprej določena, moški spol pa ima prednost (dobra četrtina žensk in le 5 % moških); slaba petina jih meni, da je oznaka le pravna formalnost, ki jo je treba prenesti v prakso (petina žensk in 15 % moških); šestina, da oznaka še ne pomeni enakih pogojev oz. enake obravnave (dobra šestina žensk in 15 % moških); prav tako šestina jih je mnenja, da gre le za pravno formalnost, ki je delodajalec pri svoji odločitvi ne spoštuje (13 % žensk in vsak četrti moški).

14. Univariatna analiza vključuje metode, ki so namenjene predvsem predstavitvam porazdelitev vrednosti spremenljivk, bivariatna analiza pa metode za preučevanje povezanosti med dvema spremenljivkama (Kropivnik in Kogovšek 2002: 15, 24).

Tabela 5: Ali je oznaka M/Ž prinesla spremembe glede na spol %?

SPOL	DA	NE			
	Odprava diskriminacije v začetni fazi	Sprememb ni, moški spol ima še vedno prednost	Oznaka je le pravna formalnost, ki jo je treba prenesti v prakso	Sama oznaka še ne pomeni enake obravnave	Pravna formalnost, ki je delodajalec ne spoštuje
Ženske	27,8	26,1	19,6	17,4	13,0
Moški	71,4	5,0	15,0	15,0	15,0
Skupaj	40,0	19,7	18,2	16,7	16,7

Vir: Raziskava med diplomanti Politologije, smer APJU (2006)

Več kot polovici anketiranih je delodajalec zaradi uvedbe oznake M/Ž na razpisu omogočil enake možnosti pri zaposlitvi na razpisano delovno mesto, pri čemer je delež žensk ponovno, a le za malenkost višji od deleža moških (tabela 4). Razlogi tistih, ki menijo, da jim kljub uvedbi oznake M/Ž na razpisih delodajalec ni omogočil enakih možnosti pri zaposlitvi na razpisano delovno mesto, so (tabela 6):

- oznaka nima vpliva (24,1 % žensk in kar 44,4 % moških);
- delodajalec oznaki ne daje nikakršne veljave, saj je vnaprej dogovorjeno oz. gre za subjektivno odločitev delodajalca, kdo bo zasedel delovno mesto (17,2 % žensk in kar 44,4 % moških);
- moški imajo še vedno prednost; ženske so v slabšem položaju zaradi materinstva (20,7 % žensk in noben moški);
- spremembe so le s pravnoformalnega vidika, oznaka je le formalnost (17,2 % žensk in noben moški);
- 6,9 % žensk in noben moški pa ima občutek, da diskriminacija sploh ne obstaja.

Tabela 6: Ali je oznaka M/Ž omogočila enake možnosti pri zaposlitvi glede na spol?

%	Ženske	Moški	Skupaj
Oznaka nima vpliva	24,1	44,4	28,9
Ženske odrinjene (materinstvo)	20,7	/	15,8
Oznaka le formalnost	17,2	/	13,2
Oznaka brez veljave za delodajalca	17,2	44,4	23,7
Spol ni pomemben	6,9	/	5,3
Diskriminacije ni	6,9	/	5,3
Drugo	6,9	11,1	7,9

Vir: Raziskava med diplomanti Politologije, smer APJU (2006)

Skoraj 38 % anketiranih meni, da na določeno delovno mesto niso bili sprejeti zaradi spola (tabela 7). Pri ugotavljanju povezanosti preučevane spremenljivke s spolom se izkaže, da spol vpliva na omenjeno spremenljivko, saj je delež žensk, ki so imele ta občutek, kar 46,1 %, medtem ko je pri moških ta delež le 13,2 %.

Tabela 7: Spol kot razlog za nesprejetje na delovno mesto (%).

Nesprejetje na delovno mesto zaradi spola	Vedno	Občasno	Nikoli
Ženske	1,9	44,2	53,8
Moški	/	13,2	86,8
Skupaj	1,4	35,9	62,7

Vir: Raziskava med diplomanti Politologije, smer APJU (raziskovalno poročilo), 2006

Vprašanja, povezana z zaposlitvijo in enakimi možnostmi

Slaba petina tistih, ki so odgovorili na vprašanje o neprimernih vprašanjih na razgovoru za delo, je morala na razgovoru za zaposlitev odgovarjati na vprašanja, ki niso neposredno vezana na delovno razmerje. Neprimerna vprašanja, ki so se na razgovoru pojavila največkrat, so bila povezana z družinskim oz. zakonskim stanom. Delodajalci so tak tip vprašanj postavili 5,7 % anketirank in kar 9,4 % anketirancev. Na vprašanje o sprejetju zaposlitve s krajšim delovnim časom ter na vprašanje o načrtovanju družine pa je moralo odgovarjati 3,4 % žensk in 3,1 % moških. Približno 6 % anketirancev je prejelo drugi tip neprimernih vprašanj, večini pa na taka vprašanja ni bilo treba odgovarjati (tabela 8).

Tabela 8: Zaposlitev in enake možnosti za oba spola (%) – 1. del

Vprašanja na razgovoru	Ženske	Moški	Skupaj
Sprejetje zaposlitve s krajšim delovnim časom	3,4	3,1	3,3
Načrtovanje družine in nosečnosti	3,4	3,1	3,3
Družinski oz. zakonski stan	5,7	9,4	6,7
Drugo	5,7	6,3	5,8
Ne	81,8	78,1	80,8

Vir: Raziskava med diplomanti Politologije, smer APJU (raziskovalno poročilo), 2006

8,1 % od 123 anketiranih je na razgovoru za zaposlitev odgovarjalo na diskriminatorsna vprašanja (7,8 % žensk in 9,1 % moških). Le štirje so natančneje opredelili, na kakšna, in sicer: dve osebi na vprašanja o družini, ena oseba pa o nosečnosti in kraju bivanja (tabela 9). Več kot 85 % anketiranih na delovnem mestu trenutne zaposlitve ni doživljalo kakšnih pozitivnih posebnosti zaradi spola. Tisti, ki so pozitivne posebnosti doživljali, so jih opredelili kot kavalirstvo in spoštovanje (6 žensk), lažja komunikacija in dostopnost do informacij (1 ženska in 1 moški), privilegij pri delovnem času (1 ženska in 1 moški), naklonjenost zaradi videza (1 ženska in 1 moški) in priljubljenost pri nadrejenih (1 ženska).

Delež žensk, ki so na delovnem mestu trenutne zaposlitve doživele diskriminacijo zaradi spola, je 12,2 %. Med njimi jih je pet zaradi materinstva imelo slabše možnosti za napredovanje; dve menita, da so ženske v očeh delodajalca manj vredne in manj sposobne kot moški, ena pa poudarja stereotipno miselnost o ženskem delu. Moški diskriminacije zaradi spola niso doživljali. Nikomur od anketiranih tudi ni bilo treba podpisati pogođbe, da v določenem obdobju ne bo imel otrok.

Večina anketiranih v svojem delovnem okolju ne pozna primera diskriminacije na podlagi spola, 14 anketiranih pa jo je vendarle prepoznalo: štirje opozarjajo na psihične pritiske in pritiske na ženske zaradi majhnih otrok; štirje na načrtno zaposlovanje moških; trije na predsodke o t. i. tipično ženskem delu; ena na težave pri doseganju vodstvenih položajev za ženske; ena na nespoštljiv odnos do žensk; ena pa opozarja na to, da so bolj izobražene ženske na slabše plačanih delovnih mestih.

Tabela 9: Zaposlitev in enake možnosti za oba spola (%) – 2. del

Zaposlitev in enake možnosti za oba spola	Ženske		Moški		Skupaj	
	DA	NE	DA	NE	DA	NE
Diskriminatorna vprašanja na razgovoru	7,8	92,2	9,1	90,9	8,1	91,9
Predlagani za vodstveno mesto	23,2	76,8	45,7	54,3	29,2	70,8
Pozitivne posebnosti zaradi spola	15,6	84,4	12,5	87,5	14,8	85,2
Diskriminacija zaradi spola na delovnem mestu	12,2	87,8	/	100	9,0	91,0
Podpisati, da nekaj časa ne boste imeli otrok	/	100	/	100	/	100
Primer diskriminacije zaradi spola na delovnem mestu	16,9	83,1	12,5	87,5	15,7	84,3

Vir: Raziskava med diplomanti Politologije, smer APJU (raziskovalno poročilo), 2006

5 Sklep

Na podlagi rezultatov pilotne raziskave med diplomantkami in diplomanti Fakultete za družbene vede ugotavljamo, da kljub uveljavitvi instrumenta objave prostega delovnega mesta prihaja do neenake obravnave omenjene populacije pri zasedbi delovnega mesta in da ima spol pri tem ključno vlogo. Oznaka M/Ž je pri objavi prostega delovnega mesta dosegla le pravnoformalno ureditev tega segmenta in odpravo diskriminacije v začetni normativni fazi, saj s tem mehanizmom ne moremo dejansko prisiliti delodajalca, da na delovno mesto zaposli najboljšega kandidata oz. kandidatko. Tisti delodajalec, ki se je že vnaprej odločil, da bo na prosto delovno mesto zaposlil osebo določenega spola, bo to tudi storil. Pravna ureditev tako še ni zadosten mehanizem za zagotavljanje enakih možnosti pri zaposlovanju žensk in moških, je pa korak naprej k doseganju enakosti med spoloma. Poleg sprejetih zakonskih določil bi si morali prizadevati za uvedbo javnopolitičnih instrumentov, ki bi dejansko preverjali, ali se delodajalec drži sprejetih določil, in v primeru, da se jih ne, to tudi strogo kaznovati. Do bistvenih sprememb v naši družbi pa bo prišlo šele ob ustrezni spremembi družbenih vrednot, vzorcev mišljenja in ne nazadnje kulture.

Kljub zakonsko urejenemu področju več kot polovica sodelujočih v raziskavi, od tega kar 44,2 % žensk in le 13,2 % moških, meni, da na določeno delovno mesto niso bili sprejeti zaradi spola. Razlogov za slabše zaposlitvene možnosti žensk je več, eden izmed njih pa je prav gotovo dejstvo, da se bo mlada ženska verjetno slej ko prej odločila

za materinstvo. Noseča ženska in mati majhnega otroka po mnenju delodajalca pomenita dodatne težave in stroške, do katerih naj ne bi prišlo, če na delovno mesto zaposli moškega. Nosečnost, porodniški dopust, dopust za nego bolnega otroka, odsotnost z delovnega mesta zaradi šolskih in izvenšolskih obveznosti otrok itd. so razlogi, da imajo moški boljše zaposlitvene možnosti kot ženske. Zaradi stereotipov, ki krožijo v delovnih organizacijah, delodajalci ocenjujejo, da ženske zaradi omenjenih razlogov svojemu delu niso popolnoma predane, delo ostaja nedokončano, tako da mora delodajalec v mnogih primerih najeti dodatno pomoč, kar zanj pomeni dodatne stroške (Černigoj Sadar v Jurišič 2007). Na to kažejo tudi rezultati akcije ozaveščanja delodajalcev »Ni ti treba povedati delodajalcu, lahko poveš nam!« (tabela 10), ki sta jo skupaj izvedla Urad za enake možnosti in Zavod za zaposlovanje; njen namen je bil opozoriti delodajalce, da jim zakonodaja prepoveduje postavljanje vprašanj o načrtovanju družine in zakonskem oz. družinskem stanu, ter ozavestiti vse kandidatke in kandidate, da jim na takšna vprašanja ni treba odgovarjati (Urad RS za enake možnosti in Zavod RS za zaposlovanje 2007). Od novembra 2006 do aprila 2007 so prejeli 418 prijav, in sicer 87 % žensk in 13 % moških. Najpogostejša vprašanja v zvezi z zasebnim življenjem so bila tako pri ženskah kot pri moških: ali imate otroke; ali ste poročeni ali samski; ali nameravate imeti otroke. V primerjavi z moškimi je na ta vprašanja moralo odgovoriti več kot 86 % žensk.

Tabela 10: Zastavljena vprašanja na razgovoru za delo po spolu, 2007

Vprašanja na razgovoru	Ženske	Moški
Ali ste poročeni ali samski?	86,1	13,9
Ali imate otroke?	88,2	11,8
Nameravate imeti otroke?	92,7	7,3
Ali ste noseči?	100	/
Koliko so stari vaši otroci?	90,7	9,3

Vir: Urad RS za enake možnosti in Zavod RS za zaposlovanje, 2007

Če povzamemo: z instrumentom objave prostega delovnega mesta z oznako M/Ž je prišlo le do zakonske ureditve področja, ogromno truda pa bo treba še vložiti v udejanjanje teh določil v praksi. Delodajalci zakonska določila upoštevajo le do neke mere, in ne v celoti, instrument objave pa uporabljajo le zaradi obvezujočih zakonskih določb. Delodajalcem manjka zavesti, da je treba obema spoloma nuditi enake možnosti pri zasedbi delovnega mesta, da pri tem ne pride do kaznovanja enega zaradi bioloških razlik in danosti. Primernost posameznega kandidata oz. kandidatke za prosto delovno mesto se mora preverjati z drugimi mehanizmi, tako da spol ne postane glavni kriterij presoje ustreznosti posameznika oz. posameznice.

Ker je eden ključnih razlogov, zakaj delodajalci ne želijo zaposliti mlade ženske, njena potencialna nosečnost in materska vloga, saj so sprva enoletna odsotnost in kasneje pogoste bolniške odsotnosti zaradi bolezni otroka velik manko z vidika ustvarjanja dobička v kapitalističnem sistemu, bi bilo potrebno, da država s pozitivnimi ali negativnimi ukrepi, spodbudami, sankcijami itd. poskuša vplivati na zavest deloda-

jalcev ali celo prične razmišljati o preoblikovanju obstoječih politik. Na vseh ravneh družbenega življenja se srečujemo z moško določenimi vzorci, ki jih dojemamo kot nekaj normalnega in sprejemljivega, saj nastopajo kot rezultati in sadovi naše civilizacije. Vedenje in delovanje moških v javnem in zasebnem sektorju po mnenju Jeffa Hearn (Hearn in Holmgren 2006: 2) ni neposredno povezano s spolom oz. političnim delovanjem v smislu ohranjanja neenakosti med spoloma. Vendar pa: ker je moško delovanje, ki ohranja neenakost v družbi, ukoreninjeno v družbene in ekonomske odnose, so njegovi vzorci vedenja z naše strani sprejeti kot normalni in sprejemljivi. Posledica teh moško določenih vzorcev je predvsem prikrajšanost po spolu, ki ženske postavlja v neenak položaj v primerjavi z moškimi tako v javni kot zasebni sferi.

Prav zaradi omenjenega bi morale biti obstoječe politike v prihodnje oblikovane tako, da:

- spodbujajo odpravo spolnih stereotipov v družbi v smeri aktivnejše vloge moškega na področju starševstva (delitev porodniškega dopusta, delitev bolniških odsotnosti zaradi bolezni otroka itd.);
- spodbujajo večjo delitev družinskih obveznosti med ženskami in moškimi z namenom lažjega usklajevanja poklicnega in družinskega življenja;
- ob upoštevanju različnosti žensk in moških zagotavljajo enake možnosti ter enako obravnavo žensk in moških pri zasedbi delovnega mesta;
- tudi delodajalci družinskih obveznosti ne prepoznavajo kot zlo za ustvarjanje dobička, ampak skušajo z ukrepi znotraj podjetja ustvarjati družinam prijazno podjetje ter s tem zaposlenim staršem olajšajo usklajevanje družinskega in poklicnega življenja.

Literatura

- Belopavlovič, Nataša in dr. (2003): *Zakon o delovnih razmerjih s komentarjem*. Ljubljana: GV Založba.
- Calligan, Yvonne in dr. (2007): *Gender Politics and Democracy in post-socialist Europe*. Leverkusen Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- Eisenstein, Zillah (1999): *Constructing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism*. *Critical Sociology* (2/3): 196–217. Dostopno prek: <http://crs.sagepub.com> (31. 10. 2009).
- Hafner - Fink, Danica in dr. (2007): *Raziskava med diplomanti politologije, smer analiza politik javna uprava: raziskovalno poročilo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Haralambos, Michael, in Holborn, Martin (2001): *Sociologija: teme in pogledi*. Ljubljana: DZS.
- Hazl, Vanja (2002): *Slovenke na trgu delovne sile enakopravne? Analiza položaja žensk na trgu delovne sile v Sloveniji*. Ljubljana: Pospesovalni center za malo gospodarstvo.
- Jenkins, Sarah (2004): *Gender, Place and the Labour Market*. Hampshire: Ashgate.
- Gotfried, Heidi (2006): *Feminist Theories of Work*. V M. Korczyński in dr. (ur.): *Social Theory at Work*: 121–154. New York: Oxford University Press.
- Kozmik, Vera (1998): *Sto besed za enakost*. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije, Urad za žensko politiko.
- Kropivnik, Samo, in Kogovšek, Tina (2002): *Analize podatkov z SPSS-om: Predavanja in vaje*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

- Kresal, Barbara (2002): Zakon o delovnih razmerjih s komentarjem in stvarnim kazalom. Ljubljana: Primath.
- Majchrzak, Ann (1990): *Methods for Policy Research*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage, cop.
- Mosesdottir, Lilja (2003): *Equal Pay: Main Debates and Key Actors*. V L. Magnusson in dr. (ur.): *Equal Pay and Gender Mainstreaming in the European Employment Strategy*: 33–63. Bruselj: European Trade Union Institute.
- Padavic, Irene, in Reskin, Barbara (2001): *Women and men at work*. Thousand Oaks, London in New Delhi: Pine Forge Press.
- Rees, Teresa (1992): *Women and the labour market*. London in New York: Routledge.
- Salecl, Tanja (2003): Položaj žensk na trgu dela v tranzicijskem obdobju v Sloveniji. Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Svetlik, Ivan in dr. (2002): *Politika zaposlovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Urad RS za makroekonomske analize in razvoj (2004): *Politika enakih možnosti žensk in moških*. V *Ekonomsko ogledalo* (1): 20–21. Dostopno prek: <http://www.sigov.si/umar/arhiv/og0104/zem.pdf#search=%22politika%20enakih%20mo%C5%BEnosti%22> (8. 9. 2006).
- Walby, Sylvia (1997): *Gender Transformation*. London: Routledge.

Viri

- Resolucija o nacionalnem programu za enake možnosti žensk in moških, 2005–2013 (ReN-PEMZM), Uradni list RS, št. 100/05, 10. 11. 2005. Dostopno prek: <http://www.uem.gov.si/fileadmin/uem.gov.si/pageuploads/ReNPEMZM.doc> (15. 6. 2009).
- Zakon o delovnih razmerjih, Uradni list RS, št. 42/02, št. 103/07.
- Zakon o enakih možnostih, Uradni list RS, št. 59/02.
- Zakon o uresničevanju načela enakega obravnavanja, Uradni list RS, št. 50/04, št. 93/07.

Spletne strani

- Jurišič, Ana (2007): Odločitev o družini je povezana s službo: izsledki raziskave o zaposlovanju mladih mater spodbudili državo – Nevenka Černigoj Sadar. Dostopno prek: http://www.rtvsl.si/modload.php?&c_mod=rnews%2F&op=sections&func=read&c_menu=4&c_id=135524 (16. 5. 2007).
- Inšpektorat Republike Slovenije za delo (2003): Poročilo o delu za leto 2003. Dostopno prek: <http://www.id.gov.si/fileadmin/id.gov.si/pageuploads/Splosno/porocilo2003.pdf> (25. 9. 2006).
- Inšpektorat Republike Slovenije za delo (2004): Poročilo o delu za leto 2004. Dostopno prek: <http://www.id.gov.si/fileadmin/id.gov.si/pageuploads/Splosno/porocilo2004.pdf> (25. 9. 2006).
- Inšpektorat Republike Slovenije za delo (2005): Poročilo o delu za leto 2005. Dostopno prek: http://www.id.gov.si/fileadmin/id.gov.si/pageuploads/Splosno/POROCILO_2005.pdf (25. 9. 2006).
- Inšpektorat Republike Slovenije za delo (2006): Poročilo o delu za leto 2006. Dostopno prek: http://www.id.gov.si/fileadmin/id.gov.si/pageuploads/Splosno/Letno_porocilo_IRS_za_delo2006.pdf (15. 5. 2007).

- Inšpektorat Republike Slovenije za delo (2007): Poročilo o delu za leto 2007. Dostopno prek: http://www.id.gov.si/fileadmin/id.gov.si/pageuploads/Splosno/Letno_porocilo_IRSD_2007.pdf (19. 6. 2008).
- Inšpektorat Republike Slovenije za delo (2008): Poročilo o delu za leto 2008. Dostopno prek: http://www.id.gov.si/fileadmin/id.gov.si/pageuploads/Splosno/Letno_porocilo_IRSD_2008.pdf (18. 7. 2009).
- Urad RS za enake možnosti (2005): Akcija ozaveščanja delodajalk in delodajalcev o določenih zakona o delovnih razmerjih, ki se nanašajo na enako obravnavo žensk in moških. Dostopno prek: http://www.uem.gov.si/fileadmin/uem.gov.si/pageuploads/TD__Analiza_oglasov.doc (10. 3. 2006).
- Urad RS za enake možnosti in Zavod RS za zaposlovanje (2007): Akcija ozaveščanja delodajalcev »Ni ti treba povedati delodajalcu, lahko poveš nam!« Dostopno prek: <http://www.uem.gov.si/fileadmin/uem.gov.si/pageuploads/NePovejKoncna.pdf> (1. 11. 2009).
- Vertot, Nelka, in Kozmelj, Andreja (2009): Statistična novica: ob mednarodnem dnevu žensk 2009. Dostopno prek: http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=2198 (15. 7. 2009).

Naslov avtorja:

Sara Slana

Univerzitetna diplomirana politologinja, doktorska študentka sociologije,
smer seksizem kot (sodobna) tradicija

e-mail: Sara.slana@gmail.com

RECENZIJE KNJIG

uredila Andreja Vezovnik

Robert Bobnič

**Michel Foucault: Neustrašni govor. Ljubljana: Sophia, 2009.
168 strani (ISBN 978-961-6768-07-8), 16,80 evrov**

Na enem izmed mest, s katerimi je francoski mislec Michel Foucault vzpostavljajal lastne metodološke in metateoretične refleksije, lahko beremo, da je bil njegov celotni problem »vprašanje resnice, govorjenja resnice, *wahr-sagen* – kaj pomeni povedati resnico – in relacija med 'govoriti resnico' ter formami refleksivnosti sebstva nad samim seboj« (Foucault 1990: 33). K temu je treba dodati, da se vseprežemajočnost problematike resnice v Foucaultovi misli ne nanaša na subjektive spoznavne zmožnosti, ampak kako, pod katerimi zgodovinskimi pogoji vznikne neki resnični diskurz, skozi katerega se ljudje na specifične načine objektivirajo kot subjekti. Foucault namreč pod težo zgodovinskega izkopavanja tistega, kar imenuje postopki/pravila za produkcijo izjav, relacij med izjavami in njihovimi zgodovinskimi prepletanji z razmerji moči, resnici ni odvzel njenega avtonomnega ontološkega položaja, pač pa jo je po nietzschejansko zapopadel v njenih zastrašujočih, materialnih učinkih, ki jih pušča na telesih in dušah individuumov. Zato je morda eno njegovih najbolj lucidnih vprašanj ravno tisto, ko se vpraša, »na podlagi kolikšne cene lahko subjekti govorijo resnico o samemu sebi« (ibid.: 30). Zares, čemu sploh resnica?

S tem smo že v jedru pričujočega dela. Predavanja, zbrana pod naslovom Neustrašni govor, ki jih je Foucault izvajal v okviru seminarja Diskurz in resnica leta 1983 na kalifornijski univerzi v Berkeleyju in ki v prevodu Erne Strniša ter z dodatkom spremne besede Bogdana Lešnika prihajajo v slovenski kulturni prostor, v središče postavljajo analizo antičnega pojma *parrhesia* oziroma »govorjenja resnice kot dejavnosti« (str. 151). Gre torej za knjigo, ki predstavlja že peto zaporedno izdajo Foucaultovih del v zadnjih dveh letih, kar je vsekakor pomemben indikator povečujočega se zanimanja za množstvo Foucaultovih historičnih analiz. Obenem pa tokratni prevod ravno zaradi obravnavane tematike že sam po sebi kliče k preseganju dosedanjih teoretsko-aplikativnih elaboracij – ki se gibljejo znotraj (kritičnih) filozofskih prijemov, diskurzivnih študij in biopolitične paradigme – k bolj holističnim pogledom na Foucaultovo idiosinkratično miselno podvzetje. Nenazadnje lahko rečemo, da bo bralčevo izostreno oko v Neustrašnem govoru prepoznalo genealoški pristavek k skorajda vsem ključnim Foucaultovim vprašanjem, predvsem pa poskus misliti resnico onkraj volje do resnice, ki ravno s tem, ko resnični diskurz premesti od moči akta izjavljanja k sami izjavi, vzpostavi tiste relacije, sprege vednosti/oblasti ter form izkustev, ki so po mnenju mnogih Foucaultov poglavitni prispevek k intelektualni misli 20. stoletja.

Pojdimo po vrsti. Foucault se analize loti docela kronološko, kar sovпада s samo zgradbo poglavij v knjigi, izvzemši prvega, kjer na kratko predstavi sam pomen besede. Na ta način *parrhesio* označi s petimi značilnostmi: odkritost, resnica, nevarnost, kritičnost in dolžnost. Grobo rečeno je *parrhesia* »vrsta besedne dejavnosti, kjer je govorec prek odkritosti v določenem razmerju do resnice, prek nevarnosti v določenem razmerju do lastnega življenja, s kritiko (sebe ali drugih) v določenem razmerju do sebe ali drugih ljudi ter prek svobode in dolžnosti v določenem razmerju do moralnega zakona« (str. 11). *Parrhesia* je torej specifičen način izrekanja diskurza resnice, saj se njena resnica udejanji le prek poguma, torej takrat, ko življenje trga oblastna razmerja, ko pod vprašaj postavlja lastno eksistenco, pri tem pa odpira prostore svobode, ki se skozi transformacijo v načinu biti lesketajo v odnosu do sebe in drugih. Tako je npr. filozof (intelektualec), ki tiranu (nosilcu politične moči) pove, da je njegova tiranija nepravilna, uporabil *parrhesio*.

Nadalje nam Foucault oriše genealogijo problematizacije ter hkrati transformacije pomena in prakse *parrhesie* v antični kulturi od 5. stoletja pr. n. št. do začetka krščanstva. Poleg tega

skuša v predavanjih na več mestih artikulirano razjasniti lastna metodološka pravila, ki omogočajo t. i. zgodovino mišljenja. Tako pravi, da je zgodovina mišljenja »analiza načina, kako neproblematično izkustveno polje ali niz praks, ki so bile sprejete brez pomisleka, ki so bile znane in 'tihe', zunaj razprave, postane problem, sproži razprave in debate, spodbuja nove odzive in povzroči krizo poprej tihega obnašanja, navad, praks in institucij« (str. 63–64). Kako je torej antična misel problematizirala *parrhesio*? Foucault se najprej zadrži pri šestih Evripidovih tragedijah, in sicer Feničankah, Hipolitu, Bakhantkah, Elektri, Ionu in Orestu. Problematizacija *parrhesie* se najbolj zgosti v Orestu, kjer se hkrati pojavi tudi v perojativnem pomenu »nevedne odkritosti«, kar Foucault povezuje s krizo demokratičnih institucij. Vprašanje *parrhesie* – torej, kdo lahko izreka resnico – se namreč premakne iz skupka *logos* (resnica)/*genom* (rod), kjer je bila *parrhesia* državljanska pravica atenskega visokega rodu, do vprašanja relacije med *logosom* in *nomosom* (zakonom). Posledično to povzroča zagato, kako znotraj *isegorie* (zakonske pravice vsakogar do mnenja) prepoznati *parrhesiastičen* govor. Natanko na ta način v krizi *parrhesie* gnezdi problem resnice: »*Parrhesiastovo* razmerje do resnice ne more biti več osnovano zgolj na odkritosti ali pogumu, temveč po novem zahteva izobrazbo ali, splošneje, neko vrsto osebnega urjenja« (str. 62).

To je tudi tematika, ki jo obelodani v naslednjem razdelku z naslovom *Parrhesia* in skrb zase. Vidimo, da se prek *skrbi zase* dotakne enega osrednjih konceptov svojega t. i. poznega obdobja, ko v svojo misel vnese novo ontološko dimenzijo z imenom tehnologije sebstva, ki pa, mimogrede, ni kar preprosto iskanje nove teorije subjekta, temveč način razumevanja, kako se igre resnice in tehnologije oblasti stekajo v posameznikov odnos do samega sebe. Tako lahko tudi lažje razumemo, zakaj se kot paradigmatični *parrhesiastičen* lik na tem mestu pojavi Sokrat. S Sokratom dobi problematizacija *parrhesie* obliko igre med »*logosom*, resnico in *biosom* (življenjem) v območju osebnega razmerja med dvema človeškima bitjema, učiteljem in učencem« (str. 89). Sokrat je *parrhesiastes* natanko zaradi tega, ker živi v sozvočju *logosa* in *biosa* – na kratko: to, kar govori, tudi počne. Hkrati pa resnica, ki se v Sokratovem *parrhesiastičnem* govoru razkrije njegovim atenskim sogovorncem, ni resnica (esenca) človekove narave, pač pa vrsta razmerja, ki ga ima nekdo do resnice in ki se ontološko ter etično manifestira v njegovem življenju.

Taka manifestacija, ki gnezdi v premiku od politične *parrhesie* do sokratskofilozofske, pa se ne udejanja le prek teoretičnega zrenja, temveč prek tega, kar Foucault drugje imenuje prakse sebstva. Zato proti koncu predavanj skozi besedila epikurejskih, kiniških in stoiških šol začrta še dodatno metamorfozo v *parrhesiastičnem* izrekanju resnice. V toku antične kulture namreč pride do premika k neki drugi *parrhesiastični* igri resnice, katere bistvo je, da smo dovolj pogumni, da razkrijemo resnico o *sebi*« (str. 126). Prakse, kot so samoizpraševanje, samodiagnoza ali samopreizkušanje, so namreč tehnike, prek katerih se vzpostavlja odnos med subjektom in resnico. Pri tem pa je pomemben poudarek – in to je hkrati tudi eno ključnih mest v knjigi –, da če je resnica subjekta nič drugega kot razmerje subjekta do resnice, ki pa se oblikuje skozi razmerje do samega sebe, to ne izhaja le iz delfskega imperativa *gnothi seauton* (spoznaj samega sebe) – historične vezi kasnejše pastoralne oblasti in biopolitike –, marveč iz specifičnih tehnik (samo)(ob)vladovanja), kjer skušamo kakor rokodelci različna *racionalistična* načela (resnice) vklesati v naša življenja. Navsezadnje je tudi *parrhesia* ena izmed takšnih tehnik.

Vendar pa kljub temu tudi nekaj več, saj Foucault v sklepnem poglavju v svoji značilni maniri čez zgodovino hitropotezno napne genealoški lok. Ob tem pa v nekaj stavkih – kar ni neproblematično – loči dva načina produkcije resnice: analitika resnice se ukvarja s procesi zagotavljanja resničnosti izjave, kritična tradicija pa z (*parrhesiastičnimi*) vprašanji, kdo je zmožen povedati resnico in zakaj naj bi jo sploh povedali. Gre za pomemben razloček, ki ne meče novih luči le na njegovo branje razsvetljenske drže kot nenehne kritike, pač pa tudi na njegov celoten opus, ki ga v končni fazi označi kot historično ontologijo nas samih, naših aktualnih meja nujnosti, s tem pa kot lastno delo na sebi. Tako je tudi jasno, da Foucault sam sebe prepozna kot govorca resnice, kot *parrhesiastes*.

Ključna poanta pričujočega dela je tako v spoznanju, da lahko kritična tradicija v modernih izkustvih resnice nastopa le kot razpoka: »Kot kaže, *parrhesia* v grškem smislu ne more več nastopiti v našem modernem epistemološkem okviru« (str. 6). Od Descartesa dalje se resnica subjektu kaže že zaradi tega, ker eksistira – seveda ob predpostavki pravilne metodologije, prek dvoma in uvida. Nasprotno pa *parrhesia* pomeni, da ima nekdo dostop do resnice samo ob predpostavki določene moralne kvalitete, skratka *biosa*. To, kar *parrhesiastes* ritualno izjavi, je že resnica – s tem da se resnica potrjuje ravno v zmožnosti tega izjavljanja, saj s *parrhesio* govorec »poudarja dejstvo, da je obenem subjekt izjavljanja in subjekt izjavljenega« (str. 4). Za adekvatno razumevanje take tematizacije bodo morali bralci poseči v Foucaultova dela okrog Arheologije vednosti, kjer poudarja, da je subjekt ena izmed dimenzij (mesto) izjavjalne funkcije, ki pa ga ne zaseda avtor izjavljanja, pač pa ga zapolnjujejo različni individuumi. *Parrhesia* je tako primer, ko ti dve razločeni mesti sovpadeta, vendar le prek vzpostavitve moči subjekta do samega sebe.

Če je takšna elaboracija zadeva teoretskih sladokuscev, pa je vrednost obravnavanega dela veliko širša. Poleg tega, da že na prvi pogled omogoča plodno mišljenje (in kritiko) – genealogijo – svobode govora onkraj pravnega dispozitiva, nam na hrbtišču vprašanja, kako dandanes sploh (pre)misliti izrekanje resnice, odpira tudi vprašanje, kdo je današnji *parrhesiastes*. Naivno bi bilo odgovor iskati v delih samega Foucaulta, pač pa ga je treba (iz)najti na samem družbenem terenu. Morda glasovi prihajajočih (ali zatiranih) subjektivitet? Vsekakor. Predvsem pa je Neustrašni govor treba razumeti kot poziv k odpiranju *parrhesiastičnih* praks svobode, kar hkrati pomeni premisliti tista nietzschejanska vprašanja, ki se sprašujejo, kje najti moči življenja, ki si bodo podvrgla moči resnice.

Literatura:

Foucault, Michel. 1990. *Politics, philosophy, culture: interviews and other writings 1977–1984*. New York, London: Routledge.

Blaž Ilc

Janko Prunk: Racionalistična civilizacija 1776–2000.

Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.

586 strani (ISBN 978-961-01-0629-6), 39,96 evrov

V slovenskem zgodovinopisju so ambicioznejše tematike, ki zadevajo širši regionalni in globalni okvir ter zahtevajo sintetičen zgodovinski premislek transformacij, zelo redko predmet zgodovinskega premisleka. Med najbolj zahtevne tematike zagotovo sodi vzpostavljanje modernih družb oziroma kompleksnih transformacij, ki so zaznamovale zadnjih nekaj stoletij.

Knjiga Janka Prunka *Racionalistična civilizacija 1776–2000* tako predstavlja eno najbolj ambicioznih zgodovinskih del pri nas, saj je poskus časovno-prostorske zamejitve procesov in dogodkov vzpostavljanja moderne Evrope oziroma »racionalistične civilizacije« ter premisleka o njih. Delo je ambiciozno ne samo zaradi tematike, ki jo obravnava, temveč tudi zaradi načina analize procesov, saj avtor procese, transformacije in dogodke, ki so vzpostavljali oziroma prek katerih so se vzpostavljala moderna družbeno-politična, ekonomska, kulturna in druga moderna razmerja, poskuša hkrati analizirati na več področjih. Delo je razdeljeno na pet poglavij, ki se posamično nanašajo na določeno časovno obdobje. Vsako od petih glavnih poglavij je za-

ključna celota, pri čemer je vsako pospremljeno z uvodnim splošnim premislekom specifičnega obdobja, ki mu sledijo številna podpoglavja. Ta naslavljajo bodisi specifično transformacijo bodisi specifični dogodek, ki mu avtor pripisuje odločilen pomen za razumevanje vzpostavljanja moderne »racionalistične civilizacije«. V prvem poglavju avtor poda metodološke, časovne in vsebinske koordinate celotne študije, hkrati pa analizira družbeno-politično situacijo na pragu odločilnih procesov in transformacij, ki so v zadnjih desetletjih 18. stoletja kulminirali v genezi modernih družbeno-političnih ureditev, znanosti, vednosti in mišljenja, izobraževanja, kulture, umetnosti ipd. Drugo poglavje analizira procese, zamejene z obema revolucionarnima obdobjema, in sicer z meščanskimi družbeno-političnimi in ekonomskimi revolucijami v zadnjih desetletjih 18. in prvih desetletjih 19. stoletja na eni strani ter na drugi strani z obdobjem t. i. pomladi narodov sredi 19. stoletja, ki pomeni razširitev transformacijskih procesov, s strani meščanskih revolucij intenziviranih ali sproženih na vso celino. V tretjem poglavju so predmet analize družbeno-politični procesi, prakse, institucije ipd., značilni za obdobje konsolidacije moderne buržoazne družbeno-politične ureditve, ki ga avtor postavi v obdobje med pomladjo narodov in začetkom prve svetovne vojne. Četrto poglavje se osredotoča na medvojno obdobje, ki ga zaznamujejo številni pretresi in destabilizacija navidezno konsolidiranih modernih družbenih ureditev, med katerimi avtor poudarja ključen pomen prve svetovne vojne predvsem za razvoj komunističnega in fašističnih režimov. Na drugi strani pa gre za obdobje velikih odkritij na področju znanosti in velikih dosežkov na vseh področjih umetnosti. Analiza obdobja se konča s premislekom druge svetovne vojne, ki predstavlja krvavo uverturo v zadnje poglavje, v katerem avtor analizira poveljno dogajanje v Evropi v različnih sferah, pri čemer je posebna pozornost namenjena obema družbeno-političnima blokoma, njenemu razvoju in končnemu propadu vzhodnega bloka ter integraciji posameznih vzhodnih držav v zahodnoevropske povezave. Delo se zaključí s splošnim premislekom problemov, s katerimi se sooča »racionalistična civilizacija«.

Ambiciozna tematika in način, kako jo avtor poskuša premisliti, sta zagotovo ključni pozitivni lastnosti dela, vendar pa knjigo pestijo nekatere bolj ali manj očitne težave. Manjše so na primer določene faktične napake; na primer britanski NHS je bil ustanovljen leta 1948, in ne v 1960. letih (str. 531). Večja težava pa je določeno preveliko zanašanje na omejen izbor sekundarnih virov, katerih ugotovitve in trditve niso vedno kritično reflektirane. Pri večini teh virov gre namreč za sintetične zgodovine določenih obdobj, in ne za dela strokovnjakov za specifične procese in dogodke v okviru specifičnih sfer in specifičnih obdobj. To je še posebno razvidno v premisleku del določenih filozofov obravnavanega obdobja. Avtor tako sicer poskuša nasloviti vse pomembne filozofe določenega obdobja, vendar pa njihovo misel podvrže prevelikemu poenostavljanju, redukciji in v nekaterih primerih celo napačni interpretaciji. Heglova kompleksna dialektika je tako popačena v enostavno triado teza–antiteza–sinteza (str. 129). Hegel to triado namreč uporabi le v uvodu *Fenomenologije duha*, in še tam jo zavrne kot neživljenjsko shemo. Podobno problematično je preiščljan Marx (str. 141), ki naj bi po avtorju zanikal človeku svobodno voljo in ustvarjalnost. Čeprav Marx v 18. brumairu pravi, da ljudje delajo lastno zgodovino, res da ne v okoliščinah, ki jih sami določijo. Zelo problematičen je tudi kratek odstavek o Foucaultu, kjer ta mislec prelomov, radikalne in stroge zgodovinsko-prostorske specifičnosti in kontingenčnosti različnih razmerij, institucij, praks, vednosti, subjektivitet postane mislec, ki poskuša napisati celotno zgodovino civilizacije (str. 478).

Ključna težava dela leži na eni strani v zasnovi same osrednje tematike – vzpostavljanje »racionalistične civilizacije« – in na drugi v določeni tišini v analizi tega vzpostavljanja. Avtor tako razen geografsko-časovne opredelitve nikjer v delu jasno ne opredeli, kaj označuje koncept »racionalistična civilizacija«. Koncept racionalno lahko delno razberemo iz različnih parov, ki jih avtor hkratno povezuje s konceptom racionalno (npr. vera v razum, toleranca, liberalna demokracija, tehnološki napredek, avtonomna človekova lastnost) oziroma jih koncipira kot nasprotno (npr. nasilje, nacionalizem, ideologizacija), vendar pa tudi ta koncept – podobno kot koncept

civilizacija – ni kritično ovrednoten. Kritična nerefleksija uporabljenih osrednjih konceptov je problematična iz več razlogov. Tako je na primer koncept civilizacija neologizem 18. stoletja; kot tak je bil v delih tedanjih in kasnejših mislecev uporabljen kot koncept, prek katerega se je vzpostavljala superiornost Evrope in hkratna inferiornost vseh drugih delov sveta. Drugič sta tako oba koncepta sintagme kot sama sintagma razumljiva le v odnosu do njunih protipolov. »Racionalistična civilizacija« je tako za svoje samoosmišljanje nujno potrebovala področja in območja iracionalnosti, teme, nasilja in nerazvitosti. To je lepo razvidno iz avtorjevega poskusa zgodovino »racionalistične civilizacije« osmisлити kot boj med racionalnim in iracionalnim, pri čemer se pokaže analitičen problem obeh kategorij, saj sta uporabljeni v moralnem smislu »dobro je racionalno, slabo pa iracionalno«. Zgodovina »racionalistične civilizacije« je tako zvedena na specifično transcendentalno teleologijo, kjer so določeni dogodki in procesi vstavljeni v univerzalno razlagalno shemo neustavljivega napredovanja razuma oz. dobrega, ki je postavljeno na evropsko celino. Težava takšnega osmišljanja vzpostavljanja moderne Evrope je na eni strani utrjevanje mita o inherentni superiornosti, geniju Evrope, na drugi strani pa gre za zanikanje neločljive povezanosti med nasiljem in širjenjem racionalističnih idej, katerih ključna primera sta kolonializem in imperializem, v okviru katerih se uresničujejo razsvetljske ideje razširjanja razuma na nerazsvetljene dele globusa. Tako je simptomatično, da tem vidikom avtor nameni zelo malo prostora in jih ne vidi kot konstitutivne elemente vzpostavljanja moderne Evrope. Kljub omenjenim problematikam, ki od bralca zahtevajo lasten kritičen premislek, pa je knjiga zanimivo branje in kot taka priporočljiva predvsem za širšo javnost.

Aleksander Sašo Brlek - Slaček

Terry Eagleton: Smisel življenja: zelo kratek uvod.

Ljubljana: Krtina, 2009.

128 strani (ISBN 978-961-260-016-7), 12 evrov

Postaviti vprašanje o smislu življenja se dandanes – sicer neupravičeno, kot je poudarjal Adorno v predgovoru k *Minimi Moralii* – zdi brezupno naivno. Vprašanje spada v čas umiranja boga, ko spomin na idejo stvarnika, ki je vsemu obstoječemu dajal smisel, to vprašanje še zahteva. Obenem pa dogmatični odgovori, ki jih ponuja religija, niso več verodostojni. Od knjige, ki že z naslovom nagovarja to problematiko, bi pričakovali, da je morda zajedljiva satira tipa istoimenskega filma ekipe Monty Python, morda sociološko obarvana razprava o tem, v katerih družbenih okoliščinah vprašanje o smislu življenja postane relevantno, kvečjemu zgodovinski pregled filozofskih ali umetniških poskusov odgovarjanja na to vprašanje, nikakor pa ne resen poskus odgovarjanja na vprašanje samo. Knjiga Terryja Eagletona poskuša biti vse to, tudi resen odgovor.

Že na začetnih straneh postane jasno, da je knjiga namenjena široki publiki in namerava biti točno to, kar obljublja podnaslov: zelo kratek uvod. Napisana je poljudno in duhovito, Eagleton se izogiba tehničnemu besedišču in pri bralcu ne predpostavlja seznanjenosti s filozofijo. Avtor po začetni analizi samega vprašanja »Kaj je smisel življenja?«, kjer ugotovi, da sta v filozofskem smislu problematična tako pojem smisel kot pojem življenje, predstavi poglede nekaterih velikanih filozofije, kot so Wittgenstein, Schopenhauer, Aristotel in Heidegger, ter manj špekulativne poglede Marxa in Freuda. Ta pregled je začinjen z analizo literarnih refleksij smisla življenja, ki ni tako izčrpen: obravnava predvsem moderniste, s kratkimi komentarji o Shakespearju in

antični tragediji. Ob tem avtor zastavi tudi vprašanje, kako v sodobnih družbenih okoliščinah zastaviti vprašanje o smislu življenja, kjer izrazi kritiko kapitalistične kulture in njene instrumentalizacije smisla, doda pa še nekaj pikrih dnevno-političnih komentarjev. Najboljša kandidata za odgovor na vprašanje o smislu življenja sta po avtorjevem mnenju ljubezen in sreča, kar zveni kot new-agevska puhlica, pa v resnici ni: za avtorja sta tako ljubezen, razumljena predvsem kot *agape*, kot sreča politični zahtevi: treba je ustvariti takšne družbene okoliščine, v katerih bo lahko poln razvoj vsakega posameznika – njegova sreča – povezan s skrbjo za srečo vseh drugih – ljubeznijo.

Vsak posamični problem, ki ga avtor odpira – lingvistična analiza vprašanja »Kaj je smisel življenja?«, pregled filozofskih teorij, pregled literarnih refleksij, analiza družbenih okoliščin, ki to vprašanje določajo, kritika kapitalistične instrumentalizacije smisla in končno odgovor na samo vprašanje – bi bilo zelo težko zadovoljivo rešiti na stotih straneh. Rešiti vse je popolnoma nemogoče. Zaradi tega vsaka delna analiza deluje površno. Analogije, ki jih avtor vzpostavlja med teorijami, mestoma delujejo neprepričljivo; tako recimo trditev, da »t/o, čemur Schopenhauer pravi Volja, Freud poimenuje želja« (str. 62). Freud jasno ločuje vsaj dve vrsti želja, kjer je ena vrsta vezana na egoistične potrebe, druga na reprodukcijo vrste, in prav zaradi tega ni toliko pesimističen kot Schopenhauer. Sploh pa Freudovo odkritje gona k smrti v *Onstran načela ugodja*, ki ga Eagletonu Freudu pripiše brez kvalifikacij, zaznamuje prelom s Freudovim dotedanjim razmišljanjem in sodi med bolj problematične elemente njegove teorije (eksperimentalna psihologija je osnovno tezo dela postavila na laž, ko je dokazala, da je odsotnost stimulusov za posameznike neznosna). Takšne podrobnosti, ki to v resnici niso, se v knjigi pogosto izgubijo. Moteča so tudi občasna neargumentirana posploševanja, kot npr. to, da je danes »š/port, in ne religija /.../ opij ljudstva« (str. 38) in da je Wittgstein »po splošnem mnenju največji filozof dvajsetega stoletja« (str. 15).

Knjiga trpi za ne dovolj sistematičnim povezovanjem različnih pristopov. Avtor pogosto preskakuje od povzemanja filozofskih teorij k literarni analizi in komentarjem sodobnih družbenih okoliščin, tem preskokom pa bralec težko sledi. Tako na strani 19 omeni sociološko ugotovitev, da v vsakdanji praksi ni vedno mogoče dosledno upoštevati vseh etičnih imperativov, ker se nekateri med sabo izključujejo, v naslednjem odstavku obravnava problem terorizma, spet v naslednjem literarno obliko tragedije, povezave med temi problemi pa so vzpostavljene prej po načelu proste asociacije kot sistematičnega razmišljanja. Tudi nekonsistentnosti, kot je npr. označevanje razlaganja idejnih premikov s političnim in ekonomskim dogajanjem za vulgarnega na str. 30 ter razlaganje idejnih premikov s političnim in ekonomskim dogajanjem na str. 32, vzbujajo vtis, da se je Terry Eagleton bolj kot na poglobljeno ukvarjanje s temo zanašal na svojo sicer bogato zakladnico znanja. Knjiga deluje napaberkovano, kot zbirka idej, na katere je avtor naletel ob ukvarjanju z drugimi problemi, in naključnih razmišljanj, ki ne uspejo dati vtisa koherentne celote.

Težko je ugotoviti povezavo med zaključkom, ki smisel življenja predstavi kot politični problem, in predhodnimi obravnavami filozofov, ki smisel obravnavajo kot imanentno lastnost človeškega življenja. Knjiga se zaključi z aporijo: kako sta lahko ljubezen in sreča smisel življenja, ko trenutne okoliščine velikemu delu globalnega prebivalstva odrekajo tako srečo kot ljubezen? V tem kontekstu bi pričakovali obravnavo avtorjev frankfurtske šole, ki so mnogo pozornosti posvečali prav prepadu med smiselnostjo kot imanentno zahtevo človeškega življenja in dejansko nesmiselnostjo življenja v sodobnih družbah, ki jo je subjektom dokončno demonstriral Auschwitz. Ko primerjamo Eagletonove sklepe z Marcusejevim esejem *H kritiki hedonizma* in Adornovimi kritikami nesmiselnosti življenja v kapitalistični družbi ter kritikami dogmatičnih odgovorov glede vprašanja smisla življenja (predvsem Heideggerjevih), ugotovimo, da *Smisel življenja* ne ponudi ničesar novega.

V primerjavi z *Ideology of the aesthetic*, kjer se Eagleton izkaže kot kompetenten na filozofskem področju, na katerem sicer ni matičen, kjer je tematika podrobno raziskana, kjer avtor

izčrpno obravnava pomembnejše filozofske refleksije estetskega in jih umešča v zgodovinske družbene kontekste, *Smisel življenja* razočara. Resda je merilo, ki ga postavlja *Ideology of the aesthetic*, nesorazmerno visoko, a bi prav zaradi tega od avtorja pričakovali več, kot uspe ponuditi v *Smislu življenja*. Da je slednje delo verjetno mišljeno kot zgolj kratek pregled, pomanjkljivosti ne upravičuje, saj je osredotočenost na jasno zamejen problem za takšno delo še bolj pomembna. Če bi se avtor omejil na pregled filozofskih pristopov, bi knjiga lahko bila zelo dober uvod v problematiko. Taka, kot je, trpi za pomanjkanjem sistematičnosti, jasnosti in izčrpnosti.

Tudi ko avtor nedvoumno blesti, predvsem pri analiziranju literarnih refleksij smisla življenja (na primer na straneh 71–80, ko se ukvarja z modernistično literaturo), se zanaša na svoje preteklo delo in ne predstavi novih idej. To ne pomeni, da ti odseki niso zanimivi za branje, predvsem za tiste, ki niso seznanjeni z Eagletonovim preteklim delom. Tudi njegova stilistična virtuoznost in duhovitost delu kljub naštetim pomanjkljivostim podeljujeta določen čar. Slovenskemu prevodu sicer ne uspe v celoti prenesti izvrstnega stila Eagletonovega pisanja, kar je prej posledica omejenega besednega zaklada, ki ga v primerjavi z angleščino premore slovenščina, kot nespretnosti prevajalca. Prav nasprotno, prevajalec se je uspešno spoprijel s to pomanjkljivostjo materiala, prevod se bere tekoče, prevajalec pa v skrbi za natančnost opozarja na dimenzije pomena, ki se sicer s prevodom izgubijo.

Avtor se v predgovoru opraviči za preveliko ambicioznost. Opravičilo je povsem na mestu. Knjiga je sicer zabavna, a neprimerna kot uvod v problematiko. Obseg snovi, ki jo skuša pokriti, nikakor ni skladen z obsegom knjige. Posamezne raziskave so zaradi tega površne, celota fragmentarna, povezave med različnimi deli neprepričljive. Končni sklep, ki pretenciozno skuša odgovoriti na vprašanje o smislu življenja, ni zadovoljivo izpeljan iz predhodnih razprav, odpiranje vprašanj o odnosu med subjektom in objektom, zmožnosti jezika, da poda zavezujoče sodbe o svetu itd. pa bralca le še dodatno zmedejo glede temeljnega namena knjige. Očitno je, da avtor premisleku o tem, kateri problem želi z delom obravnavati, ni posvetil prav dosti časa, saj je odgovor na to vprašanje tudi po končanem branju razviden prav toliko kot odgovor na vprašanje o smislu življenja.

Mitja Durnik

Franjo Štiblar: Svetovna kriza in Slovenci: kako jo preživeti?
Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
211 strani (ISBN 978-961-254-100-2), 8 evrov

Svetovna kriza je povzročila tektonske premike v novonastajajoči ureditvi globalnega gospodarstva, poleg tega pa obrambni mehanizmi bank in drugih finančnih institucij ne zagotavljajo korenitega prestrukturiranja svetovnih finančnih trgov. Avtor knjige *Svetovna kriza in Slovenci: kako jo preživeti?* poskuša ponuditi odgovor, kako se lahko posamezniki in gospodarski subjekti spoprimejo z današnjo gospodarsko krizo. Pisec išče konsenz o pravilnem pristopu do kriznega upravljanja na vseh ravneh ekonomske znanosti – od mikroekonomije do makroekonomske obravnave problema. Omenjena knjiga gospodarsko krizo obravnava kot svetovni fenomen, v ta kontekst pa avtor umesti Slovenijo, ki je kot majhna država v primerjavi z gospodarskimi velesilami še posebej ranljiva in dovzetna za spremembe. Franjo Štiblar je eden tistih slovenskih ekonomistov, ki zagovarjajo gospodarski gradualizem in državno regulacijo na področjih, ki

so vitalni del sodobnega človekovega in družbenega razvoja. Ideje čistega trga so mu nekako tuje, in to ga postavlja v krog ekonomskih strokovnjakov, ki tranzicijske ekonomije razumejo tudi kot ohranjanje lastne notranje identitete države.

Vrednost Štiblarjevega pristopa je vsekakor v tem, da jasno ločuje med šokterapijo kot pomembnim parametrom neoliberalnih ekonomskih strategij od razumevanja ekonomske tranzicije kot postopnega prehoda v tržni model gospodarjenja. Šokterapija je vedno možen in velikokrat tudi edini odgovor na sesutje nestabilnega finančnega okolja. Strinjamo se z avtorjem, ko trdi, da lahko spodbujevalci sistema hipotekarnega balona, ki je pomemben vzrok sedanje krize, v veliki meri zakrijejo model tveganega poslovanja, ki ga sooblikujejo, ob tem pa rekonstruirajo tudi sistem zavarovanja lastnih tveganj in rast dobička. Borzniki in bančniki, ki so v veliki meri glavni akterji teh nerealnih finančnih vložkov in tveganj, o možnem prestopu finančnega rubikona navadno ne govorijo odkrito, saj bi s tem škodovali svojemu poslovanju in tako morda ogrozili nova delovna mesta v sektorju, ki ga obvladujejo. Globalni finančni sistem v veliki meri vodi in obvladuje zaupanje v njegovo delovanje. Diskurz finančnikov torej omogoča nadaljnje sejanje (kvazi)optimizma, ki ga lahko razumemo kot poskus ohranjanja statusa quo na finančnem trgu.

Slovenija je v poosamosvojitvenem obdobju ubrala pot postopnega prilagajanja notranjega ekonomskega sistema, ki ga avtor, kot rečeno, zagovarja kot uspešno strategijo pri obravnavi tranzicijskih ekonomij in okrevanja nacionalnih gospodarskih sistemov. Iz tega izhaja tudi Štiblarjeva kritika pristopa »mladoekonomistov« in njihovega poskusa uveljavitve doktrine popolnega neoliberalnega modela ter posledično tržnega fundamentalizma. Ob tem pa velikokrat pozabljamo, da je bila Slovenija, pa čeprav kot majhna ekonomska sila, sposobna že na začetku svojega lastno načrtanega razvoja zavrniti Sachsove ideje o radikalni tranziciji, kar se je kasneje izkazalo kot ena ključnih odločitev pri razvoju male države in njenega gospodarstva. Večjo stabilnost je država vzdrževala z zmerno gospodarsko rastjo, kar je povzročilo stabilnost in relativno vzdržljivost ekonomskega sistema. Ob zelo »socializiranem« trgu delovne sile in drugih blažilcih prehitre liberalizacije pa je država po mnenju pisca premalo vlagala v raziskave in razvoj v Sloveniji.

Strinjamo se z avtorjevo trditvijo, da je Slovenija v zadnjih letih – po več kot desetletju uspešnega postopnega prilagajanja – privzela vedno več tistega, kar lahko pripišemo nezdravemu gospodarskemu razvoju – hitra rast BDP-ja, podkrepljena z rastočim zunanjim primanjkljajem, začetkom rasti inflacije in monetarno ekspanzijo, ob tem pa je bil fiskalni primanjkljaj zamegljen z nekaj računovodskimi manipulacijami. Ugodno rast ob ugodnem notranjem in zunanjem ravnotežju je zamenjala hitra rast z bilančnimi neravnotežji. Makroekonomska logika se je znašla med dvema dilemama: ali zaupati liberalni ekonomski politiki ponudbe ali spodbuditi keynesiansko politiko povpraševanja? Liberalna doktrina zagovarja zmanjševanje davkov in povečanje razpoložljivih dohodkov, s katerimi naj bi bogatejši sloj pospešil investiranje. Ob tem ima država manjšo vlogo v gospodarstvu. Ekonomsko logiko reaganomike je sprejela tudi Evropska komisija v Paktu o stabilnosti in rasti. Keynesova doktrina pa se nasprotno osredotoča na pospeševanje končnega povpraševanja, ki se lahko spodbuja s potrošnjo, investicijami ali izvozom, dodatno pa z večjimi državnimi izdatki in investicijami. Ob tem Štiblarjeva dognanja dopolnjujemo z ugotovitvijo, da neoliberalna doktrina, umeščena v okvir delovanja majhne države, nujno povzroči, da malo gospodarstvo postane še bolj odvisno od velikih ekonomskih sistemov in s tem izgublja lastno identiteto v dominantnem globalnem prostoru. Posledično se po našem mnenju država znajde v nekakšnem ciklu mikrošokov, ki vedno znova rušijo temelje nacionalnega ekonomskega sistema.

Avtor je kritičen do velikega števila posrednikov v konvencionalnem razmerju posojilodajalec–posojilojemalec, ki so v veliki meri vzrok nastajanja nepremičninskega balona in posledično njegovega poka. Omenjeni model zamegli preglednost poslovanja do nedoločljivih razsežnosti. Ko se osnovno posojilo pretvarja v vrednostne papirje, v svoji zasnovi razprši tveganje, vendar

pa akterji ob tem prikrijejo tveganje osnovnega posla. Prodaja tveganj osnovnega posla sicer pomeni povečevanje likvidnosti v sistemu, ob tem pa celotna strategija obide kontrolno polje centralnih bank. Posledično postane bančni nadzor nepomemben, s tem pa tudi vsa monetarna politika. Napihovanje finančnega balona ima ob pojavu finančne krize pomembne posledice za realni sektor. Ob tem pa tudi državna intervencija ni vedno zadosten protiukrep, saj povečuje proračunski primanjkljaj.

Pritrdimo lahko avtorju, ki meni, da sta regulacija in nacionalizacija nujni pri oblikovanju strategije izhoda iz krize. Dodajamo pa, da »socializem« in izvedene strategije še vedno veljajo le za bogati sloj, za revno populacijo pa se še vedno uporabljajo dognanja neoliberalne šole. Vzvodi denarnih intervencij so namenjeni predvsem popraviljanju »napak«, ki jih povzročijo napihovalci hipotekarnega balona. Na tem mestu je treba poudariti, da lahko takšni »parcialni« pristopi generirajo še daljša krizna obdobja v svetovnem gospodarstvu. Mnenja smo, da krize ni možno v celoti sproducirati namensko, ker gre za splet različnih okoliščin. Vsekakor pa bi se lahko strinjali s Kleinovsko razlago doktrine šoka, ki jo kot vnaprej zamišljeno in pripravljeno strategijo snovalci političnega in ekonomskega polja zlahka umestijo v porajajoči se domino efekt. Po našem mnenju je nujno, da sodobni finančni trendi narekujejo rekonstrukcijo svetovnih finančnih institucij, ki bi nadalje omejevala negativne učinke pojavljajočih se kriz. Nenazadnje pa bi se moralo del moči preltiti od sedanjih dominantnih akterjev proti manj razvitim državam, ki bi lahko v novem svetovnem finančnem okolju imele več besede in se dejavneje vključevale v svetovni sistem odločanja.

Končna ocena je, da knjiga v temeljni zasnovi korektno odgovarja na probleme svetovne gospodarske krize in njenega vpliva na slovensko gospodarsko okolje. Avtor celovito razume učinke obravnavane problematike, predlagamo pa le, da več pozornosti nameni temeljitejši delavi knjige kot temeljnega ekonomskega učbenika ali priručnika ali pa kompleksnejši analizi izbranega problema in knjigo obelodani kot kompleksno znanstveno delo, ki bralcu ponudi več kot zgolj deskriptivno analizo. Pričujoča knjiga je nekje vmes med obema možnima smerema. Da bi avtor lahko konkretnije odgovoril na kompleksnost krize, bi po našem mnenju moral uporabiti večji nabor virov in študij, ki parcialno obravnavajo posamezne vidike svetovnega in slovenskega ekonomskega sistema ter kriznega upravljanja. Dodelava v smeri temeljnega študijskega učbenika pa bi morala temeljiti na večjem vključevanju slikovnega gradiva in ponujenih vprašanj za razpravo ob koncu vsakega izbranega poglavja.

Ana M. Sobočan

**Slavko Gaber (ur.), Mitja Sardoč, Janko Strel, Andrej Lukšič (sour.):
Za manj negotovosti: aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog,
varovanje okolja. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2009.
337 strani (ISBN 978-961-253-039-6)**

Pojem negotovost se v enem od svojih osnovnih pomenov dotika številnih vidikov vsakdanjega življenja vsakogar izmed nas, npr. kadar sprejemamo odločitve, za katere ne moremo natančno napovedati, kakšne posledice bodo prinesle s seboj. Ena od strategij, kako zmanjšati nepredvidene (in morebiti negativne) izide, ki jih vključuje negotovost, je pridobivanje znanja, razmislek o možnostih, refleksija verjetnega. Urednik monografije *Za manj negotovosti* Slavko Gaber namen publikacije osvetli prav s tega gledišča – 22 prispevkov sedemindvajsetih avtorjev naj bi ponudilo »oprijemališča, izhodišča za iskanje točk negotovosti« (str. 1).

Glavna težava z negotovostjo – za razliko od sorodnega, pa vendar oddaljenega termina tveganje – je, da se je v nasprotju s tveganjem pravzaprav ne da meriti (v okviru najsplošnejšega razumevanja tega pojma). Zato je v lokus besede negotovost pogosto mogoče stlačiti marsikaj, še posebej takrat, ko je v igri vprašanje odgovornosti. Čeprav se številni teoretiki strinjajo, da živimo v dobi negotovosti, in čeprav občutje negotovosti zagotovo preveva naš vsakdanjik, pa je na drugi strani negotovost mogoče uporabiti tudi kot pojasnilo za ravnanje, ki kasneje privede do škodljivih, celo katastrofalnih posledic. V zadnjem času najbolj eklatanten primer tega je globalna finančna kriza, ki je bojda ni bilo mogoče predvideti (napovedati) in je bila torej vsesplošno presenečenje; podobno pa se označuje tudi izhod iz nje.

Pričujoča monografija odpira teme in tematska področja, znotraj katerih v našem izobraževalnem sistemu ne bi smelo biti odgovora »tega nismo vedeli«, saj tak odgovor pogosto upravičuje tudi prakse, ki so na različne načine in do različnih skupin ali oseb izključujoče in diskriminatorne, pa tudi slepe za reševanje številnih izzivov in težav. V treh sklopih, ki jih napoveduje tudi podnaslov knjige – *Aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog, varovanje okolja* –, avtorji tako pokrijejo vse od vprašanj enakosti in pravičnosti do več- in medkulturnosti ter človekovih pravic (Sardoč, Kovačič, Lukšič Hacin, Štrajn, Pikalo), ekonomskih vprašanj in vprašanj migracij, državljanstva in participacije (Dragoš, Kurnik, Bez nec, Gril in Klemenčič, Vežjak); pišejo o preventivnem delu, zaznavanju in praksah s področja odvisnosti, tveganj, samomorilnosti, stresa in nezdravega življenjskega sloga (Hočvar, Tekavčič Grad in Zavasnik, Grebenc, Lekić in dr., Tušak, Pušenjak, Bizjak), o trajnostnem razvoju kot etiki in praksi, ekologiji, naravnih virih in nanotehnologiji (Lukšič, Gregorčič, Bahor, Drobne, Globevnik). V prvem delu monografije, ki je vsebinsko in polemično (pa tudi po številu prispevkov) najmočnejši, je vseskozi prisotno vprašanje vključenosti in izključevalnih mehanizmov, vezanih na različne kode: socialno-ekonomsko neenakost, večkulturnost, državljanstvo, (paradoks) različnosti, načela (globalnega) vladanja, (politično) argumentacijo itn. Prispevki, postavljeni v okvir (načrtovanja) državljske vzgoje in izobraževanja o človekovih pravicah oz. za njih, kažejo na socialno distanco, ki je prisotna med različnimi družbenimi skupinami pri nas, vzgojo v družbeni konformizem, ki jo hrani (kulturni in razredni) razizem ter »kritično primanjko vanje kritičnega mišljenja v slovenskem šolskem in izobraževalnem procesu« (Vežjak, str. 45). G. Kovačič, ki ugotavlja, da tudi gradiva za državljsko vzgojo in etiko v šoli ne vsebujejo kritične refleksije obstoječe družbe ter da državljske kompetence v tem okviru vključujejo zgolj nepolitične kompetence, s svojim prispevkom opozori na pomembno dejstvo, ki je zakrito pod krilatico »ne delamo razlik – vse obravnavamo enako«: ljudje nimajo enakih možnosti v družbi in tudi v socialna razmerja ne vstopajo kot enaki. V takšnem kontekstu bi sprejemanje in spoštovanje različnosti lahko še najbolj označili s sintagmo, ki jo je v svojem *Eseju o razumevanju zla* (2001) zapisal A. Badiou: »Postani mi podoben, in spoštoval bom tvojo različnost.« M. Sardoč, ki v svojem članku problematizira razmerje med enakostjo in različnostjo, navaja, da »ostaja strpnost osnovna oblika sprejemanja in vključevanja različnosti tudi v sodobni pluralni družbi« (str. 11). Čeprav zapiše, da pojem strpnosti postavlja že okvir za razreševanje konflikta (med dvema dejanjema, praksama, prepričanjema, ki sta v nesoglasju), in čeprav poda tudi kritične vidike strpnosti, pa gotovo razprava o njej v domačem kontekstu zahteva tudi posebno kategorijo – morda neke vrste pasivno strpnost, ki ne pomeni razreševanja nasprotij in aktivnega vključevanja, ampak zgolj »trpno sprejemanje – (s)trpnost«. Takšna vrsta strpnosti sicer pomeni eliminacijo odkrite sovražnosti, saj nosi zastavo »vključevanja« – še enega termina, ki je, kot kažejo analize, ki jih ponudijo avtorji, v kontekstu državljske vzgoje zelo nedoločen – obenem pa ne pomeni izvajanja aktivne participacije, graditve dialoga in vzpostavljanja pozicije enakih možnosti. Na to opozorita tudi članka B. Bez nec in A. Kurnika, ki razpravljata o državljskih pravicah in migracijah, kjer je naša država »vestna izvajalka politike izključevanja« (Bez nec, str. 137), »pravna neenakost posameznikov pa bistveno določa njihovo neenakost v moči« (Kurnik, str. 118). »(S)trpnost« je v primeru migrantov povezana z

interesi kapitala, in ne vključuje načel socialne države ali morda celo kakšne strateške naravnosti k večji večkulturnosti naše sicer zelo homogene populacijske strukture. Nedvomno v takšnem kontekstu ni enostavno govoriti o učenju za večkulturno družbo, ki je običajno (če posplošim avtoričino razumevanje iz medijskih diskurzov in »ljudske pameti«), percipirana tudi kot projekt, s katerim se ukvarjajo v Bruslju in ki se navsezadnje odvija v Evropi – večkulturno družbo in dialog opazujemo kot nekaj, kar se odvija na deklarativni ravni, ni pa (še) povsem gotovo, kako se nas zares tiče. Večkulturnost ostaja na ravni tujosti, in ni videna kot del nacionalne zgodbe. Podoben pomislek se zastavi tudi pri temi človekovih pravic, za katere J. Pikalo predlaga, da morajo biti del kurikulumuma (str. 114): kako jih že v času šolanja približati vsakemu državljanu kot nekaj, kar bo vključeno v našo politično zavest? Nasploh je ena večjih težav s pravicami to, da ni dovolj, če so locirane in dodeljene; treba jih je tudi implementirati, udejanjati. In spet se znajdemo pri vprašanju odgovornosti.

Odgovornost v okviru vedenja, znanja in posledične odgovornosti je rdeča nit tudi tretjega sklopa v monografiji, ki sledi viziji trajnostnega razvoja; A. Lukšič ga označi kot protipol potrošništvu in produktivizmu, ko pravi, da znotraj trajnostne naravnosti »stavbe ne trajajo le nekaj desetletij, pohišstvo nekaj let in vrečke nekaj ur« (str. 257). Izogibanje odgovornosti ali nepripravljenost na spremembe spriči vedenja, ki ga imamo danes o učinkih neekološkega, netrajnostnega in produktivističnega ravnanja, ne more biti več izgovor niti za velesile, ki morda trdijo, da še niso v enaki meri užile sadov industrijske proizvodnje kot Zahod. Čeprav neenakost v bogastvu in dostopnosti do zelene tehnologije pomenita velike razlike, ki bi lahko zmanjšale odgovornost držav, ki se borijo s preživetjem tisočih ljudi, pa je treba poiskati načine, s katerimi bi bilo mogoče zblížiti pogoje v revnejših in bogatejših državah z manjšo škodo naravi in svetu. M. Gregorčič npr. v svojem članku predstavi primere avtonomnih skupnosti, ki z zeleno ekonomijo ustvarjajo bivanje, ki je na vseh področjih – socialnem, ekonomskem, ekološkem idr. kakovostnejše, bolj heterogeno, bolj vključujoče in bolj samozadostno (manj vezano na kapital ipd.) kot v sorodnih skupnostih in celo kot jih predvidevajo različni mednarodni razvojni sistemi. Takšna naravnost pomeni spremembo mišljenja v smeri »proučevanja razmerij, povezanosti in soodvisnosti« (Bahor, str. 288), ne samo med npr. posamezniki in skupnostmi, ampak tudi med ljudmi in naravo. Filozofija socialne ekologije, ki jo predstavi M. Gregorčič, mehanizme, ki povzročajo krčenje gozdov, onesnaževanje, netrajnostno izkoriščanje virov, razume kot enake tistim, ki proizvajajo družbene pojave, kot so npr. rasizem, seksizem, izkoriščanje revnih držav (str. 264). Nasilje in izkoriščanje narave socialni ekologi razumejo podobno kot izkoriščanje ljudi in nasilje nad njimi.

In kot pokažejo avtorji v drugem sklopu monografije, nosi tudi vzgojno in šolsko okolje odgovornost za prepoznavanje ter zmanjševanje nasilja (v najširšem pomenu) otrok in mladostnikov nad seboj ter med seboj in medkolegialno. V slednjem primeru se je prepoznavanju in zmanjševanju stresa ter izgorelosti posvetil M. Tušak, O. Tekavčič Grad in A. Zavasnik pa sta opredelili vlogo učiteljev pri prepoznavanju depresivnosti ter samomorilnosti otrok in mladostnikov. Sklop ponuja tudi primere preventivnih praks pri otrocih v vrtcu ter pri mladostnikih skozi delujoče mladinske programe in preprečevanje tveganja. Osrednji del monografije je tako naravnani predvsem izkustveno in praktično, s predlogi strategij, veščin in različnih tehnik. Kot zapiše Mirjana Ule, med mladimi namreč »narašča negotovost v vodenju življenjskega poteka« (Lekić in dr., str. 190).

Ali torej prispevkom v pričujoči monografiji uspeva spopad z negotovostjo? Monografija je ena od publikacij, ki so nastale v okviru projekta *Profesionalno usposabljanje strokovnih delavcev v vzgoji in izobraževanju*, in ponuja besedila s področja socialnih in državljskih kompetenc. Ena težjih nalog publikacij takšnega formata je zagotavljanje konsistentnosti ali enotnosti sporočilnosti prispevkov, ki jih združuje, tudi v smislu ciljev, ki si jih posamezno od besedil zastavlja. Tako se postavlja dilema med vprašanjem, ali naj bo delo predvsem znanstvena monografija, ki vključuje veliko kritičnosti in refleksije različnih tem (in jih obravnava z več

vidikov, ob tem pa ne daje nujno končnih sodb o njih), ali naj bo raje priročnik, ki izčrpno informira, predvsem pa ponuja jasne opredelitve glede tega, katere naj bodo smernice in podstat spoznavnih, socialnih in etičnih ciljev ter nalog izobraževanja pri nas. Pričujoča monografija združuje besedila, ki pomenijo prave kritične polemike in analize, pa tudi zgolj informativne povzetke in orise določenih tem; nekateri avtorji ponudijo konstruktivne predloge in pozive k spreminjanju praks in pogledov, drugi zgolj predstavljajo določeno področje, brez elaboracije njihovega aplikativnega pomena. Pomisleki v zvezi z navedeno dilemo in naravnost prispevkov pa so seveda povezani z zamišljeno bralsko publiko: raznovrstnost tematskih področij in pristopov (pa tudi zahtevnosti) sicer omogoča zasledovanje načela »za vsakega nekaj«, večji del besedil pa je ciljno usmerjenih prav k populaciji, ki jo nagovarja tudi projekt *Profesionalno usposabljanje* – torej strokovnim delavcem, ki delajo na področju vzgoje in izobraževanja pri nas. Pri tem je pomenljivo vprašanje, ki si ga v zvezi s svojim prispevkom zastavi G. Kovačič: »Kako ga bodo razumeli in morebiti uporabili tisti, ki imajo enako lestvico vrednot, in kako tisti, ki je nimajo?« (str. 31). Še posebej danes, ko smo soočeni z vse večjo imunizacijo družbe proti različnosti. Kot zapiše Kovačič, sistemski izziv vzgojno-izobraževalni politiki v Sloveniji predstavljajo etnonacionalizem, kulturni rasizem in ksenofobija, in vprašanje je, kakšen premik lahko naredi publikacija, zastavljena na področju (graditve) socialnih in državljskih kompetenc – največ »zmehčanje predsodkov« ali tudi kaj več?

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS

Anja Kopač Mrak, Tatjana Rakar

Redistributive principle within the Slovenian social protection scheme: from reciprocity (merit) towards need

The changing socio-economic context, especially the labour market's structure, the process of globalisation, demographic shifts and changes in the informal sphere of life are straining the relationship between the labour market and social protection schemes and leading to a search for a new balance that would provide economic efficiency and social security. The paper's authors analyse changes in the Slovenian social protection scheme for unemployed people during the last two decades and their effects in practice. The analysis focuses on the redistributive principles implemented in the scheme. They determine the fundamental goals of the redistribution, its mechanisms and institutional variables and, as such, define the nature of social policy and its outcomes (e.g. poverty, social exclusion, social inequality).

Key words: social protection, unemployed people, redistributive principles

Igor Bahovec

Religion as a source of social capital: volunteering, associations, trust

The article deals with organised religion as a specific source of social connectiveness, civic culture and social capital. We analyse this through a critical review of the relevant literature along with an analysis of the European Values Study 1999/2000 and the European Social Survey 2002. On the individual level, it seems that attendance at church services and belonging to religion-based voluntary organisations are the most decisive indicators of a religious impact on social capital indicators. On the other hand, our investigation shows that some differences in social capital can be linked to differences in the religious-cultural traditions of European regions. Although religion generally has a positive or neutral impact on social capital, we also discuss the limits and weak points of religious associational life.

Key words: social capital, religion, European regions, civic culture, volunteer organisations

Tomaž Krpič

Your Body, My Pain: Marginal auto-reflexive body techniques and the construction of feelings of the body art performance

Nick Crossley's concept of marginal reflexive body techniques is used to develop the concept of auto-reflexive body techniques whose primary purpose is to work back upon the body of an acting individual so as to modify, maintain, or thematise the body of that actor in some way, yet still with the intention to induce certain emotions, feelings, thoughts and agencies in another individual. The author defines a body art performance as an artistic, social, cultural and political phenomenon where body art performers produce an event on/under the surface of their own body by employing different repulsive marginal auto-reflexive body techniques as an investment of (unpleasant) feelings and emotions in the bodies of spectators. A body art performance also serves as a vehicle for expressing private concerns about common issues in public.

Key words: marginal reflexive body techniques, auto-reflexive body techniques, pain, emotions, body art performance, audience, Nick Crossley

Andrej Rus

Features of gift exchange in market economy

The purpose of this analysis is to examine whether a market exchange is really an exchange of alienated, impersonal and anonymous objects, devoid of moral and social elements or obligations, and therefore strictly distinct from gift exchange, as presupposed by the dichotomous socio-anthropological model of exchange. Marketing practices have changed significantly in the past few decades and sometimes contain elements which imitate a gift exchange. Analysis shows that contemporary marketing techniques often decommo-ditise market exchanges: they build long-term relationships between a company and its customers, create moral obligations, reduce alienation and enable a transfer of identities, thereby infusing the features of a gift exchange into a market exchange.

Key words: Mauss, gift, commodity, exchange, marketing

Sara Slana

The equal treatment of men and women when seeking work

The present article discusses the unequal treatment of women and men in the employment field in terms of unequal opportunities and discrimination against female job-seekers. The article presents key theoretical explanations and adopted legal provisions and standards in the employment field, the results of a national employers' awareness campaign and results of a pilot survey among male and female graduates of the Faculty of Social Sciences. The aim is to ascertain whether, in their opinion, the purpose of the mechanism of a non-discriminatory job announcement marked with 'M/W', a so-called protective measure to ensure equal treatment that is determined in the Employment Relationship Act, is being achieved.

Key words: gender equality, discrimination, employment, women

Kazalo

ARTICLES

Redistributive principle within the Slovenian social protection scheme: from reciprocity (merit) towards need Anja Kopač Mrak, Tatjana Rakar	7
Religion as a source of social capital: volunteering, associations, trust Igor Bahovec	29
Your Body, My Pain: Marginal auto-reflexive body techniques and the construction of feelings of the body art performance Tomaž Krpič	49
Features of gift exchange in market economy Andrej Rus	63
The equal treatment of men and women when seeking work Sara Slana	81

BOOK REVIEWS

Michel Foucault: Neustrašni govor. Ljubljana: Sophia, 2009. <i>Robert Bobnič</i>	103
Janko Prunk: Racionalistična civilizacija 1776–2000. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008. <i>Blaž Ilc</i>	105
Terry Eagleton: Smisel življenja: zelo kratek uvod. Ljubljana: Krtina, 2009. <i>Aleksander Sašo Slaček Brlek</i>	107
Franjo Štiblar: Svetovna kriza in Slovenci: kako jo preživeti? Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008. <i>Mitja Durnik</i>	109
Slavko Gaber (ur.), Mitja Sardoč, Janko Strel, Andrej Lukšič (sour.): Za manj negotovosti: aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog, varovanje okolja. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2009. <i>Ana M. Sobočan</i>	111

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	117
--	-----

Navodila avtorjem

1. Prispevke za rubriko Znanstveni članki avtorji pošljejo na elektronski naslov: *valentina.hlebec@fdv.uni-lj.si*; prispevke za rubriko Recenzije knjig pa na naslov: *andreja.vezovnik@fdv.uni-lj.si*.
2. Prispevek naj ima dvojni medvrstični razmik, tip črk Times New Roman, velikost črk 12 in levo poravnavo. Strani v prispevku naj bodo zaporedno oštevilčene.
3. Članek naj obsega od 5.000 do 8.000 besed, vključno z opombami, seznamom literature in grafičnimi prikazi, recenzija ali prikaz knjige pa od 1.000 do 1.200 besed.
4. Uredništvo ima pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo merilom knjižne slovenščine, ne sprejme v recenzentski postopek.
5. Z rezultatom postopka kolegialnega recenziranja članka bo avtor seznanjen v dveh mesecih od oddaje članka. Neobjavljenih prispevkov uredništvo avtorjem ne vrača. Pregledi in recenzije knjig se ne recenzirajo.
6. Če je prispevek že bil ali pa bo v kratkem objavljen v drugi reviji, mora avtor to izrecno navesti.
7. Na posebnem listu naj avtor poleg naslova znanstvenega članka navede svoje ime in priimek, akademski naslov in/ali profesionalni naslov, naslov elektronske pošte in številko telefona. Hkrati naj predlaga uvrstitev svojega članka v eno od treh kategorij: izvorni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, kratek znanstveni članek.
8. Prva stran besedila naj vsebuje le naslov in morebitni podnaslov članka brez oznak avtorstva.
9. Podnaslovi, ki naj obsegajo največ dve ravni, naj bodo oštevilčeni desetiško in levo poravnani.
10. Članku je treba priložiti povzetek, v katerem avtor jasno opredeli namene, dognanja in sklepe prispevka. Povzetek, in sicer v slovenščini in v angleščini, mora biti izpisan na posebni strani. Skupna dolžina obeh povzetcov ne sme presežati 250 besed. Prav tako je treba dodati do pet ključnih besed, tako v slovenščini kot v angleščini.
11. Avtor naj v besedilu označi najprimernejša mesta za grafične izdelke (tabele, skice, grafikone itd.) po zgledu: [Tabela 1 približno tukaj]. V dokončni obliki naj bodo ti izdelki priloženi na koncu besedila. Naslov tabele je nad tabelo, naslov grafa pa pod grafom. Naslov tabele se zaključí s piko. Avtor naj prostor, ki ga grafični izdelek v prispevku zasede, šteje v obseg besedila bodisi kot 250 besed (pol strani) ali 500 besed (cela stran). Uredništvo ima pravico, da grafične izdelke umesti v besedilo glede na najustreznejši prelom strani. Vseh prikazov naj ne bo več kot osem.
12. Število in dolžina opomb naj bosta omejena le na najnujnejše. Opombe naj bodo podčrtne in zaporedno številčene. Avtor lahko v objavi različici članka priloži kratko zahvalo, ki bo natisnjena na koncu prispevka pred seznamom literature.
13. Sklic na vir v besedilu naj bo sledeči: (Sztompka 1993). Stran, na kateri se navede v delu nahaja, se napiše za dvopičjem: (Wallace 1988: 577). Če sta avtorja navedenega dela dva, navedete oba: (Adorno in Horkheimer 1990), pri večjem številu avtorjev izpišite le prvo ime: (Stanković in dr. 1999). Dela enega avtorja, ki so izšla istega leta, med seboj ločite z zaporednim dodajanjem malih črk (a, b, c itd.) stično ob letnici izida: (Bourdieu 1996a). Dela različnih avtorjev, ki se vsa nanašajo na isto vsebino, naštejte po abecednem redu, med njimi je podpičje: (D'Andrade 1995; DiMaggio 1997; Zerubavel 1997).
14. Dela, navedena v članku, morajo biti v abecednem seznamu navedena na koncu v poglavju z naslovom Literatura. Če so bili v prispevku uporabljeni viri, se seznam virov pod naslovom Viri uredi posebej. Če je naslovov spletnih strani več, se lahko navedejo tudi v posebnem seznamu z naslovom Spletne strani. Pri navedbi spletne strani se v oklepaju dopiše datum dostopa. Vsako enoto v teh seznamih zaključuje pika. Način navedbe enot v poglavjih Literatura/Viri/Spletne strani je naslednji:
 - Rus, Veljko (1999): Vrednote zaposlenih do dela in do družbe. Družboslovne razprave, XV (30–31): 113–133.
 - D'Andrade, Roy (1995): A Folk Model of the Mind. V D. Holland in N. Quinn (ur.): Cultural Models in Language and Thought: 112–151. Cambridge: Cambridge University Press.
 - Lamont, Michele, in Fournier, Marcel (ur.) (1992): Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality. Chicago, London: The University of Chicago Press.
 - Le Goff, Jacques (1999): Medieval Civilization. Oxford, Cambridge: Blackwell.
 - Garton, Luis, in dr. (1997): Studying Online Social Networks. Journal of Computer-Mediated Communication, 3 (1). Dostopno prek: <http://jcmc.huji.ac.il/vol3/issue1/> (20. 5. 2001).
 - Laurenti, Jeffery (1998): The New U. N. Assessment Scale and Analysis of the Rate Revisions Adopted by the 52nd United Nations General Assembly. Dostopno prek: <http://www.unausa.org/newindex.asp?place=http://www.unausa.org/programs/scale.asp> (9. 12. 2004).
 - United Nations peacekeeping. Dostopno prek: <http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/index.asp> (28. 2. 2006).
15. Daljši navedki (več kot 40 besed) naj bodo postavljeni v samostojen odstavek, z zamaknjenimi robovi, v manjšem tisku in brez narekovajev.
16. Avtor je dolžan za gradiva, ki jih uporablja v prispevku, pridobiti dovoljenje lastnika avtorskih pravic. Za tako dovoljenje se v prispevku na ustrezen način zahvali.
17. Avtor prenese materialne avtorske pravice za objavljeni prispevek na izdajatelja revije.
18. Ob izidu prejme vsak avtor članka in vsak recenzent en izvod Družboslovnih razprav, (prvonapisani) avtor znanstvenega članka pa tudi deset separatov svojega prispevka. Članki niso honorirani, prevodi in recenzije pa le po predhodnem dogovoru.

Anja Kopač Mrak, Tatjana Rakar

**Redistributivna pravičnost v slovenskem sistemu socialne varnosti:
od zaslužnosti k preverjeni potrebi?**

Igor Bahovec

**Religija kot vir socialnega kapitala:
prostovoljstvo, združenja, zaupanje**

Tomaž Krpič

**Tvoje telo – moja bolečina:
Marginalne avtorefleksivne telesne tehnike
in konstruiranje občutij »body art performansa«**

Andrej Rus

Elementi menjave daru v tržni ekonomiji

Sara Slana

**Enaka obravnava žensk in moških
pri zasedbi prostega delovnega mesta**

ISSN 0352-3608

9 770352 360015